www.lopnuri.com

www.Birhon.com

مەمتىمىن ھوشۇر

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

I291.54(W)
73

001221 ~~000014~~ I291.55 01

مەمتىمىن ھوشۇر

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

(بىئوگرافىك قىسسە)

新疆巴音郭楞蒙古自治州图书馆
XBT0082864

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

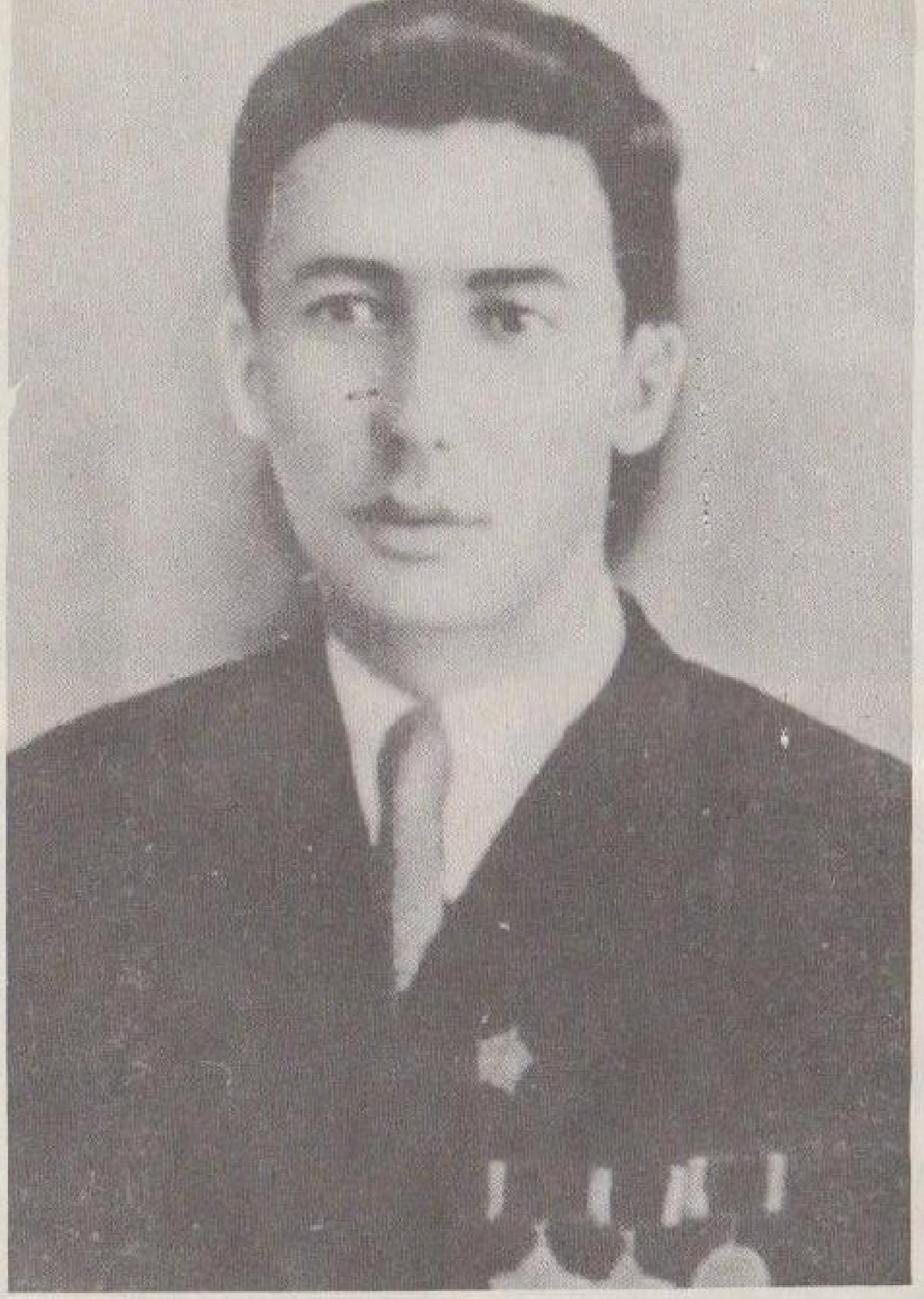

ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپنىڭ ياش ۋاقتى

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىلىدا ئۆتكەن بىر قىسىم چالغۇچىلار

قاسىمجان قەمبىرى 30 - يىللاردا

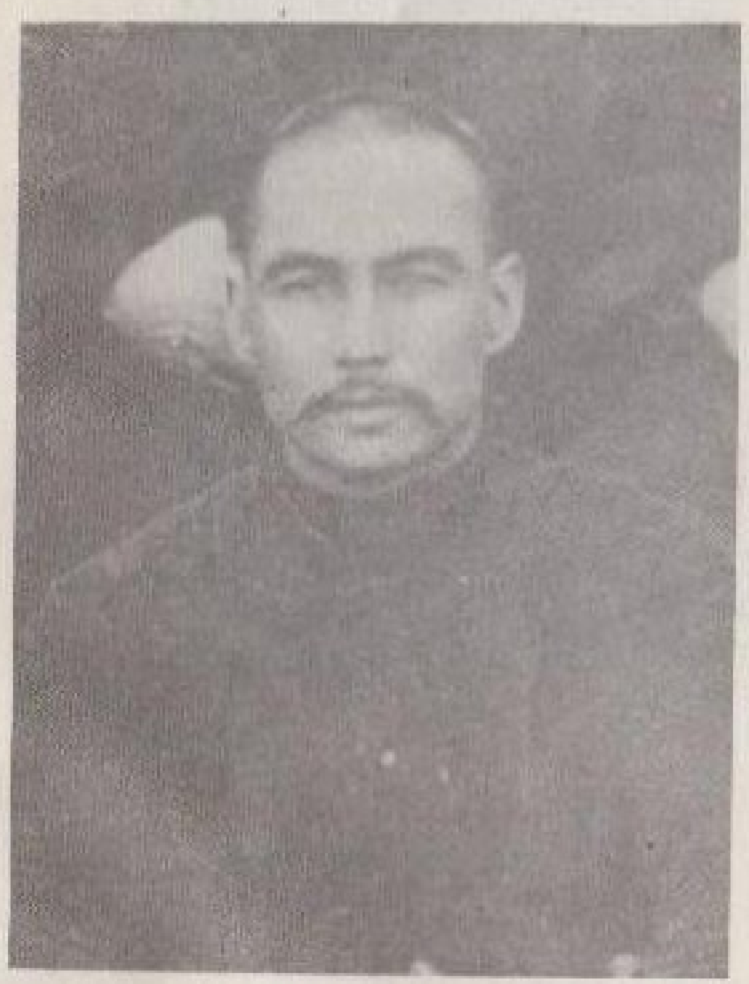

روزى تەمبۇر 30 - يىللاردا

1937 - يىل سانائى نەپىسە ئەزالىرى

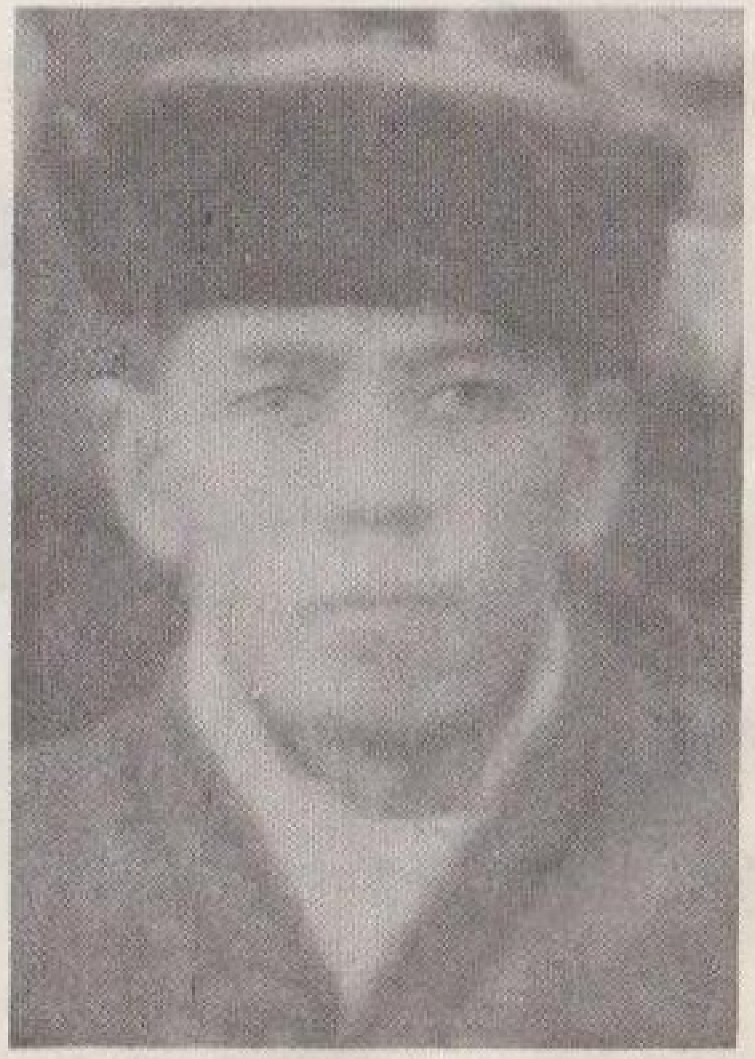

ئەنۋەر ناسىرى

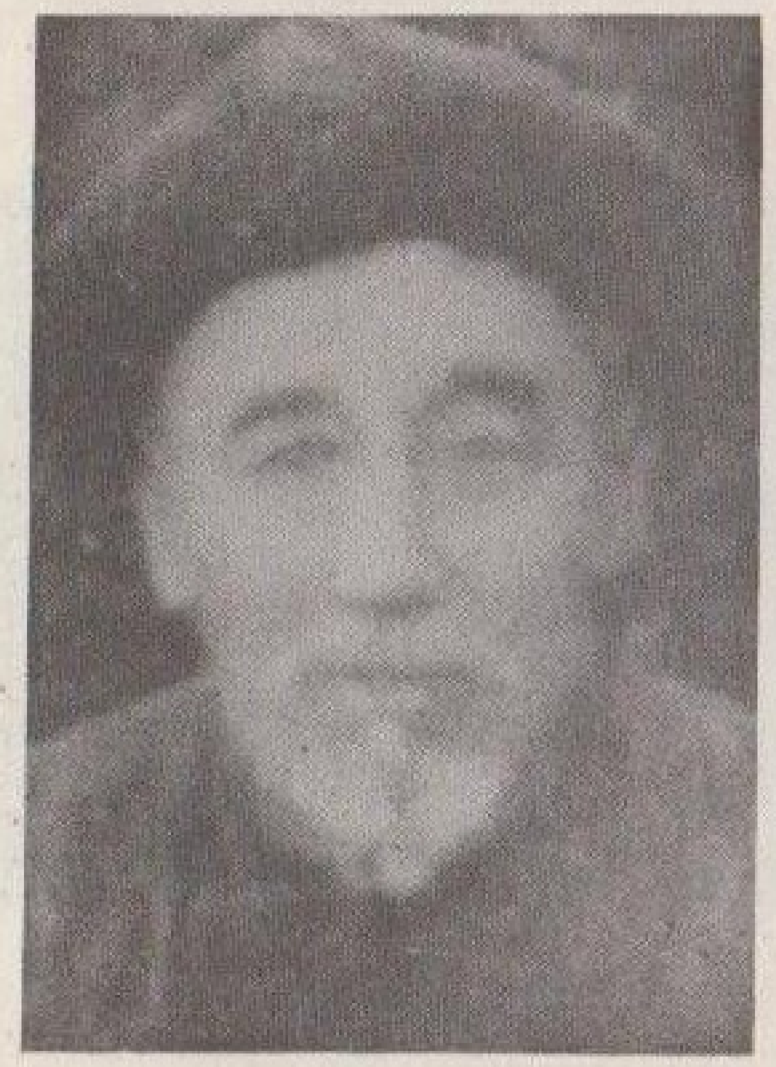

ھاسان تەمبۇر

مۇقەددىمە

يىراق سەپەردىن كېلىۋاتقان يولۇچى ئېگىز بىر تۆپىلىككە يېتىپ چىقىپ، ئارام ئېلىش ئۈچۈن قورام تاش ئۈستىدە ئولتۇرۇپ پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتكەچ ئارقىسىغا قارىغىنىدا. يىراقلاردا قالغان داللار، ياپيېشىل بوستانلىقلار، كۆمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان دەريا سۇلىرى، هەر تەرەپكە قاراپ كەتكەن چىغىر يوللار ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بىردىنلا تاشلىنىدۇ - دە، شۇنچىۋالا مۇساپىنى بېسىپ تۈگەتكىنىگە ئۆزىمۇ هەيران قالىدۇ. ئەنە شۇ ئۇزۇن سەپەردە بۇ يولۇچى تالاي جاپالارنى بېشىدىن كەچۈردى، نۇرغۇن شادلىقلارغا شېرىك بولدى. چاپىنىنىڭ رەڭگى توپىلىق يوللارنىڭ ئاچچىق چېڭىدا ئۆڭدى، تاشلىق سايلار ئۇنىڭ ئاياغلىرىنىڭ چەمىنى ئەپقالدى، هەر بىر ئۆتەڭ، هەر بىر قونالغۇلاردا ئۇ ياققان گۈلخاننىڭ ئىسسىق كۈللىرى قەپقالدى؛ شۇ يولدا ئۇ يەنە تالاي قەهرىمانلارنىڭ داستانلىرىنى ئاڭلىدى، قانچە - قانچە دەردمەنلەرنىڭ دەردىگە قۇلاق سالدى، قانچە - قانچە ئاشىقلارنىڭ ناخشىسىنى تىڭشىدى...

خەلق ناخشىچىسى، ئاتاقلىق دراما ئارتىسى — ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئەنە شۇنداق بىر يولۇچىغا ئوخشىشىدۇ. ئۇنىڭ يېشى هازىر سەكسەنگە يېقىنلاپ قالدى، بىرىم ئەسىردىن ئوشۇقراق ئۆمرى سەهنىدە ئۆتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە

1910 - يىلى ئەتراپىدا ئىلىدا ئۆتكەن چالغۇچىلار
(ئىككىنچى رەت سولدىن بىرىنچى كىشى كاروشاك ئاخۇنوم)

1935 - يىلى بىر قىسىم سەنئەتچىلەر بىلەن ئۇيغۇر ئويۇشما ئەزالىرى ۋە ئىلىدىكى مەشهۇر زىيالىيلار

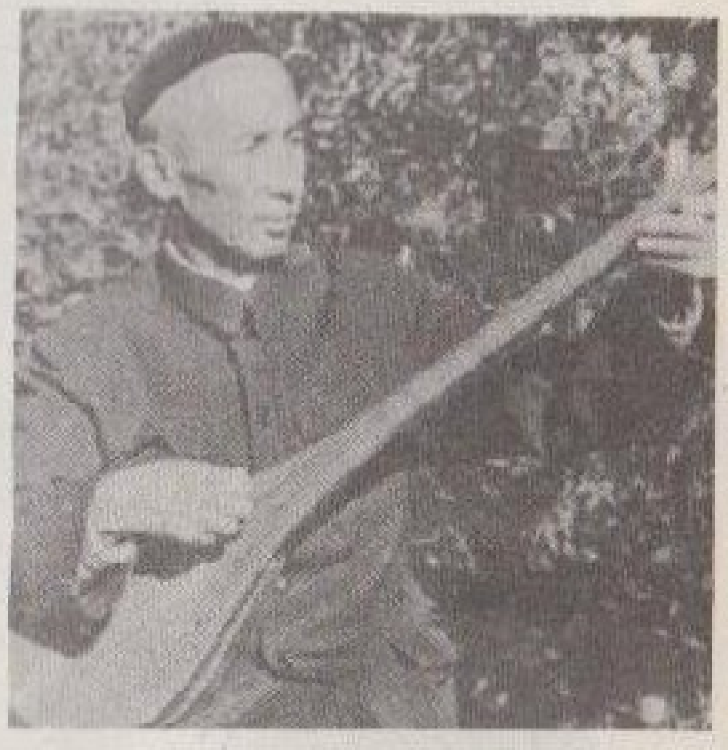

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ
(1984 - يىل)

ئۇرغۇن مەشھۇر كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتى، قانچە - قانچە مۇھىم ۋەقەلەرگە شاھىت بولدى، سەنئەت ئىشىدا ئاجايىپ شۆھرەتلەرنى قازاندى... ئادەم ھامان قېرىيدۇ، نۇرغۇن ئىشلار ئۇنتۇلىدۇ، بەزى كەچۈرمىشلەر خۇددى قاچاندۇر بىر چاغلاردا كۆرگەن چۈشتەك خىرەلىشىپ كېتىدۇ، بەزى كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرنى كىشى ئەسلەشنى خالىمايدۇ، يەنە شۇنداقمۇ ئىشلار بولىدۇكى، ئۇ ئۆز ئىگىسىنىڭ قەلبىدە سىر بولۇپ لەھەتكە بىللە كېتىدۇ...

جارۇللايوپ ئەزەلدىن ۋاقىتقا ئىنتايىن رىئايە قىلىدىغان ئادەم، ئۇ ھەر دائىم دەل بەلگىلەنگەن سائەتتە يېتىپ كېلەتتى. سۆھبىتىمىز غۇلجىنىڭ باغلىق قورۇلىرىنىڭ بىرىدە — بىر ئۇستەل، بىرنەچچە ئورۇندۇق قويۇلغان ئاددىي بىر ئۆيدە داۋاملىشاتتى. ئورۇق كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر غەيرەت، غۇرۇر ئۇرغۇپ تۇراتتى. خېلى ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ زېھنى يەنىلا ئوچۇق ئىدى... ئادەم ھاياتىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ، ئەمما بۇ تېخى قەغەز بېتىگە چۈشمىگەن تارىخ. ئۇنى يېزىق بىلەن ئىپادىلەپ ئەسەر قىلىش ئۈچۈن بىر قەلەم ئىگىسىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى لازىم.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۆز ھاياتى ھەققىدىكى ھېكايىلىرى بەزىدە مېنىڭ خىيالىمنى يىراق ئۆتمۈشلەرگە ئېلىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا مەن دېرىزىنىڭ تۈۋىدە چېچەكلەپ تۇرغان ئۆرۈك، چېچەكلەر ئەتراپىدا غوڭۇلدىشىپ تۇرغان ھەرىلەرنى ئۇنتۇپ كېتەتتىم. كۈنلەر ئۆتۈپ، چېچەكلەر ئورنىدا ئاچچىق غورىلار پەيدا بولدى، غورىلار تاتلىق ئۆرۈكلەرگە ئايلاندى، ئاندىن يوپۇرماقلار سارغىيىپ تۆكۈلدى. ئۇزاق قىش كېچىلىرىدىن كېيىن يەنە باھار

كەلدى... مېنىڭ جارۇللايوپنىڭ ھاياتى ھەققىدە يازغانلىرىممۇ ئاستا - ئاستا كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ خاتىرىلەرنى كىتاب قىلىپ تۈزۈشتە ئەسەرنىڭ پاكىتلىق قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بەدىئىي بوياقنى ئىلاج بار ئاز سۈركىدىم. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىنى يېزىش ئارقىلىق ئەينى يىللاردىكى تۇرمۇشنى يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشتىم.

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم بالىلىق دەۋر

بىرىنچى باب تۇغرىكۆۋرۈكلۈك بالا...... 1
ئىككىنچى باب قوشنىلار 9
ئۈچىنچى باب ئەستىن چىقماس خاتىرىلەر... 20
تۆتىنچى باب ھەبىبۇللا ئاكا.................. 30
بەشىنچى باب مەكتەپ.................... 40

ئىككىنچى قىسىم تىرىكچىلىك يولىدا

ئالتىنچى باب تاڭگازىچى بالا............ 49
يەتتىنچى باب موزدۇزلار ئارىسىدا.......... 61
سەككىزىنچى باب سەنئەت مەكتىپى........... 75

ئۈچىنچى قىسىم تۇرمۇش قاينىمىدا

توققۇزىنچى باب ناخشىچى يىگىت........... 88
ئونىنچى باب ئۇنتۇلماس ئۇستازلار 110

تۆتىنچى قىسىم سەھنە ھاياتى

ئون بىرىنچى باب قايسى ناخشىنى ئېيتاي...... 135
ئون ئىككىنچى باب جۇنۇن 145
ئون ئۈچىنچى باب ھەقىقىي غېرىب.......... 156
ئون تۆتىنچى باب ئىنقىلاب يىللىرىدا 168

بەشىنچى قىسىم سەپەر

ئون بەشىنچى باب مۇقام ئۇستازى بىلەن بىللە.. 178
ئون ئالتىنچى باب جەنۇبقا سەپەر........ 186
ئون يەتتىنچى باب پايتەختكە سەپەر........ 195
ئون سەككىزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر...... 201

ئالتىنچى قىسىم ئاخىرقى سۆزلەر

ئون توققۇزىنچى باب رول ئالغۇچىلار ۋە ياراتقۇچىلار
.... 214
يىگىرمىنچى باب سەنئەتكە ئىشتىياق......... 223
يىگىرمە بىرىنچى باب ئۇنىڭ تۆھپىسى........... 233

بىرىنچى قىسىم

بالىلىق دەۋر

بىرىنچى باب

توغرىكۆۋرۈكلۈك بالا

1910 - يىل سەھەر.

غۇلجا شەھىرىنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى «ئاقدەڭ مەسچىتى» نىڭ ئىمامى — جارۇللا ئىمام بۈگۈن بامدات نامىزىنى ئەڭ قىسقا ئايەتلەر بىلەنلا ئوقۇپ تاماملاپ، ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن نامازخانلار بىلەن بولىدىغان كىتابخانلىقنىمۇ قىسقارتىپ، مەسچىتتىن ئالدىراپ چىقتى - دە، جامائەت بىلەن خوشلىشىپ، مەسچىتتىن ئانچە يىراق بولمىغان ئۆز قورۇسىغا قاراپ يول ئالدى. ئىمام ئوتتۇرا بوي، ئاپئاق ساقال، تۈزىگە ياراشقان، قىزىل يۈزلۈك ئادەم ئىدى. يول ماڭغاندا پۇتىدىكى كەشىسى تاپىنىغا ئۇرۇلۇپ، يېنىك شاقىلدىغان ئاۋاز چىقىراتتى.

جارۇللا ئىمامنىڭ بەش ئوغلى بولۇپ، ئىمام ئوغۇللىرى بىلەن بىر قورۇدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ياز

كۈنلىرى دېھقانچىلىق قىلىپ، قىش كۈنلىرى خاڭدىن كۆمۈر ئەكىلىپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىشاتتى. مەسچىتتىن قايتقان ئىمام توپتوغرا ئىككىنچى ئوغلى ھەبىبۇللانىڭ ئۆيىگە كىرىپ باردى. ئۆي ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى ئېغىز، ئاددىي توپا تام ئۆيلەردىن ئىدى. ئىمام «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» دەپ بوسۇغا ئاتلاپ دالان ئۆيگە كىرىپ، ئادەم كەلگەنلىكىنىڭ بىشارىتى ئۈچۈن يۆتىلىپ قويدى.

جارۇللا ئىمامنىڭ كېلىنى ھەلىمىخان ئىچكىرىكى ئۆيدىن چىقىپ، قېيىن ئاتىسىغا ئېگىلىپ سالام بەردى. ئىمامنى ساراي ئۆيگە باشلاپ، تۆرگە ئۆتكۈزۈپ، ئاستىغا كۆرپە سالدى. بۇ ئۆينىڭ تالاغا قارىغان بىرلا دېرىزىسى بولۇپ، دېرىزە قەغەز بىلەن چاپلانغان، ئازراق بولسىمۇ يورۇق چۈشسۇن، دەپ كۆزنەكنىڭ ئۇيەر - بۇ يېرىگە قەيەرلەردىندۇر تېپىپ كېلىنگەن ئەينەك پارچىلىرى يېپىشتۇرۇپ قويۇلغانىدى. ئۇ زامانلاردا يولۇچىغا توپىلىق يولدا بىرەر پاي ئات تاقىسى ئۇچراپ قالسا «تۆمۈرچىگە ئاپىرىپ بىرنېمە ياسىتىشقا لازىم بولۇپ قالار» دەپ، پۈۋلەپ قوينىغا سالاتتى. ئەينەكلىك يورۇق دېرىزىلەرنى پەقەت بايلارنىڭ ئۆيلىرىدىلا ئۇچرىتىشقا بولاتتى ... تاڭنىڭ قەغەز چاپلانغان بۇ دېرىزىدىن چۈشكەن يورۇقى تېخى ئۆينى تولۇق يورۇتۇپ كېتەلمىگەچكە، تەكچىدە «شامچى مەھەللە»① نىڭ يوغان ئاق شامىدىن بىرى ئەتراپقا قويۇق ماي پۇرىقى چېچىپ، پارلاپ كۆيۈپ تۇراتتى. ئىمام بىر قاراپلا نامرات بولسىمۇ كېلىنىنىڭ بۇ [illegible] ناھايىتى

① شامچى مەھەللە — غۇلجا شەھىرىدىكى شام - سوپۇن ياسايدىغان ھۈنەرۋەنلەر ئولتۇراقلاشقان بىر مەھەللە.

پاكىز تۇتقانلىقىنى كۆرۈپ سۆيۈندى. سۇپىدىكى بورا ئۈستىگە بىر پارچىلا بوز كىگىز سېلىنغان. ئۆينىڭ كىگىز ياپالمىغان ھەممە يېرى — تاكى ئوچاق باشلىرىغىچە سېغىز توپىدا پاكىز سۇۋالغانىدى. يۇقىرىغا سېلىپ قويۇلغان ئاپئاق جايناماز يېنىدىكى يۆگەكتە بىر بوۋاق تاتلىق ئۇخلاۋاتاتتى.

— ھەبىبۇللا تېخى كەلمىدىمۇ، نېمە؟ — دەپ سورىدى ئىمام دۇئادىن كېيىن.

— شۇنداق دادا. تۈنۈگۈن ئەتىگەن خاڭغا چىقىپ كەتكەنچە، قايتىپ كەلمىدى.

— كۆمۈر بېسىقمىدۇ، قانداق؟

— يولمۇ يامان دېسىلە...

— خۇدايىم ساقلا! بالىنىڭ ئىسمىنى نېمە قويۇشنى مەسلىھەت قىلىۋىدىڭلاركىن؟

— ئۆزلىرى بىلسىلە دادا. سىلى نېمە ئىسىم قويۇپ بەرسىلە بىز شۇنى خۇش كۆرىمىز.

— ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى «ئابدۇلئەزىز» قويۇۋىدۇق - ھە؟ بۇ مېھماننىڭ ئىسمىنى «ئابدۇۋەلى» قويايلى. بۇ — ئاللانىڭ بەندىسى دېمەك بولىدۇ، — دەپ ھەلىمىخانغا قارىدى جارۇللا ئىمام.

— قۇلاقىمۇ يېقىشلىق ئاڭلىنىدىكەن، — دەپ تەستىقلىدى كېلىن.

— قېنى ئەمىسە، بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم! — دەپ جايناماز تەرەپكە ئۆتۈپ بوۋاقنى قولىغا ئالدى ئىمام، — ئاللاھۇ ئەكبەر! ئاللاھۇ ئەكبەر! ... ئوغلۇڭنىڭ ئىسمى «ئابدۇۋەلى» بولسۇن!

ئىمام يۆگەكتىكى بوۋاقنى جايناماز ئۈستىگە قويۇپ دومسىلىتىۋەتتى. چۆچۈپ ئويغانغان بوۋاق كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، چىرقىراق ئاۋاز بىلەن يىغلىۋەتتى.

— ئاھاي! — دەپ زوقلىنىپ كۈلۈپ كەتتى ئىمام، — قارا بۇنىڭ ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن ئاۋازىنىڭ سازلىقىنى. خۇدا خالىسا مەن بۇ ئوغلۇمنى قارىي قۇرئان قىلىمەن.

مانا بۇ قۇتلۇق سەھەردە ئىسىم قويۇلغان بوۋاق كەلگۈسىدىكى ئاتاقلىق ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئىدى.

* *

توغرىكۆۋرۈك — غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى سىرتىغا جايلاشقان مەھەللە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەر ئىلگىرى بۈككىدە دولان دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغان جاي ئىكەن. شۇڭا شەھەر سېپىلىنىڭ بۇ تەرەپكە چۈشكەن سېپىلىنى خەلقلەر «دولان دەرۋازىسى» دەپ ئاتاشقانىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە: بۇرۇن بۇ دەرۋازىنىڭ سىرتىدىكى توغرىكۆۋرۈك ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى دولانلىقلار بولغاچقا بۇ تەرەپكە ئېچىلغان دەرۋازا «دولان دەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن. بۇ سۆزمۇ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئىسمىنى قويغان بوۋىسى جارۇللا ئىماممۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا چىققىنىغا ئۇزۇن يىللار بولغان كونا دولانلىقلاردىن ئىدى.

شەھەر سېپىلىنىڭ ھەربىر كىرىش ئېغىزى ئىچكىرى-

تاشقىرى ئىككى دەرۋازىدىن قورۇلغانىدى. ئىككى دەرۋازىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەگمىدە ھۆكۈمەتنىڭ دەرۋازىغا قارايدىغان قاراۋۇللىرى تۇرىدىغان ئۆيلەر بولاتتى. ھەركۈنى كەچلىكى ئۈچ پو ئېتىلىشى بىلەن دەرۋازىنىڭ قارا سىرلانغان يوغان قاناتلىرى مەھكەم يېپىلاتتى، تاڭ يورۇشى بىلەن بۇ ھەيۋەتلىك دەرۋازىلار يەنە غىچىرلاپ ئېچىلاتتى. توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل ئەتراپىدىكى كوچىلىرىدا «ئاقدەڭ»، «موللائۆمەر دېڭى»، «زىلاۋدۇن ھاجىنىڭ دېڭى» دېگەندەك چوڭ - كىچىك دەڭلەر جايلاشقانىدى. دەڭلەرگە يىراق - يېقىن سەھرالاردىن كىرگەن ئات - ئۇلاغلىق دېھقانلار، يولۇچىلار، مۇساپىرلار چۈشەتتى. بەزى دەڭلەرنىڭ ئىچىدىكى قاتار كەتكەن ھۇجرىلارنى شەھەر مەدىكارلىرى، ھۈنەرۋەنلەر، بويتاق يېتىمچىلار ئىجارىگە ئېلىپ، يىللاپ ئولتۇرۇپمۇ قالاتتى.

مەھەللىنىڭ شەرق تەرىپىدە «نۇر ئاقساقال① مەسچىتى» نىڭ ئېگىز راۋىقى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. شۇ تەرەپتە يەنە «لۆلۆزى دەڭ» دەپمۇ بىر دەڭ بولىدىغان، بۇ بىر خەنزۇ ئاچقان دەڭ بولۇپ، بۇ دەڭگە ئادەتتە ئېشەكلىك يولۇچىلار، ئېشەك ھارۋىلىرى كۆپرەك چۈشكەچكە، كىشىلەر ئۇنى «لۆلۆزى دەڭ» دەپ ئاتىشىۋالغانىدى. يەنە بەزىلەر بۇ دەڭنى «قارا يۇپاڭ» مۇ دەپ قوياتتى. چۈنكى بۇ دەڭ ئىچىدە جوۋازخانا بار ئىدى، دەڭنىڭ دەرۋازىسى يېنىدىكى دەڭجا ئاچقان دۇكاندا ھاراق - شاراپ، ھارۋىكەشلەرگە لازىم بولىدىغان ئۇششاق - چۈششەك

① نۇر ئاقساقال — خۇيزۇ، ئىلىدىكى روسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئاقساقىلى بولغان، غۇلجىدىكى چوڭ ئاقساقاللارنىڭ بىرى.

ماللار ۋە ھارۋا ئوقنى مايلايدىغان قارا ماي سېتىلاتتى. ھەر كۈنى تاڭ ئېتىپ شەھەر دەرۋازىسى ئېچىلىش بىلەن تەڭ بۇ دەڭلەردىن قوزغالغان ئات - ھارۋىلار شەھەر ئىچىگە قاراپ ئاقاتتى. ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئايغىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ، ھارۋىكەشلەرنىڭ «پوش! پوش!» دەپ ۋارقىراشلىرى، كاسىپلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى بىلەن دولان دەرۋازىسىنىڭ ئالدى جانلىنىپ كېتەتتى.

غۇلجا شەھەر سېپىلى① ئىچىگە ئاساسەن ئۇيغۇرلار، ھاكىمبەگنىڭ ئوردىلىرى ۋە دوتەي يامۇل، شەنگەن يامۇل ئوخشاش ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، ئەربىي گازارمىلار جايلاشقانىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەھەر سېپىلى سىرتىغا يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ھۈنەرۋەنلەر، روسىيە تەۋەسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر، خۇيزۇ، رۇس، ئۆزبېك، تاتار كۆچمەنلىرى، چىڭ خاندانلىقى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئادەم يۆتكىگەندە كېلىپ يەرلىكلىشىپ قالغان خەنزۇلار ئۆي - جاي سېلىپ، شەھەرنى كېڭەيتىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ كۆپ مىللەتلىك قىياپىتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

بىز سۆرەتلەۋاتقان توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل تەرىپىدە ئۇ يىللاردا تېخى ئۆي - جاي يوق ئىدى. سېپىل تۈۋى ئەسلى چوڭقۇر خەندەك بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا يولنىڭ پاتقىقى ئېقىپ چۈشۈپ تىنىشقا باشلىغانىدى. خەندەكنىڭ تىنماي قالغان يەرلىرىگە يامغۇر سۇلىرى يىغىلىپ كۆلچەك ھاسىل قىلاتتى. بۇ توختام سۇلارنىڭ يۈزىنى ياپيېشىل لەش قاپلاپ كەتكەنىدى. ئۇ يەردىن

① تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا غۇلجا شەھەر سېپىلى 1760 - يىلىدىن باشلاپ سوقۇلغان.

يازچە پاقلارنىڭ كۇركىراشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. سېپىلنىڭ شەرقىي دوقمۇشىغا تۆمۈرچىلەرنىڭ ئاددىي چېدىر قىلىپ يېپىۋالغان دۇكانلىرى ئورۇنلاشقان، ھەر بىر دۇكان ئالدىغا ئات تاقىلايدىغان دارلار قورۇلغانىدى. مەھەللە ئاساسەن سېپىل قارشىسىدا تۇراتتى. بۇ يەردە «مىرقاسىم ھاجىم مۇنچىسى»، «چېكوپ مۇنچىسى» دېگەندەك بىر قانچە مۇنچىلار تىجارەت قىلاتتى. شۇ يىللاردا سېپىل ياقىلاپ ئۆتىدىغان قايسىبىر شوخ يىگىتنىڭ:

سېپىل ياقىلاپ ماڭسام،
چېكوپ بايىنىڭ مۇنچىسى،
كىچىككىنە يارىم بار،
قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسى...

دېگەن ناخشىلىرى تارقالغانىدى.

مەھەللىنىڭ شىمال تەرىپىدە باۋۇدۇنبايىنىڭ① شىپالىق كاتتا بېغى② بار ئىدى. باۋۇدۇنبايىنىڭ يۈڭ - تېرە پىشىقلاپ ئىشلەيدىغان مويىكىسىمۇ مۇشۇ باغ ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان سۇ بويىغا جايلاشقانىدى. ئۇ يەردىن يۈڭ يۇيۇۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى، كىمدۇ بىرلىرىنىڭ ھەسرەت بىلەن سوزۇپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ باغنىڭ قارشىسىدا رۇس تۆرىلىرى، چاررۇسىيىنىڭ ئىلىدىكى بانكا خىزمەتچىلىرى

① باۋۇدۇنباي — ئىلىدىكى چوڭ باي مۇسەنباي ھاجىمنىڭ ئىنىسى، ئۇ «ئىلى تېرە زاۋۇتى»نى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى.

② ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق پارتكوم ئورۇنلاشقان جايغا توغرا كېلىدۇ.

تۇرىدىغان چوڭ قورۇ① بار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قورۇ ئىچىدىكى ئۈستى قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان ھەشەمەتلىك ئۆيلەرنى ئەسلىدە ۋېلىباي② روسىيىدىن ئۆتكەن پەخىردىن ئاقساقال، نادىر تامچى، ھەبىبۇللا تامچى دېگەن ئاتاغلىق ئۇستىلارغا ياساتقۇزغانىكەن. بىز قورۇنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى كوچىدا ئولسۇنھاجىم دېگەن كىشىنىڭ يەنە بىر بېغى بولىدىغان، بۇ چوڭ باغنىڭ ئەتراپىدا ھەر تەرەپكە شاخ تارتىپ ئۆسۈپ كەتكەن يوغان قارىياغاچلار كۆپ ئىدى. ھەركۈنى كەچلىكى بۇ قارىياغاچلارغا سانسىزلىغان قاغىلار كېلىپ قونۇپ، قاقىلدىشىپ كېتەتتى. كىشىلەر بۇ باغنى «قاغىلىق باغ» دەپ ئاتىشاتتى.

ئاشۇ باغلار بىلەن شەھەر سېپىلى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ - كىچىك كوچىلاردا ئولتۇراقلاشقان كاسىپلار، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، نىمكالارنىڭ ئاددىي توپا تام ئۆيلىرى بىلەن بىر قاتاردا چوڭ باي، چارۋىدارلار ۋە ئىلىدا تەسىرى بار ئاتاقلىق كىشىلەرنىڭ ھەشەمەتلىك قورۇ - جايلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى... كۆگۈم چۈشۈشى بىلەن توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ بىر يەرلىرىدە تاتارلارنىڭ جىرلىغىنى ئاڭلانسا، يەنە بىر يەردە رۇس بالىلىرىنىڭ گارمونى ياڭرايتتى؛ يەنە قايسى كوچىلاردىندۇر ئۇيغۇر

① ھازىرقى ئىلى ھەربىي رايون جايلاشقان ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. بۇ قورۇنىڭ ئورنى ئەسلى چوڭ باغ بولۇپ «روشەنباغ» دەپ ئاتىلاتتىكەن.

② ۋېلىباي يولداشوپ — ئىلىدا ئۆتكەن بايلارنىڭ بىرى. ئۇ 1895 - يىلى يەتتەسۇغا كۆچۈپ چىقىپ كېتىپ، چوڭ ئىقتىساد ۋە ئورۇنغا ئىگە بولغان.

يېتىلىرى ئىلى ناخشىلىرىغا تولۇپ ئۆتەتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بالىلىق ھاياتى ئەنە شۇنداق مەھەللە مۇھىتىدا ئۆتتى.

ئىككىنچى باب

قوشنىلار

ئابدۇۋەلىنى بۇ مەھەللىدىكى قاسىم تاشچى دېگەن ئادەم ناھايىتى قىزىقتۇراتتى. بېشىغا ئاق قالپاق، ئۇچىسىغا ئاق بۆزدىن كۆڭلەك - تامبال، پۇتىغا چاققانغىنا پۇپۇش كىيىپ، گوجەي يۆگەپ يۈرىدىغان بۇ ئادەم ئولىمۇ خۇشخۇي ئىدى. ئۇ مەسۇم تاشچى، بارات تاشچى دېگەن ئاغا - ئىنىلىرى بىلەن بىر قورۇدا تۇراتتى. بۇ تاشچىلارنىڭ دەرۋازىسىنىڭ يانلىرىدا داشۇگۇر، نوغايتۇ غوللىرىدىن توشۇپ كېلىنگەن كارامەت يوغان تاشلار تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار تۈگمەن تېشى، تۇلۇق تېشى، ھەرخىل قەبرە تاشلىرىنى چېپىپ جاھاندارچىلىق قىلاتتى. قاسىم تاشچى گۈل ئۆستۈرۈشكە ھېرىسمەن ئادەم ئىدى، ياز كۈنلىرى بۇ كەمبەغەل تاشچىلارنىڭ ھويلىسى رەڭمۇرەڭ گۈللەر بىلەن جۇلالىنىپ كۆڭۈللۈك بولۇپ كېتەتتى. قوشنىلاردىن كىم بولمىسۇن بىرەرى بۇ ھويلىغا كىرىپ قالسا، قاسىم تاشچى بىرنەچچە تال گۈل ئۈزۈپ بېرىپ كۆڭلىنى ئالاتتى.

تاشچىلار يوغان تاشلارنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ، سوما - بولقىلىرىنى جاراڭلىتىپ، گويا شۇ قاتتىق تاشلار ئۈستىگە ئاشۇ رەڭدار گۈللەرنىڭ نۇسخىسىنى چۈشۈرمەكچى بولۇۋاتقاندەك نازۇك سىزىقچىلارنى چىقىراتتى. قاسىم تاشچى بولقىسىنىڭ توكۇلدىغان ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ ئۆز ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى. ئۇنىڭ ناخشىسىدىمۇ دائىم گۈللەر تىلغا ئېلىناتتى.

ئۇ كوچىدا سەن بولساڭ،
بۇ كوچىدا مەن بولاي.
يوپۇرماقى سەن بولساڭ،
قىزىلگۈلى مەن بولاي.

ئۇ گۈلدىمۇ كېپىنەك،
بۇ گۈلدىمۇ كېپىنەك.
ياش باللارنى كۆيدۈرگەن
قاراقاشلىق سىكىلەك.

گۈل تېرىساق هويلىغا،
ئېچىلىپتۇ چىرايلىق.
گۈلنى كۆرسەم — سېنى كۆرسەم،
يۈرىكىمدە خۇشاللىق...

ئاشۇنداق بېيىتلار بىلەن ناخشا ئېيتىۋېتىپ، بىر چاغدا

ئۇنىڭ كۆزى تاشقا يۆلىنىپ، ئۆزىگە قىزىقسىنىپ قاراپ تۇرغان بالىغا چۈشەتتى - دە:

— ھە، جاۋۇللا ئىمامنىڭ نەۋرىسىمۇ سەن؟ چوڭ بولسام ئۇستا بىر تاشچى بولاي دەپ قاراپ تۇرامسەن؟ — دەپ سورايتتى.

— ناخشا ئاڭلاۋاتىمەن قاسىم دادا، ناخشا...

— ھە، مېنىڭ ئاغىل - تاغىل ئاۋازدا ئېيتقان ناخشىلىرىمغا ھەيران بولۇۋېتىپسەن - دە!؟

قاسىم تاشچى ئابدۇۋەلىگە قاراپ كۈلۈپ، كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرىنى قېقىپ، گۈللۈككە قاراپ ماڭاتتى. بىر تۇتام گۈلنى ئۈزۈپ چىقىپ بالىغا تۇتقۇزۇپ:

— ئۆيۈڭگە كەت ئوغلۇم، ئاپاڭ ئەنسىرەپ قالىدۇ، — دەيتتى. ئابدۇۋەلى گۈلنى ئېلىپ، قاسىم تاشچى ئېيتقان ناخشىلارنىڭ ئاھاڭىنى دوراپ دىمىقىدا ناخشا ئېيتىپ، ئۆيىگە يۈگۈرەيتتى.

قاسىم تاشچىنىڭ قىزىق مىجەزلىرى بولىدىغان. بەزىدە تاش چېكىپ ھارغان چاغلىرىدا ئۇ قەپەستىكى كەكلىكنى ئېلىپ چىقىپ گۈللۈكنىڭ يېنىدىكى مەيدانغا قويۇۋېتىپ، كەكلىكنىڭ سايرىشىدىن ھوزۇر ئېلىپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ زامانلاردا نوغايتۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلىق سايلارنىڭ كەكلىكى بىلەن تورغىيى ناھايىتى داڭلىق ئىدى.

تورغاي تولا سايرايدۇ،
نوغايتۇنىڭ قولىدا.
ئۆلمەيمەن دېگەن بىلەن،
جان خۇدانىڭ قولىدا.

دېگەن خەلق قوشاقلىرىمۇ بار ئىدى. بەزى كۈنلىرى قاسىم تاشچىنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى مەيداندا قەپەس كۆتۈرگەن بىرقانچە كەكلىكۋازلار پەيدا بولاتتى - دە، كەكلىك سوقۇشتۇرۇش باشلىنىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا تەرەپ - تەرەپتىن تاماشا كۆرگۈچىلەر يىغىلىپ، دۈپدۈگىلەك دائىرە بولۇپ ئەتراپنى ئورىۋېلىشاتتى. ئادەتتە كەكلىك سوقۇشتۇرغۇچىلار قەپەستىكى كەكلىكنى بېشى بىلەن تەڭ ئېگىزلىكتە كۆتۈرۈپ، مەيدانغا تەنتەنىلىك ئېلىپ كىرەتتى. بىرنەچچەيلەن ئوتتۇرىغا چۈشۈپ «قېنى، مەيداننى ئېچىۋېتىڭلار!» دەپ ۋارقىراپ، توپلاشقان تاماشىچىلارنى ئارقىغا سۈرۈپ رەتلىگىلى تۇراتتى. ئىككى قەپەس مەيداننىڭ ئىككى بېشىغا قويۇلاتتى. قەپەستىكى كەكلىكلەر بىر - بىرىگە قاراپ ۋاقاقلاپ سايراپ، قەپەس تاملىرىغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، تاقەتسىزلىنىشكە باشلايتتى. شۇ چاغدا كەكلىك ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا «كەكلىكلەرنى سالامدۇق، سالمامدۇق»، «ئۇتتۇرغۇچى نېمە تۆلەيدۇ» دېگەندەك ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشىش باشلىناتتى. تاماشىچىلار ئارىسىدىكى قىمارۋازلارمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ: «سەن قايسى تەرەپ بولىسەن؟ سەن قايسى!..» دېيىشىپ بىر - بىرىگە دو چىقىشقا باشلايتتى... سوقۇشتۇرۇلىدىغان كەكلىكلەر قەپەسلىرىدىن تەڭ قويۇپ بېرىلەتتى. كەكلىكلەر يورغىلاپ كەلگىنىچە ئاتلىشىپ كېتەتتى. بەزىدە قەپەستىن چىقىپ دانلاپ تۇرۇپ، قارشى تەرەپ كېلىپ بىر - ئىككىنى تەپكەندىن كېيىن ئاندىن كىرىشىدىغان كەكلىكلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى. بەزى كەكلىكلەر خورازدەك بازغىيتتى. توچى كەكلىكلەر بىر - بىرىنىڭ تۇمشۇقى ئەتراپىدىكى پەيلەرنى چىشلەپ

يۇلۇۋالاتتى - دە، بىر تەپكىنىچە ئارقا - ئارقىدىن بىرقانچىنى تېپىپ بىر - بىرىنى دومىلىتىۋېتەتتى. ئاياققا چىدىمىغان بەزى كەكلىكلەر توپنىڭ ئىچىدە يورغىلاپ پىرقىراپ كېتەتتى. «جەڭ» نىڭ ئاخىرىدا كەكلىكلەرنىڭ بىرەرى قاچاتتى ياكى بولمىسا كەكلىكۋازلار «بولدىمۇ، بولدىمۇ!؟» دېيىشىپ، ھاسىراپ كەتكەن كەكلىكلەرنى تەڭ ئاجرىتىۋالاتتى. قاسىم تاشچىنىڭ كەكلىكى مۇنداق بىر - ئىككى قەپەس ئېلىشىشتىن كېيىن دائىم مەيداننىڭ ئىچىدە ئۇزاققىچە يورغىلاپ ۋاقاقلاپ سايراپ، قانات - قۇيرۇقىنى تۈزەيتتى.

ئەتىيازنىڭ غۇر - غۇر شامىلى ئۇرۇۋشى بىلەن توغرىكۆۋرۈكنىڭ بالىلىرى لەگلەك چىقىرىشقا باشلايتتى. كۆپكۆك ئاسماننى ھەر خىل رەڭدىكى لەگلەكلەر بېزەيتتى. سا لەگلەك، قاقىر لەگلەك، پاقا لەگلەك، قۇيرۇقسىز دەككە، خەنزۇلارنىڭ ئۇزۇن ئەجدىھا لەگلەكلىرى، پانۇس لەگلەكلەر بىر - بىرىدىن ئېگىز ئۆرلىشەتتى. داقىراتمىلىق تال لەگلەكلەر قۇيرۇق سوقۇپ سايراپ كەتسە، چوڭ ئادەملەرمۇ يولدىن توختاپ ئۇزاققىچە ئاسمانغا قاراپ تۇرۇپ قېلىشاتتى. مۇنداق لەگلەكلەرنىڭ بىرەرى ئۈلجا كېتىپ قالسا قىزىقچىلىقنىڭ باشلانغىنى شۇ ئىدى. لەپەڭشىپ چۈشۈپ كېتىۋاتقان لەگلەكنى كۆرۈش بىلەنلا بالىلار ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي ئۆگزىمۇ ئۆگزە يۈگۈرۈشەتتى. يىرتىلىپ ھالى قالمىغان لەگلەك ئۇچرىسا بەزىدە ئۇر تارا مۇشتلىشىپ، قاپاقلىرىنى يېرىشىپ، كۆزلىرىنى كۆكەرتىۋېلىشاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئابدۇۋەلى بىرەر ئورام يىپنى بولسىمۇ قولغا يۆگىۋالسا خۇددى شەھەر ئالغاندەك خۇشال بولۇپ قايتاتتى.

لەگلەك پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن قاسىم تاشچى
باللىرىغا چىنە كۆتەكى قىلىپ بېرىپ لەگلەك ياساپ
بېرەتتى. ئەلۋەتتە ئۇ باللىرى قاتارىدا ئابدۇۋەلىگىمۇ
بىرەر لەگلەك ياساپ بېرىشنى ئۇنتۇمايتتى. باھار شامىلى
كۈچەيگەن مەزگىللەردە قاسىم تاشچىنىڭ ئۆزىمۇ قىزىپ
كېتىپ لەگلەكچى باللار قاتارىغا قېتىلىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ
لەگلىكى ھەممىنىڭكىدىن چوڭ، قۇيرۇقىمۇ ئۇزۇن بولات-
تى. مۇنداق لەگلەكنى ئۇ پىششىق كاناپ يىپتا ئۇچۇراتتى.
بەزى كېچىلىرى ئۇنىڭ لەگلىكى يۇلتۇزلۇق ئاسماندا تۈن
يېرىمىدىن ئۆتكۈچە سايراپ تۇراتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى قاسىم تاشچىدىن:

— قاسىم چوڭ دادا، چوڭ ئادەممۇ لەگلەك ئوينام-
دۇ؟— دەپ ھەيران بولۇپ سورىغاندى، تاشچى كۈلۈپ:

— ۋاي بالام، بۇمۇ بىر بالىلىقتىن قالغان ھەۋەس
دېگىنە. كۆك ئاسمانغا قارىساڭ كۆزۈڭ روشەن بولىدۇ،—
دېدى.

*

شۇ ئەتراپتا يەنە قادىر پادىچى دېگەن ئادەمنىڭمۇ
قورۇسى بولىدىغان. قادىر پادىچى مەھەللىنىڭ كاللىرىنى
سېپىل يېنىدىكى بوشلۇققا يىغاتتى. كاللارنىڭ مۆرەشلىرى،
كاللىرىنى ھەيدەپ كەلگەن باللارنىڭ چۇقانلىرى بىلەن
ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى بۇ يەر ناھايىتىمۇ ئاۋات بولۇپ
كېتەتتى. ئابدۇۋەلىگە ئاجايىپ ئاڭلىنىدىغىنى قادىر پادى-
چىنىڭ «ھايدا... پادا-كالاڭنى!...» دەپ سوزۇپ ۋارقىرىشى

ئىدى. پادىچىنىڭ بۇ تونۇش ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن
قورۇدىكى كاللارمۇ ئېغىلدا تىپىرلاپ تۇرالماي قالاتتى.
كەچكە يېقىن قادىر پادىچى يەنە پۈشقىقىنى تىزىغىچە تو-
رۇپ، يولنىڭ يۇمشاق توپىسىنى يالڭاياق دەسسەپ، چېكى-
سىگە دالا گۈللىرىنى قىسقىنىچە كاللارنىڭ ئارقىسىدىن
خۇش خۇي چىقىپ كېلەتتى. ئانىسىنى سېغىنغان موزايلارنىڭ
مۆرەشلىرى، باللارنىڭ ۋاڭ - چۇڭىدىن ئابدۇۋەلى تەسىر-
لىك بىر سىمفونىيىنى ئاڭلاۋاتقاندەك زوقلىناتتى. پادىدىن
قايتقان كاللارنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق چاڭ كەچكى
قۇياشنىڭ قىزغۇچ نۇرى بىلەن قوشۇلۇپ ئەستىن چىقماس
ئاجايىپ بىر مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى.

*

ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە مەھكەم ساقلىنىپ قالغان يەنە
بىر ئادەم ساۋۇر ھارۋىكەش ئىدى. بۇ ھارۋىكەشنىڭ ئۆيى
جارۇللا ئىمامنىڭ قورۇسىدىن بىر - ئىككى ھويلىلا نېرىدا
ئىدى. ساۋۇر ھارۋىكەشنىڭ ئاق مالخاينى قىرلاپ كىيىپ،
ھارۋىدا قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ ئېيتىدىغان تۆگىمەس ناخ-
شىلىرى بار ئىدى. كىرا ياخشى بولغان كۈنلىرى ئۇ:

تەلكىنىڭ غولى دەيدۇ،
باش، تەرەپلىرى تاردۇر.
ئافىنلەر غەم قىلما،
ياراتقان ئىگەم باردۇر.

ئىلى يولى چەبلەڭزە،
داخىيەنزە — يودىنزە،
ئۈرۈمچىگە يول ئاچقان
سەندەك - مەندەك خوخەنزە.

دەپ ناخشا ئېيتىپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ چىقىپ كېلەتتى. ئۇنىڭ هارۋىغا قاتقان ئېتىمۇ ئىگىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەندەك قوڭغۇراقلىرىنى ناخشا ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ جاراڭلىتىپ قەدەم تاشلايتتى. بەزى كۈنلىرى بۇ هارۋىكەشنى نېمىشقىدۇ خىيال باسقاندەك بولاتتى - دە:

هارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى،
دەڭگە قاراپ تارتىدۇ.
خەجلەي دېسە پۇلى يوق،
خىجالىتى ئارتىدۇ.

ئەلىگە چېرىك چىقسا،
بوگۈزۈپ قاچتىم دالاغا.
هارۋىكەش بولۇپ قېلىپ،
خۇيمۇ قالدىم بالاغا.

نېمە چارەم بار مېنىڭ،
لەنەت ئېيتماي زامانغا.
هارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى
بىر تويىسا سامانغا...

دېگەندەك هەسرەتلىك بېيىتلار بىلەن ناخشا ئېيتاتتى.

«ئوسمان پاقا» دەپ ئەلتە لەقىمى بار بىر ئادەممۇ

بولىدىغان. بۇ ئادەم ئانچە - مۇنچە سازمۇ چالاتتى. دائىم قىزىقچىلىق چىقىرىپ ئادەملەرنى چاقچاق بىلەن كۈلدۈرۈپلا يۈرەتتى. ئوسمان ئاكىنىڭ زادى نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ جان باقىدىغانلىقىنى ئابدۇۋەلى بىلمەيتتى. ئۇنىڭ ئېسىدە قالغىنى: هېيت - ئايەم كۈنلىرى ئوسمان ئاكا توخۇملارنى هەر خىل بوياپ، پىشۇرۇپ چىقىپ ساتاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ ئىشىكى ئالدى توخۇم چېكىشتۈرىدىغانلار، قاتار ئوينايدىغانلار ۋە پىقىش يېگەچ تاماشا كۆرىدىغانلار بىلەن ئاۋات بولۇپ كېتەتتى. توخۇم سېتىلىپ ئاخىرلىشىپ قالغاندا ئوسمان يانچۇقىدىن تاللىۋالغان ئەڭ قاتتىق توخۇملىرىنى چىقىرىپ ئۆزىمۇ ئويناپ چۈشۈپ كېتەتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى توخۇملار ئىككى، ئۈچ، بەزىدە ئونغا يېقىن توخۇمنى پىقىش قىلاتتى! كىشىلەر: ئوسمان پاقا بۇ توخۇملىرىنى پاينىكىنى يىڭنە بىلەن تېشىپ زەمچە قۇيۇپ، ساقىتىپ پىشۇرۇپ قاتتىق قىلىۋالىدۇ، — دېيىشەتتى.

*

ئابدۇۋەلىنى هەممىدىنمۇ بەك جەلپ قىلىدىغان يەر باۋۇدۇنباينىڭ بېغى ئىچىدىكى مويكا ئىدى. شەهەر بازارلىرى ۋە سىرتلاردىن كەلتۈرۈلگەن تاي - تاي يۇڭلار بۇ مويكىنىڭ شارقىراپ سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان تۆت چوڭ نوسىغا تاشلىنىپ يۇيۇلۇپ چىقاتتى. هەر بىر نودا يۇڭ چايقايدىغان يەتتە - سەككىزدىن خوتۇن ئىشلەيتتى. هەر نونىڭ بېشىدا يەنە يۇڭ دەسسەيدىغان قاۋۇل ئەر كىشىلەر بولاتتى. نونىڭ ئاياغ تەرىپىگە سېتكىدىن ئۆتۈپ كەتكەن ئۇششاق

بۇڭلارنى سىزىۋالغان بالا ئىشلەمچىلەرمۇ قويىۋالاتتى. يېڭى بولغان بۇڭلارنى ئىشچىلار زەمبىلگە سېلىپ ئۇدۇللۇق توشۇپ كېتەتتى... بۇ يەردە ئىشلەيدىغان ئاياللار شەھەر كەمبەغەللىرى، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئاياللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ ئەتراپتىكى دەڭلەردە يېتىپ قوپۇشاتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى گەپچى ئاياللار بار ئىدى. ناۋاتخان ئاچام، دەستىخان ئاچام دېگەن ئاياللار ئۇستا ناخشىچىلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەرگە ئويناپ كېلىپ، ئاشۇ ئاياللارنىڭ ناخشىلىرىنى تىڭشاشقا ئامراق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى پىرقىراپ يۈرگەن بۇرۇتلۇق كۆكتۇ سەللا كۆزدىن نېرى بولۇشى بىلەن خوتۇنلار پاراڭغا چۈشۈشۈپ، بىرى بىلەن چاقچاقلىشىپ كېتىشەتتى. ياكى بولمىسا بىرەرى:

— هوي-ي - ي ناۋاتخان ئاچا، ئىچىمىز ئەجەبمۇ سىقىلىپ كەتتى. كېلىشتۈرۈپ بىر ناخشا ئېيتىۋەتسىلىمىغۇ! — دەپ تەلەپ قىلاتتى. ناۋاتخان ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئۇششاق باللا ئوينايدۇ،
تال چىۋىقنى ئات ئېتىپ.
مۇساپىرلار يىغلايدۇ،
ئۆز يۇرتىنى ياد ئېتىپ.
ئەجەب بولدۇم، ئەجەب بولدۇم،
ئەجەب بولغانغا يىغلايمەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
غېرىب بولغانغا يىغلايمەن.

بەزى چاغلاردا ناۋاتخان بېيىت باشلاپ:

ئېگىز - ئېگىز تاغ بېشىدا
چىراغ كۆيەدۇ.
چىراغ ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيەدۇ.
تال چىۋىقتەك بويلىرىڭغا
زوقۇم كېلەدۇ.
ئەتە - ئاخشام باراي دېسەم،
قورقۇم كېلەدۇ.
ئۇ مەلىدىن - بۇ مەلىگە
يولى بارمىكىن؟
يار ئاغرىقى بولۇپ قالدىم،
دورا بارمىكىن؟...

دەيتتى - دە، يەنە بىر نوغا قاراپ:

— هويت-ت دەستىخان، خۇش كەتتى. ئەمدى سىلىدىن بولسۇن! — دەپ ۋارقىرايتتى. دەستىخان بىر يۆتىلىۋېلىپ:

يار ئاغرىقى بولغانلارنىڭ
دورىسى مەندە.
ئەتە قوپۇپ، تاڭ سەھەردە
يارنى سۆيگەندە.
ھەرگىز قورقماڭ، ئالغان تاياق
قامچىڭىز بولسۇن.
مۇشۇ يولغا ئاتلانغاندا
يولىڭىز بولسۇن ...

دەپ جاۋاب بېرەتتى - دە، يېزىك دەسسەۋاتقان ئەر كىشىلەرگە قاراپ:

— ھوي - ي ئوغاۋاللار، شۇنچىۋالا بەزمە قىلىۋەتتىڭ. بىر - ئىككى موچەنلىك ئالما ئېلىپ مېھمانىمىزنى قىلاي دېمەيسىلەرغۇ! — دەپ چاقچاق قىلاتتى.

شۇنىڭ بىلەن نو بېشىغا ئالما سېتىپ كەلگەن بالىلارنىڭ سودىسى قىزىپ كېتەتتى.

ئۈچىنچى باب

ئەستىن چىقماس خاتىرىلەر

بارات ئايلىرى يېنىپ كېلىشى بىلەن مەھەللە ئىچى ئالاھىدە جانلىنىپ كېتەتتى. ئاي تولغان كېچىسى مەھەللە بالىلىرى كىملەرنىڭدۇ ئۆگزىلىرىدىن ئوغرىلاپ چۈشكەن شاخ پاخاللىرىنى كوچىنىڭ ئوتتۇرىغا دۆۋىلەپ ئوت ياقاتتى. قوۋۇق ئوتۇن پاراسلاپ كۆيۈپ، يالقۇن بالىلارنىڭ كۆزلىرىنى قاماشتۇرۇۋېتەتتى. يالقۇن تازا ئەۋجىگە ئالغاندا بالىلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چۇقان سېلىشىپ ئوت ئۈستىدىن سەكرەپ ئۆتۈشەتتى. چوڭراق بالىلاردىن بىرەرى بارات ئۈچۈن ساقلاپ قويغان ياغلىق قاپىقىنى ئاچىقىپ ئۇزۇن ياغاچقا بېكىتىپ ئوتقا تۇتاتتى. يىللاردىن بېرى مايغا چىلىنىپ قارىداپ كەتكەن بۇ كونا قاپاق مەشئەلدەك لاۋۇللاپ كۆيۈپ ئەتراپنى يوپ-يورۇق قىلىۋېتەتتى. ئاندىن بالىلار قاپاق كۆتۈرگەن «قوماندان» غا ئەگىشىپ بارات قوشىقىنى ۋارقىرىغىنىچە كوچىمۇ كوچا يۈگۈرەيتتى.

بارات كەلدى كۆردۈڭلارمۇ؟
بىزگە پوشكال سالدىڭلارمۇ؟
بارات ئېيى ئۇلۇغ ئايدۇر.
ئويغاقلارغا جەننەت جايدۇر...
تووۋا قىلغىن بىر خۇداغا،
قۇلۇڭ تاپشۇر رەھنامىغا.
يانغىن بولغان ئىسيانىڭدىن،
ھاجەت تىلە خۇدايىڭدىن.

بالىلارنىڭ بۇ ۋاراڭ - چۇرۇڭىدىن قاغىلىق باغنىڭ قاغىلىرىمۇ ئۇۋىسىدىن قوزغىلىپ قاقىلدىشىپ كېتىشەتتى.

جۇملە ھاجەت راۋا بولغاي،
گادا بولسا تېز ساقايغاي.
بۇگۈن كېچە مۇبارەك كۈن،
ئۆتكۈزەيلى بىدار بۇ تۈن.
....

شۇنداق قوشاقلارنى ئېيتىپ كوچىمۇ كوچا ئايلىنىپ يۈرگەندە، باشقا مەھەللىنىڭ بالىلىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالىدىغان ئىشلارمۇ يۈز بېرەتتى. ئىككى تەرەپنىڭ بالىلىرى بىر - بىرىنى ئۆز دائىرىسىدىن قوغلاپ چالما كېسەك ئېتىشىپ، بەزىدە ئىشنىڭ ئاقىۋىتى مۇشتلىشىشقىمۇ ئايلىنىپ كېتەتتى.

بارات كېچىسىدىكى قىزلارنىڭ ئويۇنلىرىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. ئوغۇل بالىلار ئوت يېقىپ بارات قوشاقلىرىنى ئېيتىۋاتقاندا، قىزلار كوچىلاردىن ئالدىراش ئۆتۈپ دوستلىرى-

نىڭ ئۆيلىرىگە يىغىلىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ مۇنداق تۈنەك سورۇنلىرىغا ھەدىسى ئىمىنەم بىلەن بىللە بارغانلىقى ئېسىدە. كۆكتە پانۇستەك ئېسىلىپ تۇرغان تولۇن ئاي ئەتراپنى سۈتتەك يورۇتۇۋېتەتتى. ئۆيلەردىن چۆچۈرىگەن ماينىڭ ئىسى كېلەتتى. قىزلار ئۇيقۇسىنى قاچۇرۇش ئۈچۈن كېچىچە ھېكايە، بېيىت ئېيتىشىپ، ئۇسسۇل ئويناپ تۈننى تاڭغا ئۇلاشتۇراتتى. تاڭ سۈزۈلگەندە ئۇلار بەخت تىلەش قوشىقىنى ئېيتاتتى:

بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
سەۋر - تاقەت بەر ماڭا.
بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەرماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
چىن ساداقەت بەر ماڭا. ....
بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا،
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
ياخشى ئىززەت بەر ماڭا...

* *

ئابدۇۋەلىگە ھەممىدىنمۇ كۆڭۈللۈك بىلىنىدىغىنى رامىزان ئايلىرى ئىدى. رامىزاننىڭ بىرىنچى كېچىسى ناغرا ئاۋازى كىشىلەرنى زوقا ئويغاتتى. ناغرا بىر پەدىدىن يەنە

بىر پەدىگە يۆتكىلىپ بارغانسېرى ئەۋجىگە چىقاتتى. شۇنداق چاغلاردا ئويغىنىپ كەتكەن ئابدۇۋەلى ناغرا ساداسىغا قۇلاق سېلىپ يېتىپ ئاجايىپ خىياللارغا چۆمەتتى...

ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەرنىڭ ناۋايلىرى ئىپتارغا ئاتاپ مايلىق توقاچ، شېكەر نان، گۈللۈك چوڭ نانلارنى يېقىشقا باشلايتتى. مىرزىكام رىشالچى ئۈستى ئاپئاق داكا بىلەن يېپىلغان چېلەكنى كۆتۈرۈپ توغرىكۆۋرۈكنىڭ كوچىلىرىدىن «ئىپتارلىق، رىشالا!» دەپ ۋارقىراپ ئۆتەتتى. نامازدىگەردىن كېيىنلا ئۇششاق باللار ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئالدىغا بىر - بىرلەپ يىغىلىشقا باشلايتتى. ئۇلار مەسچىت قارشىسىدىكى سېپىل تۆۋىدە سېپىل تېمىدىن سىرغىپ چۈشكەن توپىلاردىن ھەر خىل شەكىللەرنى ياساپ ئويناپ، مەزىن ئاخۇنۇمنىڭ نامازشامغا ئەزان ئېيتىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشەتتى. مەزىن ئاخۇنۇم پەشتاققا چىقىپ، قۇلىقىنى تۇتۇپ «ئاللاھۇ ئەكبەر! ...» دەپ ۋارقىرىشى بىلەن تەڭ جىمى بالا ئويناۋاتقان ئويۇنلىرىنى تاشلاپ «ئەزان - ئەزان!» دەپ چۇقان سېلىشقىنىچە ئۆي - ئۆيلىرىگە قاراپ يۈگۈرۈشەتتى. بۇ باللارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىنىڭ ئاۋازى ھەممىدىن ياڭراق چىقاتتى.

رامىزانغا ئون بولغاندا رامىزان ئېيتىش باشلىناتتى. ھېلىقى ئاغا - ئىنى ئۈچ تاشچىلارنىڭ بىرى مەسۇم تاشچى دېگەن كىشى بارات ئېيىدىن باشلاپلا گۈللۈك كېمە، ھەر خىل پانۇسلارنى ياساپ تەييارلىق قىلاتتى. رامىزان ئېيتىدىغان كۈنى كەچتە ئۇ گۈللۈك كېمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۆزى چۈشۈپ كېمىنى كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. چەتتىن قارىغان ئادەمگە ئۇ خۇددى كېمىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ كېمىنى

بىمالال ھەيدەپ كېتىپ بارغاندەك بىلىنەتتى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككى گۈلدەستىچى، ئەتراپىدا ئون - يىگىرمە پانۇسچى ئەگىشىپ ماڭاتتى. ئىچىگە شامچى مەھەللىسىنىڭ يوغان شاملىرى يېقىلغان بۇ پانۇسلار ئىچىدە، ئەتراپىغا ئۇششاق قەغەز گۈللەر يېپىشتۇرۇلغان چۆچۈرە پانۇس دەسلەر، تېشىغا تاۋۇزنىڭ رەسىمى سىزىلغان تاۋۇز پانۇس دەمسىز، قاقىر پانۇس، گۈللۈك پانۇس دەمسىز؟ ئىشقىلىپ ھەممە خىلدىكى پانۇسلار تېپىلاتتى. بۇنىڭغا يەنە ئۇششاق باللار، تاماشا كۆرگۈچىلەر قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك بىر رامىزانچىلار توپى ھاسىل بولاتتى. ئۇلار دەسلەپتە رامىزان ئېيتىشنى ھال - ئەھۋالى ئوتتۇرىراق ئائىلىلەردىن باشلايتتى.

روزىنى ئون تۇتۇپ كەلدۇق سىزگە،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ بىزگە.
بۇ روزا ئوتتۇز ئىكەن، مېھمان ئىكەن،
روزىنى تۇتمىغانلار ھايۋان ئىكەن.
رامىزان ئاللا شەھرى رامىزان،
خوش مۇبارەك كەلدىلەر شۇ رامىزان.

ئاندىن ئۇلار كاتتا باي، چوڭ ئەمەلدارلارنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ توختايتتى.

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ياتقان بايلار،
خۇدانىڭ پەرمانىغا پاتقان بايلار.
روزىنىڭ ئونى كۈنى — قەدرى كۈنى،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ قېنى.

روزى تۇت، ناماز ئۆتە جانىڭ ئۈچۈن،
خەيرى قىل، زاكاتنى بەر مالىڭ ئۈچۈن.
رامىزان ئاللا شەھرى رامىزان،
خوش مۇبارەك كەلدىلەر بۇ رامىزان.

رامىزانچىلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان باينىڭ خىزمەتچىلىرى ئالدىراش كېلىپ دەرۋازا قاناتلىرىنى ئاچاتتى. رامىزانچىلار توپى ئۈزۈم باراڭلىق قورۇلارغا كىرىپ، پېشايۋانلىق ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا توختاپ كېمە ئويۇنىنى باشلىۋېتەتتى. ئاتاقلىق داپچى ھەيدەر ئاكا كېمىنى باشلاپ مېڭىپ ئويۇنغا سالاتتى. كېمە ئىچىدىكى مەسۇم تاشچى ئالدى - كەينىگە مېڭىپ، ئېتىن سۇدەك ئىتتىك يورغىلاپ كېمىنى ھەيدىگەن، دەريادىن ئۆتكۈزگەن كۆرۈنۈشلەرنى ئۇستىلىق بىلەن ئىپادە قىلاتتى. ئۆمەر دوققا دېگەن كىشى ھەرخىل قىزىقچىلىقلارنى چىقىرىپ ئەتراپتىكىلەرنى كۈلدۈرەتتى. ئاندىن ئۇسسۇل ناخشىسى باشلىناتتى:

تەقدىر ئاللا، تەقدىر ئاللا،
ھالىم قالمىدى.
يار قېشىغا بارار ئىدىم،
توخۇ چىللىدى.
سوراڭلارچۇ شۇ توخۇدىن
نېمە دەپ چىللىدى؟
قوندىقىدىن يىقىلدى ئۇ،
بويىنى سۇنمىدى.
باردى دەيدۇ، ياندى دەيدۇ،

مېنىڭ يارىمنى.
ئېگىز داۋان ئاشتى دەيدۇ،
بويى ئالىمنى.
ئېگىز داۋان ئاشماغۇنچە،
قارا كۆرۈنمەس.
قارا بورغا سىنمىگۈنچە
يوللار كېزىلمەس ① ...

داپ، دۇمباق سادالىرى ئەۋجىگە چىقاتتى. ناخشا بىلەن تەڭ ئۇسسۇلچىلار ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتەتتى. باينىڭ خېنىملىرى پەتنۇسلارغا رامزانچىلارغا ئاتىغانلىرىنى سېلىپ چىقىپ ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈشەتتى...

ئابدۇۋەلى مۇنداق كېمىچىلەر توپىغا ئەگىشىپ بەزىدە ناھايىتى يىراقلاپ كېتىپمۇ قالاتتى. قانچە قېتىم ئۇنى دادىسى ئارقىسىدىن ئىزلەپ بېرىپ، قولىدىن يېتىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنىدى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ ئارقىسىغا قاراپ تارتىشىپ تەستە ماڭاتتى. رامزانچىلاردىن يىراقلاپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇسسۇلچىلارنىڭ پىرقىراشلىرى كەتمەيتتى، قۇلىقى تۈۋىدە رامزانچىلارنىڭ قوشاقى ئۇزاققىچە ياڭراپ تۇراتتى...

* *

شەھەرنىڭ شىمالىي چېتىدىكى بۇلاق دادامتۇ مەھەللى-

① ھازىرقى «قارابورغا» ئۇسسۇلى خەلق ئىچىدىكى مۇشۇ ناخشا - ئۇسسۇللار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

سىگە چىقىپ كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە «تاللىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر سەيلىگاھ بارئىدى. پىلچىنىڭ غولىدىن ئايرىلغان سايىنىڭ سۈيى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە يېيىلىپ ئاقاتتى. قىيان كەلگەندە سۇ تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتەتتى. سۇ بويىدىكى تۈزلەڭدە مەجنۇنتاللار بىر - بىرىگە چىرمىشىپ ئۆسۈپ، بۇ يەردە بىر تەبىئىي تاللىقنى ھاسىل قىلغانىدى. ياز كۈنلىرى شەھەر خەلقى بۇ يەرگە سەيلىگە چىقىشاتتى. ئاشۇ تاللىقنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى كىچىككىنە دۆڭلۈكتە ئايۇپ باشلىق ئۈچ قەلەندەرنىڭ كەمە ئۆيلىرى بار ئىدى. «قەلەندەر» ئاتالغان بىلەن ئۇلار ئادەتتە ھېچكىمدىن سەدىقە سورىمايتتى. ئۇلارنىڭ قانداق يوللار بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغىنىنى چۈشىنىپ بولمايتتى. بۇ «سىرلىق ئادەملەر» مۇ ئابدۇۋەلىنىڭ بالىلىق قەلبىدە ئۇنتۇلماس خاتىرىلەرنى قالدۇرغانىدى.

ئۇلار ھەر پەيشەنبە كۈنى ئۇزۇن كولاسىنىڭ ئۈستىگە سەللىلىرىنى يۆگەپ، پۇتىغا يىرىشاق مەسە، ئۈستىگە يوللۇق پەرىجە، ئىچىگە ئاپئاق يەكتەكلىرىنى كىيىپ، بېلىگە بۇرغىلىرىنى ئېسىشىپ، شەھەرگە قاراپ ماڭاتتى. توغراكۆۋرۈككە كەلگۈچە باشلىرىنى تۆۋەن سېلىشىپ جىمجىت كېلىپ، توغراكۆۋرۈك سۈيىنىڭ بويىدىكى زىلاۋۇدۇنھاجىم مەسچىتىنىڭ ئالدىدا بىردەم ئولتۇرۇپ دېمىنى ئېلىشاتتى - دە، ئاندىن بىرى بۇرغىسىنى چېلىپ، قالغان ئىككىسى «ئاللاھۇ!» دېسە، «ھۇ!» دەپ دولان دەرۋازىسىغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى. شۇ چاغدا ئايۇپ قەلەندەر ئۆزىنىڭ بوم ئاۋازى بىلەن تەلقىن باشلايتتى:

ھەقتائالا ئەمر قىلدى، يائاللا.
سەجدە قىل ئادەمگە دەپ، يائاللا.
سەجدە قىلغان قۇللىرىڭنى، يائاللا.
جەننەتكە مېھمان ئەيلە دەپ، يائاللا.
قادىرى قۇدرەت بىلەن، يائاللا.
بىزنى ئەزىز جان ئەيلىدى، يائاللا.
شۈكرى لىللا جان بېرىپ، يائاللا.
نۇر بىللە ئىمان ئەيلىدى، يائاللا.

شۇ يىللاردا توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدە قەمبىخان موما، ھۆزۈر ئايلام، رانىخان موماي، خېنىم ئاغىچا، زۇمۇنىخندەم دەيدىغان، يېشى سەكسەنلەردىن ھالقىغان مومايلار بولىدىغان. بۇ ئاياللار ھېلىقى ئۈچ قەلەندەرنىڭ تەلقە ئاۋازىنى ئاڭلىشى بىلەن بېشىغا ئاق ياغلىقلىرىنى ئارتىشىپ، ياغلىق ئۈستىگە جىيەكلىك كىمخاپ دوپپىلىرىنى بېسىپ كىيىپ، نان - توقاچ سېلىنغان پەتنۇسلىرىنى كۆتۈرگىنىچە ئۆي - ئۆيلەردىن چىقىپ كېلەتتى. ئۇلار قەلەندەرلەرنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە تەلقە ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ ساما سېلىشاتتى. ئەتراپقا بىردەمدىلا ئادەملەر ئولىشىپ كېتەتتى. مومايلار ھەر بىر پىرقىرىغاندا قات - قات ئېتەكلىك ئۇزۇن كۆڭلەكلىرىنىڭ ئېتىكى پۇتىغا يۆگىشەتتى... قەلەندەرلەر مومايلارنىڭ سوۋغىتىنى ئالغاندىن كېيىن يەنە «ھۇ!» تارتىپ مېڭىپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىپ كېتىشەتتى.

سەن - سەن دۇنيا سەن دۇنيا، يائاللا.
كىمگە ۋاپا قىلدىڭسەن؟ يائاللا.

مەن - مەن دېگەن يارىڭنى، يائاللا
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن، يائاللا...

قەلەندەرلەر دولان دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئۇدۇل ماڭغىنچە بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، دەڭدەرۋازا① تەرەپكە قاراپ بۇرۇلۇشاتتى - دە، دەڭدەرۋازىنىڭ تېشىدىكى تۆت كوچا دوقمۇشىغا بېرىپ توختايتتى. شۇ يەردە ئۇلار چۈشكىچە تەلقىن ئوقۇشاتتى. كىشىلەر ئاتىغىنىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇشاتتى.

قەلەندەرلەر شاھىمەن، يائاللا،
ئالەم ماڭا ۋەيرانىدۇر، يائاللا.
پايتەخت گۈلخانىم، يائاللا،
ئوردام — قەلەندەرخانىدۇر، يائاللا ...

بۇ قەلەندەرلەر «توغرىكۆۋرۈك» كوچىلىرىدىن ئۆتكەندە ئابدۇۋەلى كىشىلەر توپىغا قىستىلىپ، شەھەر دەرۋازىسىغىچە ئەگىشىپ باراتتى. قەلەندەرلەرنىڭ غەلىتە قىياپىتى، كۆزلىرىنى يۇمۇپ «ھۇۋ» تارتىشلىرى كېچىلەردە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ سەبىي بالىلىق تۇيغۇسى بۇ قەلەندەرلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەلەكچىلىكىدە پالاقلاپ يۈرگەن ئادەتتىكى ئادەملەردە ئۇچرىمايدىغان بىر روھنى ھېس قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ دادىسىدىن:

— دادا، ھېلىقى بىزنىڭ كوچىدىن ئۆتىدىغان قەلەندەرلەر قانداق ئادەملەر؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇلار قەلەندەر ئەمەس، ئاشىقلار، — دەپ چۈشەن-

① دەڭدەرۋازا — غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى.

دۇردى ھەبىبۇللا ئاكا ئوغلىنىڭ بېشىنى سىلاپ، — ئۇلار مال - دۇنيانى ئۆزىگە دوست تۇتمايدۇ، خۇداغا ئاشىق ...

چوڭلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بۇ ئاشىقلار ھەر يىلى باھار پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن شەھەردىكى بارلىق ئىمام - مەزىن، سوپى - ئۆلىما، يېتىم - يېسىرلارنى ئاللىققا چاقىرىپ، يىل بويى يىغقان نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ، مېھمان قىلىپ تۈگىتىۋېتىدىكەن.

تۆتىنچى باب

ھەبىبۇللا ئاكا

ئابدۇۋەلىگە ئەزان قىچقىرىپ ئىسىم قويغان بوۋىسى جارۇللا ئىمام نەۋرىسىنى ئىنشائاللا نىيەت بولسا قارى قۇرئان قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بەختكە قارشى ئۇ ئابدۇۋەلى مەكتەپ يېشىغا يەتمەستىنلا ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ چاغدا جارۇللا ئىمامنىڭ يېشى سەكسەندىن ھالقىغانىدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى ھەبىبۇللا ئاكا بەستلىك كەلگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. ئۇ كۆپرەك بېشىغا ئاق مالخاي، ئۇستىگە ياندىن تۈگمىلىنىدىغان تىك ياقىلىق كۆڭلەك كىيىپ، يېنىغا چەندازا ئېسىپ يۈرەتتى. پۇتىغا گوجەي ئوراپ، بېلىگە بەلباغ باغلايتتى. بۇ ئادەمنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا تونۇش - بىلىشلىرى كۆپ ئىدى. باھاردا ئۇ ئاشۇ ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ بىنەم يېرىنىڭ يېنىغا ئاز - تولا بۇغداي چېچىپ قويۇپ، كۈزلۈكى ئورۇپ - تېپىپ كىرىپ قىشلىق ئوزۇق قىلاتتى. كۆپرەك

ئۇ تورپانيوزى يۇقىرىسىدىكى بىنەملىككە ئورۇق سالاتتى.

ئاغا - ئىنىلار ئوتتۇرىسىدا جارۇللا ئىمامدىن قالغان بىر ئۆكۈز ھارۋا بارئىدى. ھەبىبۇللا بۇ ھارۋا بىلەن ياز كۈنلىرى تورپانيوزىدىكى خۇمدانلاردىن بايلارنىڭ شەھەرگە سېلىۋاتقان ئۆي - ئىمارەتلىرىگە خاك، خىش توشۇيتتى؛ قىش كۈنلىرى شەھەر ئەتراپىدىكى گاڭگۇل، لەنتەيزە، پىلچى خاڭلىرىدىن كۆمۈر ئەكىلىپ ساتاتتى. ئۇ زاماننىڭ ئۆكۈز ھارۋىلىرى تولىمۇ كېلەڭسىز ئىدى. چاقى چوڭلىمەي ئوقى چوڭلەيتتى. يوللارنىڭ يامانلىقى ھارۋىكەشنى زار - زار قاقشىتاتتى. ئۈزۈلمەي ماڭغان ئات - ھارۋىنىڭ چاقلىرى يول بويى چوڭقۇر كاتاڭلارنى ھاسىل قىلاتتى. ئەتىياز يېقىنلاشقانسېرى بۇ كاتاڭلار تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، يوللار بىزەپلىشىپ كېتەتتى. خاڭدا كۆمۈر بېسىق چاغلاردا قۇدۇق بېشىدىكى گۈلخان ئەتراپىدا كۆرەك جۇۋىنى غېرىبچىسىغا يېپىنىپ كۈنلەپ تۈنەپ قالىدىغان ئىشلار پات - پات بولۇپ تۇراتتى.

ھەبىبۇللا ئاكا كۆمۈرنى بېسىپ ماڭغاندا ئۆكۈزگە جاپا قىلماسلىق ئۈچۈن پىيادە ماڭاتتى. بەزىدە ئۆكۈزگە ياندىشىپ ھارۋىنى تەڭ سۆرەيتتى. ئۇ چاغلاردا خاڭنىڭ داۋانلىرى ھارۋىكەشنىڭ جېنىنى ئالاتتى. ھارۋىنىڭ چاقى كاتاڭلارغا ھەر بىر قېتىم جالاقلاپ چۈشكەندە، ھارۋىكەشنىڭ يۈرىكىمۇ تەڭ ئېچىپ «خۇدا ئۆزۈڭگە ئامانەت!» دەيتتى. داۋانلاردىكى يولنىڭ تارلىقى ۋە خەتەرلىكىدىن ئات - ئۇلاغ بىلەن تۆۋەنگە بىراقلا غۇلاپ چۈشۈپ كېتىش خەۋپى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدىلا تۇراتتى ... تۈز يولغا چىققاندا ھەبىبۇللا ئاكا «خۇداغا شۈكرى!» دەپ ھار-

ۋىسىنى ياناپ مېڭىپ، ئۆكۈزگە يېنىك قامچا ئۇرۇپ قويۇپ ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئىلىخۇنىڭ تاغلىرى،
تاغلىرىدا خاڭلىرى.
خاڭلىرىدا ئىشلەيدۇ
يوقسۇللارنىڭ باللىرى.
ئەلنىڭ داۋانىدىن
ئورۇق ئات ئۆتەلمەيدۇ.
خاڭدىكى مۇساپىرلار
پۇلى يوق كېتەلمەيدۇ.
قەشقەردىن چىققان باللار
تەڭدىن تولىسى خاڭدا.
يۇرتىغا كېتەي دېسە،
بىردىن چاپىنى داڭدا ...

ھەببۇللا ئاز گەپ قىلىدىغان ئېغىر-بېسىق ئادەم ئىدى. ئابدۇۋەلى دادىسىنى ئەتىسى-ئاخشىمى جوزىدا ئولتۇرغاندا — تاماق ئۈستىدىلا كۆرۈپ قالاتتى. ئالدىن بۇ ئادەم يەنە كۆن بويى تىرىكچىلىك بىلەن سىرتتا يۈرەتتى. ھەببۇللا جوزا يېنىدا چاينىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپ قالغان چاغلىرىدىمۇ ئۈنچىقماي، گويا ئۆزىنىڭ پۈتۈن كەچۈرمىشلىرىنى ناخشا بىلەن بايان قىلماقچى بولغاندەك، جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ «گۈلزارەي» ئاھاڭىدا غىڭشىپ ناخشا ئېيتاتتى:

ئامان بولسۇن، ئامان بولسۇن،
دوستلىرىم ئامان بولسۇن.
دوستلىرىمغا قەست قىلغان
يەر بىلەن يەكسان بولسۇن.
قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالدۇق
ئوتۇنچى ئاپىرىپ ساتسۇن.
خېرىدارىم يېتىپ كەلسە،
غېرىب بىچارە، دەپ ساتسۇن ...

ئابدۇۋەلى دادىسىنىڭ ناخشىسىنى جوزىنىڭ گىرۋىكىگە ئېڭىكىنى يۆلەپ ئولتۇرۇپ تىڭشايتتى. ناخشىنىڭ سېھىرلىك ئاھاڭى ئۇنىڭغا تۇرمۇشتىكى، كىشىلەر قەلبىدىكى نۇرغۇن سىرلارنى ئېچىپ بەرمەكچى بولغاندەك قىلاتتى.

* *

ئاز ئۆتمەي ئاغا-ئىنىلار سوھتاچىلىقتىن ئۆكۈز ھارۋىنى سېتىپ، پۇلىنى بۆلۈشۈپ خىراجەت قىلىشتى. ھەببۇللا دەڭدەرۋازىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆمۈر بازىرىدا① سەھەرلاردىن كۆمۈر ئەكىرگەن ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرىنى ئېلىپ پارچىلاپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولدى. بۇ بازاردا پەنجىملىكلەرنىڭ كۆمۈر باسقان ھارۋىلىرى قاتارلىشىپ تۇرۇپ كېتەتتى. تاپقان پۇلى كۈندىلىك خىراجىتىگە ئاران يېتىدىغان شەھەر كەمبەغەللىرى سېۋەتلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىپ پارچە كۆمۈر سېتىۋالاتتى. ھەببۇللاغا ئوخشاش

① بۇ بازار ھازىرقى «شىمالىي تىياتىر كۈلۈبى» ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

پارچە كۆمۈر ساتقۇچىلارنى «مېيىپەنزىلەر» دېيىشەتتى. ھەبىبۇللا بەزىدە ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرىنى خېرىدارلارغا سودا قىلىپ قويۇپ ئانچە-مۇنچە چاي پۇلىمۇ ئالاتتى. مېيىپەنزىلەر چۈشلۈك تامىقىنى ئادەتتە بازاردىلا يەيتتى. ئەينى يىللاردا خەنزۇ بازىرىدىكى ئاشخانىلارنىڭ قاتارىدا خۇيزۇلار ئاچقان «تيەنجىن گەنزە» دېگەن بىر داڭلىق ئاشخانا بار ئىدى. ھەبىبۇللا ئەنە شۇ ئاشخانىنىڭ خېرىدارلىرىدىن ئىدى.

ھەبىبۇللا پېرىگە داپ چېلىشقا ئۇستا ئىدى. توغرىكۆۋرۈك ئەتراپىدا پېرى ئويۇنىلىسا ئۇ چاقىرىلماي قالمايتتى. ئۆكۈز ھارۋىدىن ئايرىلىپ قالغان ھەبىبۇللا ئەمدىلىكتە قىشنىڭ ئۇزاق كېچىلىرىنى پېرىلەرگە بېرىپ داپ چېلىپ ئاز-تولا تاپاۋەت قىلىپ ئۆتكۈزىدىغان بولدى. ئاغرىقلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا داۋالاش بولمىغان ئۇ زامانلاردا مۇنداق پېرى ئويۇنى تازىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنىدى. توغرىكۆۋرۈك، ساي مەھەللىلىرىدە ئاۋۇت باخشى، مەخپىر باخشى، ھاشىم باخشى دەيدىغان داڭلىق باخشىلار بار ئىدى. «چوكان باخشى» دەيدىغان يەنە بىر ئايال باخشىمۇ بولىدىغان. قەدىمكى شامان، ئاتەشپەرەسلىك ئەقىدىلىرى تەسىرىدىن قالغان بۇ «پېرى ئويۇنى» غەلىتە ۋە قىزىق بولاتتى. بۇ ئويۇن كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندە شۇ زاماننىڭ ناخشا-ئۇسسۇللىرىنىمۇ ئۆزىگە ئارىلاشتۇرۇپ ئۆزگىچە تۈس ئالغانىدى.

ئۇششاق بالىلار قورقۇش ۋە قىزىقىش ھېسسىياتى بىلەن پېرى بولغان ئۆيلەرنىڭ پەنجىرىلىرىگە يامىشاتتى. ئابدۇۋەلى تۇنجى قېتىم دادىسىغا ئەگىشىپ پېرىگە بارغان كۈنىنى زادى ئۇنتۇمايدۇ. بۇ كېچە ئۇنىڭغا ئاجايىپ سىرلىق خاتىرىلەرنى

ھەدىيە قىلغانىدى... ئۇ دادىسىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇپ، پېرى بولىدىغان ھويلىغا كىرىش بىلەن بۇلۇڭ-پۇچقاق، تام تۈۋلىرىگە يىغىۋېلىشقان ئۇكچىلارنى كۆردى. ئىشىك ئالدىغا قويۇلغان ئىسرىقدانلاردىن قويۇق ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ھاۋانى ماي ۋە ئادىراسمانىنىڭ ھىدى قاپلىغانىدى. نېرىراقتا داپچىلارنىڭ داپ قىزىتىش ئۈچۈن يېقىپ قويۇلغان گۈلخان كۆيۈپ تۇراتتى.

پېرى بولىدىغان ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئارغامچىدىن تۇغ بېكىتىلىپ، تۇغ بېشىغا يەتتە ئۆيدىن تىلەپ كېلىنگەن ئالىيېشىل بوغقۇچلار باغلىۋېتىلگەنىدى. پېرىگە چاقىرىلغان قولۇم-قوشنىلار تام ياقىلاپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. كېسەل كىشىنى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقا ئېسىلدۇرۇپ، قىبلىگە قارىتىپ يۈكۈندۈرۈپ قويغانىدى. باخشى تەرەت ئېلىپ، يالىڭاياغ بولۇپ، كېپەندەك كەڭ، ئۇزۇن ئاق كۆڭلەكنى كىيىپ، داپنى ئاستا شىرىقلاتقىنىچە كېسەلنىڭ بېشىغا كېلىپ بىرنېمىلەرنى ئوقۇشقا باشلىدى:

ئىشنىڭ بېشى بىسمىللا،
ئىش باشلىدىم بىسمىللا،
قۇرئان بېشى بىسمىللا،
يولغا كىردىم بىسمىللا،
ياسىن بېشى بىسمىللا.
بىسمىللانىڭ ھۆرمىتىدىن،
ياسىنلارنىڭ دېمىدىن،
قۇرئانلارنىڭ نۇرىدىن،
تىلەك تىلەي سىنىڭدىن،

مۇجازەت قىل خۇدايىم.
....
ئاللاھۇ مۇتەللەمدىن،
جاپايى ئالەمدىن،
جىمىكى لەشكەرلەردىن،
ھەزرىتى زامانەمدىن.
قۇدرىتى خۇدايىمدىن،
جاپايى ئالەمدىن...

باخشى ئەنە شۇنداق سىرلىق سۆزلەر بىلەن ئۇزاقتىن - ئۇزاق ئوقۇغاندىن كېيىن، داپنى داپچىلارغا چۆرۈپ بېرىپ، تۇغنى چۆگىلەپ پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار قىزىتىلغان داپلىرىنى بولۇشىغا داراڭلىتىپ، چۈشىنىپ بولمايدىغان پېرى ناخشىلىرىنى باشلىۋەتتى.

زۇلپىمى - زۇلپىمى ھەسسۇلتان غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى ھەق ساماق غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى خان پاشا غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى غوجا سەت غوجام.
زۇلپىمى - زۇلپىمى غوجاخمەت غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى سېبىت ئاپئاق غوجام
زۇلپىمى - زۇلپىمى شاھزادە غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى تۇغلۇق تۆمۈرخان غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى شەيىخ بۇزرىكۋا غوجام.
....
بىر تەلپىم پىرلاردىن،

بىر تەلپىم سىلەردىن،
بىر تەلپىم تۇغلاردىن،
بىر تەلپىم پىرلاردىن.
پىرلار ھەققى تىلەيمەن،
تۇغلار ھەققى تىلەيمەن...

باخشى قولىغا خەنجەرنى ئېلىپ «ئاللا، دە!» دەپ ۋارقىراپ تېخىمۇ تېز پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار داپنى تېخىمۇ قاتتىق داراڭلىتىپ ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراشقىلى تۇردى:

چىلتەنلەرنىڭ چىل بولدى،
باسقان ئىزىڭ كۆل بولدى،
ئەنبىيا ھەققى تىلەيمەن،
ئەۋلىيا ھەققى تىلەيمەن،
يېتىملار ھەققى تىلەيمەن،
شېھىتلار ھەققى تىلەيمەن،
يائاللا يەي، يائاللا.
يائاللا يەي، يائاللا...

باخشى چوڭ ئويۇنغا چۈشۈش بىلەن داپچىلار تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. باخشى بۆرىدەك ھۇۋلاپ، «ئاللا، دە!» دېسە، «ئاللا، دە!» دەپ قويۇندەك پىرقىرايتتى. ئۇنىڭ كەڭ كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرى پۈتى ئەتراپىدا دۈپىدۈگىلەك دائىرە ھاسىل قىلاتتى. بۇ — ئەلنەغمىمۇ، كېسەلنى داۋالاشمۇ، پاكى جىن - شەيتانلارنىڭ ئەسەبىيلىكىمۇ؟ ھېچنىمىنى پەرق ئېتىپ بولمايتتى. ئابدۇۋەلگە جىن - ئالۋاستىلار نەق پېرى

بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە دۈگۈرلەپ ئۇسسۇل ئوينىشىۋاتقاندەك بىلىنىپ قارا تەرگە چۈمۈپ كەتتى. باخشىنىڭ كۆزلىرى ئالىيىپ، ئاغزىدىن چىققان كۆپۈكلەر ھەر تەرەپكە چاچرايتتى. ئۇ خەنجىرىنى شاراقلىتىپ ھەر بىر ئادەمگە ھەييۋە قىلىپ، پىرقىراپ كېلىپ كېسەلنى خەنجەرلەيتتى. ئادەملەر قورقۇنچ ئىچىدە «ئاللا!» دەپ چۇقان سېلىشاتتى...

ئادەتتە مۇنداق چوڭ پىرلەرنىڭ ئاخىرى كېسەل غولىغا كەتمەننى قىزىتىپ بېسىش، توخۇ بوغۇزلاپ قېنىنى ئىچقىتىشقا ئوخشاش رەسمىيەتلەر بىلەن ئاخىرلىشاتتى. سەھەرگە يېقىن كېسەلنى باش - كۆزىنى چۈمكەپ تالاغا ئېلىپ چىقاتتى، بۇ «كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلاتتى. جىنلارنى قاچۇرۇش ئۈچۈن قايتا ئوت يېقىپ، ئىسرىق سېلىپ كېسەل بېشىدىن ئۆرۈپ تاشلىۋەتكەندىن كېيىن، كېسەلگە «ئىددەت» سېلىپ قوياتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئاغرىق ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە تالا - تۈزگە چىقمايتتى. ئىددىتى ئىچىدە يات كىشىلەرنىڭ بۇ ئۆيگە كىرىشىگىمۇ رۇخسەت قىلىنمايتتى. بەزى ئېغىر كېسەللەرنى ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە داۋاملىق ئوينىتىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى. مۇنداق پىرلەردە داپچىلار پىرى ناخشىلىرى تۈگەپ قالسا، خەلق ناخشىلىرىنى ئۇلاپ، داۋاملاشتۇرۇپ ئېيتىۋېرەتتى. بەزىبىر نېرۋا خاراكتېردىكى كېسەللەر ئاشۇ ناخشا - ساز، چۈشىنىكسىز ھەرىكەتلەرنىڭ سېھىرلىك كۈچى بىلەن ساقىيىپمۇ قالاتتى؛ بەزى كېسەللەر ھارغىنلىق يېتىپ جەھەننەمگە بىراقلا سەپەر قىلاتتى.

* *

تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىدىنمۇ ياكى تەقدىرىنىڭ بۇيرۇقى شۇنداقمۇ، ئاز كۈنلەردىن كېيىن ھەبىبۇللا ئۆزى ئاغرىپ يېتىپ قالدى. ئۇ پات - پات بالىلىرىنى ئەتراپىغا يىغىپ، جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ھەسرەتلىك ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

مەن ئۆزۈم نامرات يىگىت،
بالىلىرىمنىڭ ئەڭسى يوق.
ئالتە يەردىن ئۇن تىلەپ،
ئەگلەكنى تاپسام، تەڭنە يوق.
دەرد - ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالانىڭ بېشىغا.
سايدا تۈگمەن چۆكمەلەيدۇ،
كۆزدىن ئاققان يېشىغا.

— بالام ئابدۇۋەلى ئاڭلىدىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى بىر كۈنى ھەبىبۇللا، — ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا ھەر كۈنلەر كېلىدۇ. سەن چوڭ بولساڭ نېمە ئىش قىلارسەن؟

— ناخشىچى بولىمەن! — دېدى ئابدۇۋەلى ئويلانمايلا.

— ھەي جېنىم بالام! — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھەبىبۇللام، — ناخشا ئېيتىپ جان باققىلى بولامدۇ؟! ناخشا دېگەن ئىچ پۇشۇقىدا كۆڭۈلدىكى ھەسرەتنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئېيتىپ قويىدىغان نەرسە. سېنى ئوبدانراق بىر ھۈ-

نەرگە بەرسەك بولاتتى.

ھەبىبۇللا كىرگەندىن - كۈنگە ئاجىزلاپ باللىرىغا ناخشىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى.

— ھەلىمە! — دەپ ئايالىنى چاقىردى بىر كۈنى ئەتىگەنلىكى ئۇ، — قاسىمنىڭ قېشىغا باللاردىن * بىرەرىنى ئەۋەتسەڭ، ئازراق يارماق ئۆتنە ئېلىپ كەلسۇنمىكىن.

قاسىم تاشچى ھەبىبۇللانىڭ ئەڭ يېقىن ئاغىنىسى ئىدى. ھەلىمىخان ئابدۇۋەلىنى ئۇنىڭ ئۆيىگە يولغا سالدى. ئۇ كەملەردە سېرىق مايلىق قەغەزدىن ئىشلەنگەن گوۋازا پۇللار، يىپقا ئۆتكۈزۈلگەن مىس يارماقلار، بامبۇك ياكى ستالدىن ياسالغان پەيزى، لىڭپياۋ ئوخشاش يەرلىك ۋە مەركىزىي ھۆكۈمەتلەرنىڭ خىلمۇ خىل پۇللىرى خەجلەنەتتى. قاسىم تاشچى ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئابدۇۋەلىنىڭ بىلىكىگە ئىككى تىزىق يارماقنى ئارتىپ قويۇپ:

— ئوغلۇم، ئاز بولسىمۇ ماۋۇ پۇلنى خىراجەت قىلىپ تۇرۇڭلار، كېيىن يەنە ئەۋەتىپ بېرەرمەن، — دېدى.

ھەبىبۇللا پۇلغا ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن ماتا ئالغۇزدى. بىلگەندەك ئاز كۈندىن كېيىنلا ئۇ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ يىلى ئۇ ئەللىك ئالتە ياشقا كىرگەنىدى.

بەشىنچى باب

مەكتەپ

ئابدۇۋەلىنىڭ ئانىسى ھەلىمىخان ئوتتۇرا بوي، زىلۋا ئايال ئىدى. ھەبىبۇللانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ بەش

بالا بىلەن قالدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئابدۇلئەزىز ئىسىملىك ئاكىسى، ئىمىنەم دېگەن ھەدىسى، غوپۇرجان دەپ ئىنىسى ۋە شەرۋانىم ئىسىملىك بىر سىڭلىسى بار ئىدى. بۇ بەش بالا بىلەن تۇل قالغان ئانا باللىرىنى بېقىش ئۈچۈن پۈتۈن مەھەللىدىكىلەرنىڭ ئىش - كۈشىنى قىلىدىغان بولدى. ھەلىمىخان ساغزا سىلىشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ھېيت - ئايەملەردە ئۇ ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ ساغزا سىلىپ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كېتەتتى. باشقا چاغلاردا ئۇنىڭ ساغزا سالغاندا ئىشلىتىدىغان مايدا قىزارغان بىر جۈپ ياغىچى تورۇسقا قىستۇرۇقلۇق تۇراتتى. ھەلىمىخان يەنە مەھەللىدىكى توغۇت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشاتتى. كۈندۈزلىرى خەقلەرنىڭ ئىشىكىدە پالاقلاپ، كېچىلىرى باللىرىغا تاماق ئېتىپ، ئۇلارنىڭ بىرتىقىنى يامايتتى. مۇشۇنداق تىنىمسىز پالاقلاشلار سەۋەبىدىنمىكىن، ئۇ تولىمۇ ئورۇق، ئاجىز ئىدى. بەزى كېچىلىرى ھەلىمىخان باللىرىنى ياتقۇزۇۋېتىپ، چىراغ تۈۋىدە ياماق ياماپ ئولتۇرۇپ ئاسنا ناخشا ئېيتىپمۇ قوياتتى.

گۈلمۇ خوپ، غۇنچىمۇ خوپ،
ئېچىلدۇرۇپ قىسقانىمۇ خوپ.
چوڭ بولۇپ دەرد تارتقۇچە
كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنىمۇ خوپ...

مۇنداق چاغلاردا قاتار ياتقان باللار ئىچىدە بىرلا بالا سەبىي كۆزلىرىنى تورۇسقا تىككىنىچە ئويغاق ياتاتتى. ئاپىسىنىڭ ناخشىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خىيالىنى چىراغنىڭ ئاجىز نۇرى يورۇتۇپ تۇرغان بۇ ئۆيدىن يىراقلارغا ئېلىپ

كېتەتتى. قاسىم تاشچىنىڭ ھويلىسىدا ئېچىلىپ تۇرغان رەڭمۇرەڭ گۈللەر، باھار قۇشلىرى ئۇچۇپ ئۆتىدىغان تىنىق ئاسمان، بارات كېچىسى سۇۋادان تېرەكلەر ئارىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان تولۇن ئاي، تۇغنى پىرقىراپ ھۇۋلاۋاتقان باخشى، مۇدھىش ئۆلۈم، گۈزەللىك - خۇنۇكلۇك، يارىلىش - يوقىلىش ھادىسىلىرىگە تولغان بۇ دۇنيا بالىغا تولىمۇ سىرلىق كۆرۈنەتتى... تۇرۇپلا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاپئاق يوپۇق يېپىلغان تاۋۇت كېلەتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى دەپنە قىلىنغان كۈنى پىژ - پىژ ئاپتاپلىق ئىسسىق بولغانىدى. جامائەت تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ئالتۇنلۇققا① ئېلىپ چىقىشتى. تۇپراق بېشىغا كەلگەندە، كىمدۇ بىرى ئابدۇۋەلىنى قولىدىن يېتىلەپ تامنىڭ تۈۋىدىكى سايىگە ئەكىلىپ قويدى. ئابدۇۋەلى ئەنە شۇ يەردە تۇرۇپ مەھەللە ئىمامىنىڭ سوزۇپ ئوقۇغان ئايىتىنى ئاڭلىدى. تېخى بىرنەچچە كۈننىڭ ئالدىدىلا جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتقان مېھرىبان دادىسىنىڭ ئەمدى مەڭگۈ قايتىپ كەلمەيدىغان بولۇپ قارا يەرنىڭ قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغانلىقىغا ئۇ ئۆزىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ ئىشەندۈرەلمەيتتى...

— ئابدۇۋەلى ئويغاقمۇ سەن؟

— ھە.

— يىغلاۋاتامسەن نېمە؟

— دادام ئېسىمگە كېلىپ قالدى، ئاپا.

— ئۆلۈم دېگەن ھەممىمىزنىڭ بېشىدا بار بالام...

— سەنمۇ ئۆلۈپ كېتەمسەن؟ مەنمۇ ئۆلەمەنمۇ؟

— خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ۋاقتى كەلگەندە

① ئالتۇنلۇق — غۇلجىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چوڭ قەبرىستانلىق.

ھەممىمىز ئۆلىمىز. مانا مۇشۇ بىرنەچچە يىلنىڭ ئىچىدىلا بوۋاڭدىنمۇ، داداڭدىنمۇ ئايرىلىپ يېتىم بولۇپ قالدۇق. بوۋاڭ رەھمەتلىك ئىسمىڭنى قويىدىغان چاغدا، يىغلىغان ئاۋازىڭنى ئاڭلاپ «كىچىككىنە تۇرۇپ ئاۋازىنىڭ يامانلىقىنى قاراڭلار بۇنىڭ، خۇدايىم بۇيرۇسا ئۆزۈم ئوقۇتۇپ قارىي - قۇرئان قىلىمەن» دېگەنىدى. ئەتە سېنى پاكار موللامغا ئاپىرىپ بەرسەم بولامدىكىن...

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى مەكتەپكە ماڭغان بالىلارنى كۆرگەندە «ئاپام مېنى قاچان مەكتەپكە بېرەر» دەپ ئۇزۇندىن بېرى ئارزۇ قىلىپ يۈرەتتى. ئاپىسىنىڭ ھازىرقى سۆزىنى ئاڭلاپ ئۇ خۇشال بولۇپ ئۇخلاپ قالدى.

*

پاكار موللامنىڭ مەكتىپى دولان دەرۋازىسى ئىچىدە ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەردە بىرنەچچە ۋاقىت ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۆيىگە يېقىنراق دەپ «ئاقدەڭ مەسچىتى» يېنىدىكى بۇرھان ھاجىم ئاچقان مەكتەپكە قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە بالىلار قوپال تاختايلارنى مىقلاپلا ياساپ قويغان جوزا - بەندىڭلەردە قىستىلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدىكى گۈرجەك چوڭلۇقىدىكى تاختايغا يېزىپ بېرىلگەن خەتلەرنى يادلىشاتتى. بالىلارغا ساۋۇت خەلپىتىم، شەھەر ئىچىلىك تېيىپ قارىي دېگەن كىشىلەر ساۋاق بېرەتتى. بالىلارنىڭ زېر - زەۋەرلەرنى ھەجىلەپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى مەكتەپتىن خېلى يىراقلارغىچە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بالىلار ھەر

جۇمە كۈنى دەم ئالاتتى. پەيشەنبە كۈنى باللارنى ئازاد
قىلىۋېتىدىغان چاغدا مەكتەپنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ «ۋەش-
شەمشى» ئوقۇيدىغان ئىش بار ئىدى. خەلپەت بۇ ئىشقا
ئاۋازى ياخشى باللارنى بەلگىلەيتتى. ئابدۇۋەلىگە بۇ
ۋەزىپىنى ئادا قىلىش توغرا كېلىپ قالغان چاغلاردا ئۇ
چوڭ باللارنى دوراپ ئاۋازىنى بولۇشىچە قويۇپ بېرىپ:
— ۋەششەمشى ۋەززۇھا. ۋەلقەمەرى ئىزا ساجاھا!...—
دەپ ھەۋەس بىلەن ۋارقىرايتتى.
كېيىن، ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام يەت-
تە - سەككىز يېتىم باللىنى يىغىپ، مەسچىت ئىچىدىكى ھۇج-
رىدا ئوقۇتۇشقا باشلىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بۇ مەكتەپكە كىر-
دى. رامىزان، بارات ئايلىرىدا مەسچىتنىڭ ئىمام - مەزىن-
لىرى بۇ باللارنى ئەگەشتۈرۈپ يىت - پوشكال يىغاتتى.
باللارغىمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر نېسىۋە تېگەتتى. رامىزان ئايلىرى-
دا مەسچىتتە قارىيلار خەتمىدىن ئۆتكەندە، خەتمە ئارىلىقى-
دا تەسۋى ئوقۇيدىغان ئىش بار ئىدى. سەدىر ئىمام ئا-
ۋازى ياخشى بىرنەچچە باللىنى تەسۋى ئوقۇشقا ئۆگەت-
كەنىدى. بۇ باللارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىمۇ بار ئىدى. تەس-
ۋى: سۇبھانەزىل مۇلكىۋەل مەلەكوت، سۇبھانەزىل ئىززە-
تىۋەل، ئەزەمەتىۋەل، قۇدرەتىۋەل، كىبرىياتىۋەل جەبەروت...
دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوقۇلاتتى. ئابدۇۋەلى بۇ ئەرەب-
چە سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمىسىمۇ، تەسۋىنىڭ ئا-
ھاڭىنى ناھايىتى مۇڭلۇق كەلتۈرۈپ، بېرىلىپ ۋارقىرايتتى.
بەزىدە ئۇ ئەتراپتىكىلەرنىڭ «ھوي، مۇنۇ جارۇللا ئىما-
منىڭ نەۋرىسىنىڭ نەپىزى قالتىسكەنا!» دېيىشكەنلىرىنى ئاڭلاپ
قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ تېخىمۇ روھلىنىپ كېتەتتى.

*

يوقسۇللۇق ئابدۇۋەلىنى ئاخىر نۇر ئاقساقال مەس-
چىتى ئىچىدىكى مەكتەپكە ئېلىپ كەلدى. ھەلىمىخان: نۇر
ئاقساقال مەسچىتى ئىچىدىكى مەكتەپتە يېتىم باللارغا ئوب-
دان قارايدىكەن، ئوقۇش ھەققى ئالمايدىكەن، دەپ ئاڭ-
لاپ ئوغلىنى شۇ مەكتەپكە ئەكىلىپ بەردى.
نۇر ئاقساقال مەسچىتى ئىلىدىكى ھەيۋەتلىك سېلىن-
غان مەسچىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. مەسچىت مېھرابىنىڭ ئۈستى-
دىكى راۋاق بىلەن دەرۋازا ئۈستىدىكى راۋاقلارنىڭ ئۈچى
كۆككە تاقىشىپ تۇرغاندەك قىلاتتى. راۋاقلارنىڭ قارلىغاچ
قانىتىدەك كېرىلگەن لەمپىلىرى ئاستىدا سانسىز كەپتەرلەر
كۇكۇلدايتتى. مەسچىت قورۇسى ئىچىگە تۆت چاسا چوڭ
خىشلار تەكشى يېيىتىلغانىدى. مەسچىت ۋە راۋاقلارنىڭ
تۈۋرۈك، لىم، توغرا ياغاچلىرى ۋە تاملىرىغا خىلمۇ-
خىل گۈل - چېچەكلەرنىڭ شەكلى ماھىرلىق بىلەن نەقىش-
لەنگەنىدى. مەسچىت قورۇسى ئىچىدە قاتار كەتكەن ھۇج-
رىلار، قارىيلار ئۈچۈن سېلىنغان خاس ئۆيلەر ۋە سەرراپ
بار ئىدى. پېشايۋانلاردا دائىم تەرەت ئۈچۈن سۇ تولدۇ-
رۇلغان ئۇۋرىلار ھازىر تۇراتتى. بۇ مەكتەپتە كۆپىنچە
خەيرۇلارنىڭ باللىرى، شۇ ئەتراپتىكى بايلارنىڭ بايۋەچ-
چىلىرى ئوقۇيتتى. يېتىم - كەمبەغەل باللارغا بايلارنىڭ
مەسچىتكە قىلغان سەدىقە - زاكات پۇلىدىن دەپتەر - قە-
لەم، ئانچە - مۇنچە كىيىم - كېچەكمۇ قىلىپ بېرەتتى. ئو-

قوش شارائىتى ۋە تۈزۈمى ئابدۇۋەلى ئىلگىرى ساۋاق ئالغان مەكتەپلەردىن خېلىلا ئالاھىدە ئىدى.

بۇ يەردىكى بەزى باللار ناھايىتى شوخ ئىدى. خەلپىتىم يوق چاغلاردا ئۇلار مەسچىتنىڭ ئەيۋىنىغا ئۇتۇپ دۈپۈرلىشىپ جاڭزا تېپەتتى. ئۇ چاغلاردا، يىراقلاردىن كېلىدىغان سودىگەرلەر شەھەرگە تۆگە كارۋانلىرى بىلەن كىرىپ كېلەتتى. ئۇزۇن چۆل يوللىرىنى بېسىپ كەلگەن بۇ تۆگىلەر بويىندىكى قولدۇرمىلىرىنى ئېغىر قولدۇرلىتىپ، ھورۇنلۇق بىلەن قەدەم ئېلىپ شەھەر دەرۋازىسى ئەتراپىدىكى دەڭلەرگە قاراپ سىلجىيتتى. مەكتەپتىن قايتقان باللار يۈگۈرگىنىچە بېرىپ تۆگىلەرنىڭ تېزىدىكى ئۇزۇن يۇڭلىرىنى يۇلۇپ قاچاتتى - دە، ئاندىن بۇ يۇڭلارنى تۆمۈر يارماققا ئۆتكۈزۈپ جاڭزا ياسىشاتتى.

ئابدۇۋەلىنى ھەممىدىنمۇ بەك قىزىقتۇرىدىغىنى مەسچىت دەرۋازىسى ئۈستىدىكى ئاشۇ ئۈچ قەۋەتلىك ئېگىز پەشتاق ئىدى. پەشتاق ئۈستىدە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ناغرا چېلىناتتى. رامىزان ئايلىرىدا ناغرا شەك كېچىسىدىن باشلاپ بىر ئاي چېلىناتتى. زونىڭ ناغرىسى كېچە سائەت ئىككىدىن باشلاپ كىشىلەرنى ئويغىتاتتى. كۈندۈزكى ناغرا نامازدىگەردىن كېيىن باشلىنىپ تاكى ئىپتار ۋاقتىغىچە داۋام قىلاتتى. ھېيت ناغرىسى شەھەرنىڭ ئۈچ يېرىدە — شەھەر ئىچى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدىدا، قاردۆڭ مەسچىتىنىڭ ئالدىدىكى پەشتاقتا ۋە نۇر ئاقساقال مەسچىتى ئۈستىدە چېلىناتتى. ھەر بىر ناغرىخانىلارنىڭ ناغرا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تۇغ بەگلىرى بولاتتى. ئەتە ھېيت دېگەن كۈنى ھەممە ناغرىخانىلاردا نامازشامدىن

باشلاپ ناغرا چېلىنىپ، ھېيتنىڭ خەۋىرى يەتكۈزۈلەتتى.

ئۇ زامانلاردا تۇغرىكۆۋرۈك ئەتراپىدا يۈسۈپ قاللاق، ئىسرائىل پەش، مامازا، ھېيتاخۇن تاڭگازا، سادىق، ئاكا- ئۇكا ئىسرائىل، ئىسمايىل قاتارلىق داڭلىق ناغرىچىلار بار ئىدى. ئۇلار سېپىل ئىچى — بەيتۇللا تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتقان ناغرا ئاۋازىنى بېسىپ چۈشۈش ئۈچۈن بەس - بەستە ناغرا چېلىشاتتى. ئادەتتە ھەر بىر ناغرىخانىلاردا باش، ئوتتۇرا، ئاياغ ناغرا بولۇپ بىر جۈپتىن ئالتە ناغرا، بىر دۇمباق بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى بۇنىڭغا يەنە كاناي، سۇنايلار قېتىلىپ قالتىس قىزىپ كېتەتتى. ناغرا پەدىلىرى: قوش سەنەم، سەنەم، مۇشاۋىرەك، سەيلىگاھ، شادىيانە، سەھەر يار دېگەندەك چوڭ پەدىلەرگە بۆلۈنەتتى. ھەر بىر پەدىلەرنىڭ يەنە چوڭ - كىچىك سەلىقىلىرى، چۈشۈرگىلىرى بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى يېرىم كۈن شادىيانىگە چېلىنىپ، چۈشتىن كېيىن چوڭ پەدىلەرگە چېلىش باشلىناتتى. ناغرا چېلىشقا زوقمەن ئادەملەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇستا ناغرىچىلار باش ناغرىدا ئولتۇراتتى. ئوتتۇرا، ئاياغ ناغرىلارنى چالغۇچىلار باش ناغرىغا ئەگىشىپ ئەگەكەش قىلاتتى. يېڭى ئۆگەنگۈچىلەر ئىشنى دۇمباق ئۇرۇشتىن باشلايتتى.

ناغرىخانىنىڭ ئۈستى قالايمىقانلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن پەشتاقنىڭ ئاستىدا ئىشىك توسىدىغان ئادەم بولاتتى. ھەۋەسكارلار ئىشىك تورىغۇچىغا مىڭ قېتىمچە يالۋۇرۇپ، ئۈستىگە چىقىش پۇرسىتىگە ئاران ئېرىشەتتى. بەزىدە مۇنداق بەختكە ئابدۇۋەلىمۇ مۇيەسسەر بولۇپ قالاتتى. ئاپھاي! ناغرىخانىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ تۆۋەنگە

قارىسىڭىز نېمىدېگەن ھەيۋەت دېمەمسىز. ناغرىخانا ئالدىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ياتقان شەھەر سېپىلى، مەھەللە ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان سانسىز تۇرخۇنلار، ئالىيىشىل كىيىنىپ، ناغرىخانا ئەتراپىدا ھېيت ئويناۋاتقان سانسىز ئادەملەر، كۆڭۈللۈك پاراڭلار بىلەن ياشلىقنى ئەسلىشىپ ئولتۇرۇپ پەيزى ئېلىۋاتقان موييىسپىتلار، بىر - بىرىگە يېقىشىپ پىرقىراپ قىزىشىپ كەتكەن ئۇسسۇلچىلار... ئاتلىرىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق، خادىك ھارۋىلىرىنىڭ دوغىلىرىغا پەرەڭ ياغلىقلارنى ئېسىپ، قارىدۆڭ بىلەن شەھەر ئىچى، نۇر ئاقسال مەسچىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا گۈلدۈرلەپ مېڭىپ تۇرغان ھارۋىلار... ناغرا - دۇمباقلارنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى، ئېلىپساتارلارنىڭ ۋارقىراشلىرى، شادلىققا چۆمگەن بالىلارنىڭ چۇقانلىرى... بۇلارنىڭ ھەممىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خاتىرىسىدە چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇراتتى... ئەنە شۇ يىللاردا ئۇ ناغرا پەدىلىرىگە قۇلىقىنى پۈشۈردى. چوڭلارغا ئەگىشىپ دۇمباق ئۇرۇشنى ئۆگەندى. كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە ئۇ نۇر ئاقسال مەسچىتىنىڭ ئاساسلىق ناغرىچىلىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئىككىنچى قىسىم

تىرىكچىلىك يولىدا

ئالتىنچى باب

تاڭگازىچى بالا

تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى ئابدۇۋەلىنى غەمسىز ئوينايدىغان بالىلىق تۇرمۇشتىن تېزلا قول ئۈزۈپ تىرىكچىلىك يولىغا كىرىشكە ئالدىراتتى.

20 - يىللارنىڭ بېشىدا توغرىكۆۋرۈكتە ئابدۇلغوجا دېگەن بىر كىشى تاڭپاك① ئاچقانىدى. ھەلىمخان ئوغلىنى «ئىشقا كۆزى پىشىپ قالسۇن» دەپ شۇ يەرگە ئاپىرىپ بەردى. راستىنى ئېيتقاندا بۇ تاڭپاكخانىدا كىچىك بالا قىلىشقا لايىق ئىشمۇ يوق ئىدى. ھەممە ئىش كۈچ تەلەپ قىلاتتى. تاڭپاكخانىنىڭ بۇلۇڭلىرىدا ئاشلىق ئېچىتىلىدىغان غايەت زور ياغاچ تۇڭلار بار ئىدى. يوغان داش قازاندا دائىم پورۇقلاپ قىيام قايناپ تۇراتتى. ئىشلەمچىلەر داش قازاندىكى قىياملارنى ئۇزۇن ياغاچلار بىلەن توختىماي چېلىپ، قۇيۇلغاندا ئەمبەللەرگە ئالاتتى. ئاندىن ئۇنى تار-

① تاڭگازا ياسايدىغان دۇكان ئۆي.

تىپ پىشلدۇرۇپ، ھەرخىل تاڭگازىلارنى ياسىشاتتى. بۇ يەردە ئاق تاڭگازا، باڭزا، پۇرچاق تاڭگازا، زىما تاڭگا زا دېگەندەك تاڭگازىنىڭ ھەممە خىللىرى ئىشلىنەتتى.

تاڭپاڭخانىدا سەلىياخۇن ئىسىملىك بىر تاڭگازىچى ئۇستا بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ئابدۇۋەلىگە:

— بالام، سەن تېخى كىچىككەنسەن، تاڭپاڭخانىنىڭ ئىشى ئېغىر. ئازراق دەسمى سېلىپ، تاڭگازا ئېلىپ ساتساڭ بوپتىكەن. قاملاشتۇرالارسەنمۇ؟ — دەپ قالدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدىغا شۇئان بوينىغا تەنزە ئېسىپ، كوچا - كوچىلاردا «زىما تاڭگازا!» دەپ ۋارقىراپ يۈرىدىغان باللار كەلدى. ئۇمۇ شۇنداق ۋارقىراپ مېلىنى پۇل قىلالارمۇ؟ ... شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە يەنە بىر ئىش كەلدى:

مەھەللىلەرگە ئۇسما سېتىپ كېلىدىغان سەيچى خەنزۇلار بولىدىغان، ئۇلار مەھەللە كوچىلىرىنى ئارىلاپ «ئۇسمايا، ياخشى ئېچىدۇيا!» دەپ ۋارقىراپ ئۇسما ساتاتتى. بىر كۈنى ئابدۇۋەلى بىلىكىگە چېغ سېۋەتنى ئارتىپ، بىر قولغا ھاسا تۇتۇپ، دەلدەڭشىپ ئارانلا كېلىۋاتقان بىر موماينى كۆردى. ئۇنىڭ سېۋىتىدە ئون نەچچە باغلام ئۇسما تۇراتتى. ھالسىزلىقتىن بىچارە موماينىڭ ئاۋازى بىرنەچچە قەدەم يەرگىمۇ ئاڭلانمايتتى.

— ھەي موماي، مەن سېنىڭ ئۇسمانى سېتىپ بەرسە بولامدۇ؟— دېدى ئابدۇۋەلى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ.

موماي: بۇ بالا مېنى ئەخمەق قىلامدۇ، قانداق!؟ دەپ بىر مىنۇتچە ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى - دە، ئاندىن سېۋەتنى ئۇنىڭغا بېرىپ، ئۆزى يول چېتىدىكى ئېرىق بو-

يىدا ئولتۇرۇپ قالدى. ئابدۇۋەلى سېۋەتنى بوينىغا سېلىپ، ئۇسمىچىلارنى دوراپ «ئۇسمايا، ياخشى ئېچىدۇيا!» دەپ ۋارقىراپ، ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ، موماينىڭ ئۇسمىسىنى بىردەمدىلا پۇل قىلىپ بەرگەندى.

ئابدۇۋەلى شۇ ئىشلارنى ئەسلىدى - دە، دادىللىق بىلەن:

— ساتسامغۇ ساتالايتتىم، بىراق، دەسمىگە پۇل يوقتە سەلىياخۇن دادا، — دېدى.

— قېنى، زىما تاڭگا زا! دەپ بىر ۋارقىراپ باققىنا.

ئابدۇۋەلى ھاۋانى ئېچىگە سۈمۈرۈپ تۇرۇپ «زىما تاڭگا زا !!...» دەپ بىر ۋارقىرىغانىدى، تاڭپاڭخانىنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى.

— بولدى، بولدى! — دەپ كۈلۈپ كەتتى سەلىياخۇن، — ئاۋازىڭ ھۆسەنباي ھاجىمنىڭ زاۋۇتىدىكىلا چىقىدىكەنا، مەن ساڭا خوجايىنغا دەپ ئىككى جىڭ تاڭگازا قەرز ئېلىپ بېرەي.

ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەر كوچىلىرىدا يېڭى بىر تاڭگازىچى بالا پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇ «زىما تاڭگا زا!» دەپ تولىمۇ ياڭراق ۋە يېقىملىق ۋارقىرايتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان يولۇچى تاڭگازا ئالمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا بۇرۇلۇپ بىر قاراپ قوياتتى؛ مەھەللىدىكى قىز - جۇۋانلار يۈگۈرۈپ چىقىپ: «ھوي - ي تاڭگازىچى! دەپ ئۇنى چاقىرىشاتتى، — ئاۋازىڭ ئەجەب ئوبدانىكەنا، قېنى يەنە بىر قېتىم ۋارقىرىۋەتكىنە» دېيىشىپ، ئىختىيارسىز بىرنەچچە يارماقلىق تاڭگازا ئېلىشاتتى.

ئابدۇۋەلى بوينىغا تەنزىنى ئېسىپ، غەمسىز بالىلىق

ھاياتتىن چىن تۇرمۇش قايىنىمىغا ئەنە شۇنداق كىرىپ كەلدى. ئۇ «زىما تاڭگازا!» دەپ كوچىنىپ ۋارقىراپ، ئىسسىق نانىنىڭ پۇردىقى بۇرۇننى كۆپۈلدەپ ئۇرۇپ تۇرىدىغان ناۋايخانىلارنىڭ، ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇرىدىغان تۆمۈرچىلەر دۇكانلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتەتتى؛ ئېلىپساتارلارنىڭ قىيا-چىياسىغا تولغان بازارلارنى ئارىلايتتى. بۇ يەردە كۆرگەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئاجايىپ قىزىق تۇيۇلاتتى: بىر يەردە ئۇ بوينىغا ئالىيىشىل بوغقۇچلار بىلەن قوڭغۇراقلارنى ئېسىۋەتكەن ئاق ئوغلاقنى ئەگەشتۇرۇۋالغان ئۆشكە ئويناتقۇچىنى ئۇچراتسا، يەنە بىر يەردە «قۇيۇق قاپاق! ھوي توختاڭ موخۇ قاپاق!» دەپ ۋارقىراپ ھۈنەر كۆرسىتىۋاتقان سېھىرگەرلەرگە يولۇقاتتى. مەدداھلار سورۇنىمۇ كىشىنى ئاجايىپ جەلپ قىلاتتى. بېشىغا كۇلا، ئۈستىگە ئالا يوللۇق ئۇزۇن پەرىجە كىيىپ، قولىغا ھاسا تۇتقان مۇنداق مەدداھلارنىڭ ئەتراپىغا ھەر دائىم بىر توپ بىكارچىلار تولاشقان بولاتتى. ئۇلار بازاردا قىلماقچى بولغان سودا-سېتىق، ئوقەتلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا مەدداھ ھېكايە قىلىۋاتقان جەڭنامە ۋەقەلىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىشەتتى. بەزىلىرى يانچۇقلىرىنى قېقىشتۇرۇپ ئابدۇۋەلىدىن بىرنەچچە موچەنلىك تاڭگازا ئېلىشاتتى-دە، كورسۇلدىتىپ يەپ، ئاپتاپ سوقۇپ ئولتۇرۇپ يەنە مەدداھنىڭ ئاغزىغا تىكىلەتتى.

ۋاڭ-چۇڭلۇق بازارلاردىن يىراقلاپ مەھەللە كوچىلىرىغا كىرگەندە ئابدۇۋەلىنىڭ خېرىدارلىرى ھويلا-ھويلىلاردىن يۈگۈرۈشۈپ چىقىدىغان ئاياللار بولاتتى. ئۇ زاماننىڭ ئاياللىرىغا «دانىخان باسمىسى» دەيدىغان بوغان گۈللۈك رەختە كۆڭلەك كىيىش مودا ئىدى. مۇنداق كۆڭلەكلەر

ئۇزۇن قوش ئېتەكلىك قىلىپ تىكتۈرۈلەتتى. خېنىملار چېچىغا جالا سېلىپ، چاچتەڭگىلەر ئېسىشاتتى، بېشىغا بۆرتمە شال ياكى چۇچۇلۇق چوڭ كەشمىر ياغلىق سېلىشاتتى. ئاياللارنىڭ «چۇنچۇن ياغلىق» دېگەن نېپىز يىپەك ياغلىقمۇ ناھايىتى ئەتىۋارلىق ئىدى. ھاللىق ئائىلىلەردىكى يېشى چوڭ ئاياللار كىمخاپ دوپپا، كۆكسىگە ئۇقا تۇتۇلغان، ئىككى تەرىپىدە چېكى بار ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا يۇمشاق كېپىش مەسە كىيىشەتتى. بايلارنىڭ ئاغىچىلىرى جىيەكلىرىگە ئالتۇن قاداق تۇتۇلغان مەخمەل دوپپا كىيىپ، دوپپىسىنىڭ ئالدىغا ئالتۇنگۈل قادىۋېلىشاتتى؛ قۇلاقلىرىغا ئالتۇن پەيزە ياكى زىرە سېلىپ، بويۇنلىرىغا يوغان كەھرىۋا مارجانلارنى ئېسىپ، قولىغا خىنە، قاشلىرىغا ئوسما قويۇشاتتى. بەزىلىرى تېخى مەڭزىگە سۈنئىي مەڭلەرنىمۇ چېكىۋېلىشاتتى، قۇلىقىنىڭ تۈۋىگە سىكىلەك چاچ چۈشۈرۈپ، چاچلىرىنىڭ ئۇچىغا چاچ پۆپۈكلەرنى قوشۇپ ئۆرۈۋېلىشاتتى، پۇتىغا قونجىغا نەقىش چېكىلگەن چېتىكلەر كىيىشەتتى. ياشانغان ئاياللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا بۇ ئاياللارنىڭ ھەممىسى سىرتقا چىققاندا پۈركەنجە ئارتىپ، يۈزىگە چۈمپەردە تارتىشاتتى. كوچىغا چىققاندا بۇ بىچارە خېنىملارنىڭ ئەينەكنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ سائەتلەپ قىلغان پەردازلىرىنىڭ ھەممىسى ئېچىنىشلىق ھالدا پۈركەنجە بىلەن چۈمپەردىنىڭ ئىچىدە قالاتتى...

ئۆيدە ئولتۇرۇپ زېرىككەن مەھەللە ئاياللىرى ئابدۇۋەلىنى ئۆيىگە چاقىرىپ ئەكىرىپ، تاڭگازا سودىسى قىلغاچ ئەتەي پاراڭغا تۇتاتتى. ھاللىق ئۆيلەرگە كىرگەندە ئابدۇۋەلى تاملارغا تارتىۋېتىلگەن گىلەملەر، ئۆي جابدۇقلىرىنىڭ ئېسىللىقىغا، ئۆينىڭ ئىسسىق ۋە شۇنچىلىك يورۇق

ئۇقىغا قاراپ ئەيمىنىپ بوسۇغىدا توختاپ قالاتتى. كۆز ئال-
دىغا ئىختىيارسىز ئۆزلىرىنىڭ پاكار، قاراڭغۇ ئۆيى، يىرتىق
پەنجىرە ئىچىدە كۆيگەن ئۆتنىڭ يورۇقى يىقىنلىرىدىكى تۈ-
شۈكچىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان كونا مەش كېلەتتى...

— ۋاي، ۋوي، ماۋۇ تاڭگازىچى بالىنىڭ ئوماقلىقىغا قاراڭلار! — دەيتتى ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشقان خوتۇنلار.

يەنە بەزىلىرى:

— قوللىرى مۇزلاپ قىزىرىپلا كېتىپتىغۇ بىچارىنىڭ. مەشكە يېقىنراق كېلىپ ئىسسىنىۋال.

— كىمنىڭ بالىسى سەن؟ — دېسە، بەزىلىرى:

— «زىما تاڭگازا!» دەپ يەنە بىر ۋارقىرىۋەتكىنە، ھە يەنە بىر قېتىم ...

— پاھ، ئاۋازىڭ ناخشا ئېيتقاندەكلا چىقىدىكىنە! — دېيىشەتتى.

* *

تاڭگازىنىڭ بازىرى بولمىغان بەزى كۈنلىرى ئابدۇۋەلى يىراق مەھەللەرگىچە كېتىپ قالاتتى. بىر كۈنى ئۇ «تويدەك»① كە يېقىن بىر كوچىغا كىرىپ قالدى. ئابدۇۋەلىدىن ئون - يىگىرمە قەدەمچە ئالدىدا بېشىغا قاما قۇلاقچا، ئايىغىغا غاچىلداپ تۇرىدىغان مەسكاپ ئۆتۈك كىيگەن، قېلىن مووۋت چاپىنى ئۈستىدىن شايى بەلباغ باغلىغان بىر كىشى كېتىپ باراتتى. شۇ چاغدا ئورۇق ئات مىنىۋالغان بىرى ئابدۇۋەلىنى يانداپ ئۆتتى. ئاتلىق ئادەم

① تويدەك — غۇلجا شەھىرىدىكى مەھەللىلەرنىڭ بىرى.

ھېلىقى يولۇچىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا «گوپ» قىلىپ ئاتتىن ئۆزىنى تاشلىۋەتتى - دە، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا خارقىراپ يېتىپ قالدى. بۇنى كۆرگەن يولۇچى چۆچۈپ ئۆزىنى تام تۈۋىگە ئېلىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي چەكچىيىپ تۇرۇپلا قالدى. ئارقىدىنلا قەيەرلەردىندۇ بىر نەچچەيلەن دۈپۈرلىشىپ يېتىپ كەلدى - دە، بىرىپ ھېلىقى شايى بەلباغلىق يولۇچىنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ، كۆزلىرىگە قولىنى شىلتىپ، تەرەپ - تەرەپتىن نوقۇشتۇرۇپ كەتتى.

— ھوي، قانداق نېمىسەن؟ ئاۋۇ ئادەمنى نېمە قىلدىڭ؟

— خۇدا ھەققى مەن نېمە قىپتىمەن؟

— يەنە مەن نېمە قىپتىمەن دەيسەنغۇ. بىز كۆرمىدۇقمۇ؟ ئېتىنى ئۈركۈتۈپ يىقىتىۋەتتىڭغۇ.

— ھوي مۇسۇلمانلار، نېمە دەيدىغانسىلەر ...

— ئوشۇق گېپىڭنى قوي، قارا ئەنە ئۆلىدىغان بولدى، ئەمدى قانداق قىلىسەن؟ ...

شۇ چاغدا ئارقىدىن يەنە بىرەيلەن كېلىپ:

— ھوي بۇ ئوسمان بايۋەچچىكەنغۇ! — دەپ ئوسمان بايۋەچچىنىڭ ياقىسىدىن باشقىلارنىڭ قولىنى ئاجراتتى، بايۋەچچىگە قاراپ، — بولدى، بولدى يانچۇقلىرىدا پۇل بولسا بۇلارغا پۇل بېرىپلا قۇتۇلسىلا. ئاۋۇ بىچارىمۇ خېلى قاتتىق چۈشكەن ئوخشايدۇ، تېخى قوپالمايۋاتىدۇ، — دېدى.

بايۋەچچە كۆيكۈندۈزدىلا ئۆزىگە يولۇققان بۇ بالا - قازانى ئىچىدە مىڭنى تىللاپ، يانچۇقىدىن بىر تۇتام پۇلنى ئېلىپ ھېلىقىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى - دە، چاپىنىنىڭ دۈمبىسىنى قېقىپ كېتىپ قالدى. ئورۇق ئات تام تۈۋىدە ياۋاشلىق بىلەن بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇراتتى. ئاتتىن يىقىل-

غان ئادەم تېخىچە يول ئۈستىدە ياتاتتى. بايۋەتچە يىراقلاپ، كۆزدىن يىتكەندىن كېيىن ھېلىقىلار توپىدا ياتقان ئادەمنىڭ قېشىغا كېلىپ:

— قوپەۋا ئۆلۈك، يېتىۋېردىمەن! — دەپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇشتى - دە، قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرەيلەننىڭ كۆزى چەتتە ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرغان ئابدۇۋەلىگە چۈشتى.

— ئاغىنىلەرەي، مەيەردە تاڭگازىمۇ بار ئىكەن، كېلىڭلار، ئازراقتىن يەيلى، ئاچقان يەرگە دال بولىدۇ.

ئۇلار قورقۇپ تۇرغان ئابدۇۋەلىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ ھەش - پەش دېگۈچە باگزىلارنى يەپ تۈگىتىپ، قالغان تاڭگازىلارنى بۆلۈشۈپ يانچۇقىغا قويۇپ، تەنزىنى قۇرۇقداپ قويىدى. ئاندىن مەردلىك بىلەن تاڭگازىنىڭ پۇلىنى تۆلىشىپ دۆڭشوپاڭ تەرەپكە قاراپ يوگۇرگەندەك ئىتتىك كېتىشتى.

دۆڭشوپاڭ — شەھەردىكى ھاراق چىقىرىدىغان داڭلىق شوپاڭلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ قاۋاقخانا شەھەرنىڭ شەرقىدە بولغاچقا خەنزۇلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەيتتى؛ ئۇ توپىدەك مەھەللىسىگە كېتىدىغان دۆڭنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەۋالغانىدى. دۆڭشوپاڭنىڭ يېنىدا پارچە ھاراق ساتىدىغان دۇكان بار ئىدى. دۇكان ئالدىغا ئۇزۇن بەندىڭلەر قويۇۋېتىلەتتى. بۇ يەر يېزىلىقلار شەھەرگە كىرىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە بولغاچ، ھاراقنىڭ بازىرىمۇ ئىتتىك ئىدى. خېرىدار كېلىشى بىلەن دۇكان خوجايىنى ھاراق كۆپىنىڭ ئاغزىغا باستۇرۇپ قويۇلغان قۇم خالتىنى كۆتۈرۈپ، خىدىك (كەمچەن)نى چولتۇك قىلىپ چۆكتۈرۈپ قارا ھېجىرغا ھاراق قويۇپ سۇناتتى.

دۆڭشوپاڭنىڭ ھارىقى كۈچلۈك ۋە ئىچىشلىك ئىدى. ھاراقنى ئىچىپ بولۇپ، ھېجىرنى پوكەي ئۈستىگە قويغاندا ھاراقنىڭ يۇقى قاچا تۈۋىگە مايدەك ئېقىپ ساقىيتتى. قاۋاقخانىنىڭ ئالدىدا يەنە كاللا - پاقالچاق، ياڭگارۇ ساتىدىغانلارمۇ بار ئىدى.

ئالاھىدە مېھمانلارنى خوجايىن دۇكان ئىچىگە باشلايتتى. ئۇزۇن قاراچاپان، بېشىغا ئۈستىدە قارا توپپىسى بار موزىلارنى كىيگەن ئەمەلدارلار دۇكاننىڭ ئىچىدە پارقىراپ تۇرغان ئۇزۇن مىس غاڭزىلاردا تاماكا تارتىپ ئولتۇرۇپ ھاراقنىڭ پەيزىنى سۈرەتتى... بۇ يەردە يەنە كۆزنى يىرتىپ ئىچىپلا قاۋاقخانىنىڭ ئالدىدا پەيدا بولىدىغان ھاراقكەشلەر، ھەۋەسكە ھاراق ئىچىدىغان بايۋەتچىلەر، قىمارۋاز، لۈكچەك دېگەندەك ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى.

شۇ كۈنى كەچ ئابدۇۋەلى كۈندۈزى كۆرگەن ۋەقەنى ئۆيدىكىلەرگە سۆزلەپ بېرىۋىدى، ئاكىسى ئابدۇلئەزىز قاتتىق كۈلۈپ:

— ھە، دۆڭشوپاڭنىڭ ئۇشتۇقلىرىغا ئۇچراپسەندە. ھاراققا پۇل تاپالمىسا ھەرقانداق قۇۋلۇق - شۇملۇقنى قىلىشتىن يانمايدىغان نېمىلەر ئۇ، ھېلىمۇ سېنىڭ تاڭگازاڭنىڭ پۇلىنى بېرىپتۇ، — دېدى.

— ئاكا، خەقلەر نېمىشقا ھاراق ئىچىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئابدۇۋەلى.

— ساڭا نېمە دەپ چۈشەندۈرسەم بولار، — دېدى ئابدۇلئەزىز، — ھەممىنى چوڭ بولغاندا بىلىسەن. بەزىلەر دەرد - ئەلەم، ھەسرىتىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىچىدۇ. بەزىلىرى ھاراققا ئۆگىنىپ قېلىپ، بىكارچى بولۇپ، ھاراققا پۇل

ناپالمىغاندا ھەرقانداق ئەسكىلىكنى قىلىشتىن يانمايدىغان بولىدۇ. بەزىلەر نېمىگە ھاراق ئىچىۋېرىپ، ئاخىرىدا ھەممە نەرسىدىن ئايرىلىپ قىپيالىڭاچ بولۇپ قالىدۇ.

شوپاڭدا ھاراق ئىچسەم،
شەنسىڭ داڭزىغا ئالدى.
تۆت كۈنلۈك بۇ ئالەمدە
ئوينىۋالغىنىم قالدى.

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانمۇ سەن؟ مانا بۇ ناخشىلارنى ئاشۇنداق شوپاڭلاردىن ھەممە نېمىنى ئۇتتۇپ، كېيىپ قايتقان ئادەملەر ئېيتقان. بۇندىن كېيىن سەن تاڭگازا ساتىمەن دەپ ئۇنداق يىراقلارغا كەتمە!

* *

يەنە بىر كۈنى ئابدۇۋەلى ئاجايىپ بىر ئىشقا يولۇقتى. شۇ كۈنى دولان دەرۋازىسى ئالدىغا خېلى كۆپ ئادەم توپلاشقانىدى. بىر چاغدا ئۇلار «چىقتى، چىقتى!... كېلىۋاتىدۇ!» دېيىشىپ تەۋرەپ كېتىشتى. ئابدۇۋەلىنىڭ كۆزى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئىككى يەمشۈك ھارۋىغا① چۈشتى. ھارۋىنى ئىبراھىم بوتۇك، مەرۇپ دېگەن ھارۋىكەشلەر ھەيدىگەنىدى. ھارۋىلارنىڭ ئۈستىگە بىلەكتەك بادىرلاردىن توساق قىلىنغان قەپەس ئورنىتىلغانىدى. ھە بىر قەپەسكە چاچ-ساقاللىرى ئۆسۈپ

① يەمشۈك ھارۋا — ئىككى ئات قېتىلغان كىرا ھارۋىسى.

كەتكەن بىردىن «گۇناھكار» سولانغانىدى، ئۇلارنىڭ بوينىغا قېلىن ياغاچ قوۋۇق، قولىغا كويزا، پۇتىغا ئېغىر كىشەن سېلىنغانىدى. ھارۋىلارنى ئىككى تەرەپتىن يالاپ ئاتلىق يايىلار كېلەتتى. يايىلارنىڭ بەزىلىرى قىلىچ، بەزىلىرى ئەبجەغى چىقىپ كەتكەن كونا مىلتىق ئېسىۋالغان بولۇپ، قەپەستىكى «گۇناھكار»لاردىنمۇ ئاۋارە كۆرۈنەتتى. كىشىلەر غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى:

— ئېلاخۇن كۆككۆز دېگەن شۇ.

— ئۈرۈمچىگە ئېلىپ مېڭىپتۇ، ئۈرۈمچىگە!...

— ئارقىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغىنى سۇلايمان بولىدۇ.

— سۇلايمان ئوغرىما!؟

— ئوغرى بولامدۇ؟ خەلقنىڭ قېنىنى ئىچكەن غوجاملارنىڭ ئەدىبىنى بەرگەن ئەزىمەتلەر!

— ھەي، ياخشىغا كۈن يوق، يامانغا ئۆلۈم، دېگەن شۇ...

ئالدىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغان ئېلاخۇن كۆككۆز توغرىكۆۋرۈكلۈك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللىرىنىڭ كوچىلىرىدا ئويناپ چوڭ بولغان نۇرمەھەممەت، تۇرسۇنمەھەممەت دېگەن ئوغۇللىرىنى ئابدۇۋەلى ئوبدان تونۇيتتى. شۇ چاغدا ئېلاخۇن كۆككۆز خۇددى ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىياللارنى بىلىپ قالغاندەك، مۇنداق دەپ ناخشا باشلىدى:

نۇرمەھەممەت بالام قالسۇن،
تۇرسۇنمەھەممەت بالام قالسۇن.
مەن ئۆلسەم ئۆلۈپ كېتەي،

ئەل يۇرتۇم ئامان قالسۇن.
ئوڭ يېنىمدا يۈز چېرىك،
سول يېنىمدا يۈز چېرىك.
بۇ جېنىم ئامان بولسا
بەگلىرىڭ قالماس تىرىك ...

ناخشا ئاۋازى بىلەن تەڭ يايلار جىددىيلىشىپ قالدى. ئىبلاخۇن كۆككۆزنىڭ ئاۋازىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن ئۇلار بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىرىشىپ كەتتى. بارغانسېرى ئۇلغىيىۋاتقان خەلق توپى كۈچلۈك گۈرۈلدەيتتى. يايلار ئاتلار بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ يول ئېچىپ، ھارۋىكەشلەرنى قامچا بىلەن جۇنۇپ تېز ھەيدەشكە بۇيرۇدى. ئابدۇۋەلى تەنۇسنى كۆتۈرگىنىچە ئادەملەر ئارىسىدا ئۇياق - بۇياققا سوقۇلۇپ، تاكى سايىنىڭ بويىغىچە ئەگىشىپ باردى - دە، ھارۋىلار سايدىن ئۆتۈپ كۆزدىن يىتكۈچە قاراپ قالدى. يىراقلاردىن يەنە ئىبلاخۇن كۆككۆزنىڭ ناخشىسى ئاڭلانماقتا ئىدى:

بوغۇلىمىكىن، ئەتىمىكىن
سوراقنىڭ ۋاقتى؟
بۇ زالىملار چايان بولۇپ
نەجەبمۇ چاقتى.
زىندان تېمى ئېگىز ئىكەن،
چىققىلى بولماس.

كۆككۆز جېنىم ئامان بولسا
بەگلەر قۇتۇلماس ....

ئەنە شۇ قەپەسلىك ھارۋىدا ئولتۇرۇپ كۆزدىن يىراقلاپ كېتىپ بارغان قەيسەر ئادەمنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ بىر تارىخ بولۇپ قالىدىغانلىقى، ئۇنىڭ تەلكە تاغلىرىدىن ئۆتكۈچە ئېيتقان ئاجايىپ ناخشىلىرىنى كېيىنكى چاغلاردا ئۆزىنىڭمۇ سەھنىلەردە قانچە قېتىملاپ تەكرارلايدىغانلىقى ئۇ چاغدا تېخى ئابدۇۋەلىنىڭ خىيالىغىمۇ كېلىپ باقمىغانىدى.

يەتتىنچى باب

موزدۇزلار ئارىسىدا

شۇ كەملەردە، دەگدەرۋازىدىن چىقىپ سول تەرەپكە سېپىل ياقىلاپ ماڭغاندا «ئىلى ۋاڭخاجىنىڭ دېڭى» دەيدىغان چوڭ بىر دەڭ بولىدىغان. دەڭنىڭ قارشىسىدىكى سېپىل تەرەپكە ياقۇپ دۇكاباي دېگەن كىشى قاتار دۇكانلارنى سالدۇرغانىدى. ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان بۇ دۇكانلارنىڭ بىر - ئىككىسىدە ئېگەر - جابدۇق ياسايدىغان ئۇستىلار بار ئىدى. قالغان دۇكانلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك موزدۇزلار ئىشلەيتتى. ھەر بىر دۇكاندا ئونغا يېقىن موزدۇز قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ ئىش تىكەتتى. بۇ موزدۇزخانىلاردىمۇ ئابدۇۋەلىنىڭ دائىملىق خېرىدارلىرى بار ئىدى. دۇكاننىڭ بولۇڭىغا دۆۋىلەپ قويۇلغان قېلىپلار، تامدىكى

مىخلارغا ئېلىپ قويۇلغان ھەر خىل ئەندىزىلەر، مەشىنىڭ ئۈس-
تىگە قىزىتىش ئۈچۈن قويۇلغان داغماللار، ئۇستاملارنىڭ
ئالدىدا مىج، قارىگول قاچىلىرى، ھەر خىل ئەسۋابلار،
كىمدۇ بىرلىرىنىڭ باشلىتىش ئۈچۈن بەرگەن ئۆتۈكىنىڭ
كونا قونجى، رەخت - پۇرۇچلاردىن ئۆرۈپ تۇرغان ئاچچىق
كۆن پۇرىقى بالىنى تولىمۇ قىزىقتۇراتتى، موزدوزلار
ئابدۇۋەلىنىڭ «زىما تاڭگازا!» دەپ ۋارقىرىغان تونۇش
ئاۋازىنى ئاڭلىشى بىلەنلا ئۇنى دۇكانغا چاقىرىشاتتى - دە:
— ھە قېنى، «زىما تاڭگازا» دەپ يەنە بىر دەم ۋارقىرى-
غىنا. — دېيىشەتتى.
ئابدۇۋەلى ھاۋانى ئىچىگە راسا تولدۇرۇپ «زىما
تاڭگازا!» دەپ كېلىشتۈرۈپ ۋارقىرايتتى. بالىنىڭ ئاۋازىدىن
ھۇزۇرلانغان موزدوزلار قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشەتتى - دە،
ئاندىن تاڭگازا سودىسى باشلىنىپ كېتەتتى. بەزى ئۇس-
تاملار تاڭگازىنى ئېلىپ، شۇ زامانلا ۋارسىلدىتىپ يەپ مەزە
قىلىشاتتى. بەزىلىرى «باللارغا ئالغاچ كېتەي» دەپ پەش-
ماللىرىغا ئوراپ سوغۇقراق يەرگە ئېتتىرىپ قويۇشاتتى. بە-
زىلىرى «پۇلۇڭنى ئالدىمىزدىكى جۈمەدە ئىش ھەققى ئال-
غاندا ئالىسەن - ھە!» دەپ نېسىمۇ قىلىشاتتى.
بىر كۈنى مېھرىبان دېگەن ئۇستا ئابدۇۋەلىدىن سو-
راپ قالدى:
— ئېتىڭ نېمىدى، بالام؟
— ئابدۇۋەلى.
— ھە، ئابدۇۋەلى. خېلى زېھنىڭ بار كۆرۈنىسەن،
نېمىشقا ھۈنەر ئۆگەنمەيسەن؟
— ...

— كىمنىڭ بالىسى سەن؟
— مەھبۇللانىڭ.
— ئۆيۈڭ نەدە؟
— توغرىكۆۋرۈكتە.
— داداڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟
— دادام ئۆلۈپ كەتكەن.
— يېتىمكەنسەن-دە، ئاپاڭچۇ؟
— ئاپام ئۆيدە...
— بالام تاڭگازىچىلىقىڭنى قوي، ئاپاڭغا ئېيت، بىز-
نىڭ ئۇستام بىلەن سۆزلىشىپ، سېنى ھۈنەرگە بەرسۇن.
بۇ دۇكاندىكى ئۇستاملار ئابدۇۋەلىنىڭ كۆزىگە
ئۆز ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدەك ئىللىق كۆرۈنىدىغان بولۇپ
قالغانىدى. مېھرىبان ئۇستامنىڭ ئاتالارچە مەسلىھىتى ئۇنى
ناھايىتىمۇ خۇش قىلىۋەتتى. ئابدۇۋەلى تاڭگازىنى سېتىپ
بولۇپ ئۆيىگە ئالدىراش ياندى - دە، ئانىسىغا ئۇستاملار-
نىڭ سۆزىنى يەتكۈزدى.
— قانداق بولار؟ — دەپ ئويلىنىپ قالدى ھەلىمىخان.
— ماقۇل دېگىنە ئاپا! — دەپ ئۈمىد بىلەن ئانىسى-
غا تىكىلدى ئابدۇۋەلى.
— ئوقۇتىڭ خېلى يۇرۇشۇپ قېلىۋىدى...
— بوپتۇ، دېگىنە ئاپا. ئارىمىزدا ئابدۇۋەلى بولسى-
مۇ ھۈنەر ئۆگىنىپ قالسۇن، — دەپ سۆز قىستۇردى ئاب-
دۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئابدۇلئەزىز، — ئۆينىڭ چاي - تو-
زىنى مەن بىر نېمە قىلىپ تۇرارمەن.
— ماقۇل، رەھمەتلىك داداڭمۇ سېنى «ھۈنەرگە بەر-
سەك» دېگەندەك قىلىۋىدى، مەن ئۇستاملار بىلەن سۆزلى-

شىپ باقاي، — دېدى ھەلىمخان بالىنىڭ رايىنى قايتۇرۇشقا كۆڭلى قىيماي.

شۇ گەپتىن كېيىن ھەلىمخان ھېلىقى موزدۇزخانىنىڭ باش ئۇستىسى — ئەيسا ئۇستىنى ئۆيگە چايغا چاقىردى. ئۇستام ئابدۇۋەلىنى بەش يىللىق مۇددەت بىلەن شاگىرتلىققا ئالماقچى بولدى. ئۈچ يىلغىچە بالىغا ھېچقانداق ھەق بېرىلمەيدىغان، ئۈچ يىلدىن كېيىن ئەھۋالغا قاراپ ئاز - تولا ئىش ھەققى تۆلەيدىغان بولۇپ كېلىشىم تۈزۈلدى. كېلىشىم خەتنى ئاقدەك مەسچىتنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام گۇۋاھ بولۇپ پۈتۈپ بەردى.

*

ئىلى ئەزەلدىن تېرە خام ئەشياسىنىڭ موللۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. لېكىن، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن، بۇ خام ئەشيالار ئىنتايىن ئەرزان باھادا چەتكە ئېقىپ چىقىپ كېتەتتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار، بىر قەدەر يىراقنى كۆرەر بايلار يەرلىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈستىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. مۇسابايوپلار ئائىلىسى گېرمانىيەدىن بىر يۈرۈش ماشىنا ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىپ ئەكىلىپ، ئىلىدا تۇنجى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، شەخسىيلەرنىڭ كۆن، شاۋرۇن ئىشلەش تېخنىكىسىمۇ كۈندىن - كۈنگە ئۆستى. ئىلى خۇرۇمى، ئىلى ئاياغ كىيىملىرىنىڭ داڭقى چىقىشقا باشلىدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ ساراي - دەڭلىرىگە يۈزلەپ سو-

دىگەرلەر، تۆگە كارۋانلىرى، ئېشەكچىلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان بولدى. كۆن - خۇرۇم، ئاياغ كىيىملىرى سېتىلىدىغان «ۋاپۇرۇش بازىرى» غۇلجىدىكى ئەڭ ئاۋات بازارلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ يەردە ئادەتتىكى ئېلىپساتارلار، كۆن - خۇرۇم سودىسى بىلەن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بايلار، بىلىكىگە ئىلىۋالغان ئۆتۈكنى ھەدەپ يېڭى بىلەن سۈرتۈپ خېرىدار كۈتۈپ تۇرغان موزدۇزلار، ئالدىغا دۇپپىلىرىنى سانجىپ ئولتۇرغان ناھالچىلار ۋە يىپ يىڭنە، موم، سىرەج، قارىڭغۇل ئوخشاش موزدۇزلارغا كېرەكلىك ماللارنى ساتىدىغان ياپىمچىلار مىغىلدىشىپ يۈرەتتى. ئابدۇۋەلى شاگىرتقا كىرگەن ئەيسا ئۇستىنىڭ دۇكىنى ئەنە شۇ بازاردىكى سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىنى مال بىلەن تەمىنلەيدىغان يۈزلىگەن ئىشخانىلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئەيسا ئۇستىنىڭ ئالتە - يەتتە ئىنكاسى بار ئىدى. ئۇلار بازارغا ئۆتۈك، مەسە، سەندەل، چېتىك تىكەتتى. زاكازمۇ قوبۇل قىلىشاتتى. بۇ دۇكاندا ئىش تەرتىپى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. بىر ئۇستا ئىش كەسسە، يەنە بىرى ماشىنا سېلىپ زاكاتۇپ قىلاتتى؛ بىرەيلەن باشلىقنى تىكسە، يەنە بىرەيلەن ئارقا چاكنى چاتاتتى. شاگىرتلار كۆپىنچە پاشنا قاتۇراتتى. قاتار كەتكەن بۇ دۇكانلاردا يەرلىك ئۇستىلاردىن باشقا يەنە يەركەنتتىن ئۆتكەن كىشىلەر، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئۇستىلار بار ئىدى. خىلمۇ خىل ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بىر يەرگە جەم بولغان بۇ ئادەملەرنىڭ ئاڭلىغان - بىلىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇلار ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىپ، ھەسرىتىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن بىر-

بىرگە قىزىق ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىشاتتى ياكى بولمىسا
ناخشا ئېيتىشاتتى. بۇ يەردە يەركەنتتىن كەلگەن ئاتاقلىق
ناخشىچى مەشرەپخۇن بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا نىزام-
دۇن ئۇستام، ھاكىمجان، مەھەممەت تۇرغۇن، داۋۇت تو-
كۇ دېگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ناخشىغا بوش كەلمەيدى-
غان ئادەملەردىن ئىدى. ئەيسا ئۇستامنىڭ ئۆزىمۇ ئىش
كېسىپ ئولتۇرۇپ ناخشىغا چۈشۈپ كېتەتتى.

ئابدۇۋەلى ئەتىگەندە كېلىپ دۇكاننى سىرىپ - سۈ-
پۈرەتتى، ئۇستاملارغا چاي دەملەيتتى. كېيىن - كېيىن،
يېپ ئېشىپ موماديدىغان، غىپ - غىپ① تىكىدىغان بول-
دى. ئۇنىڭ قولى ئىشتا بولسىمۇ، قۇلىقى ئۇستاملارنىڭ
گەپ - سۆز، ناخشىلىرىدا بولاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بۇ ھۈ-
نەرۋەنلەر ئارىسىغا قېتىلىشى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم
بىر بۇرۇلۇش بولدى...

* *

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى دەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى ئې-
لاخۇن ناۋاينىڭ دۇكىنىدىن ئۇستاملارغا نان ئەكىلەتتى.
چۈشتە ئۇستاملار دۇكاندىلا چاي قايىنتىپ ئىچىشەتتى.
يەنە ھەر بىر دۇكاندا يېتىپ - قوپىدىغان بويتاق يېتىمچە-
لەرمۇ بار ئىدى. بۇلارغا كېتىدىغان نان ئاشۇ ناۋايخانى-
دىن ئېلىناتتى. ئېلاخۇن ناۋاي ئوتتۇرا بوي، كەكە

① غىپ - غىپ تارتىش — شاگىرتلارنىڭ يېپنىڭ ئۇچىنى چىگەدىي،
تىككى يېگىنىنى بىر تۇشۇكتىن تەكرار ئۆتكۈزۈۋېرىدىغان قول كۆندۈرۈش
ھەرىكىتى.

ساقال ئادەم ئىدى. ناۋاي ئۇستام ساۋاتسىز بولغاچقا
ئابدۇۋەلى نېسىگە بەش نان ئالسا ئۇستام تامغا بىر دۈگ-
لەك سىزىپ قوياتتى. ئەگەر ئون نان ئالسا ھېلىقى دۈگ-
لەكنىڭ ئىچىگە يەنە بىر دۈگلەك سىزىپ قوياتتى، موزدوز-
خانىدىكىلەر ھېسابلىشىپ نانلارنىڭ پۇلىنى تۆلىگەندىن
كېيىن، تامدىكى دۈگلەكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوستىدىن
چىجىۋېتەتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى ناۋايخانىنىڭ ئالدىغا ئەمدىلا
يېتىپ كېلىۋىدى، ئېلاخۇن ناۋاي تونۇر ئۈستىدىن بوينىنى
سوزۇپ:

— بالام، قارىغىنا نېمە گەپ بولغاندۇ؟! — دەپ
قالدى.

ئابدۇۋەلى ئارقىسىغا قاراپ دەرۋازا تەرەپتىن گۈ-
رۈلدەپ چىقىۋاتقان ئادەملەرنى كۆردى - دە، شۇ تەرەپكە
قاراپ يۈگۈرۈدى. ھەممىنىڭ ئاغزىدا:

— ھاسان ئوغرى.

— ھاسان ئوغرىنى ئۆلتۈرگىلى ئېلىپ چىقىپتۇ، دې-
گەن سۆزلەر تەكرارلىناتتى. ئابدۇۋەلى قىستىلىپ توپنىڭ
ئالدىغا ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋاتقان قەپەسلىك
ھارۋىنى كۆردى. بۇ ھېلىقى ئېلاخۇن كۆككۆزنى ئېلىپ
ماڭغان ھارۋىغا ئوخشىشىپ كېتەتتى، پەرقى — بۇ ھارۋى-
نىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەس تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ يا-
سالغاندەك قىلاتتى. ھارۋىنىڭ ئەتراپىنى ياي‌لار قورشى-
ۋالغانىدى. قەپەس ئىچىدە بويىنىغا قوۋۇق، پۇتىغا ئوزۇن
كىشەن، قولىغا كويزا سېلىنغان ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ
بىر ئادەم تۇراتتى. ئۇ ئۇستىگە ئاق كۆڭلەك، كۆڭلەك تو-

پىسىگە قارا پىنجەك كىيگەنىدى. كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇراتتى. ئۇ قەپەس ئىچىدە تۇرۇپ يۇلقۇنۇپ: «خوش بۇرادەرلەر، مېنى تۇتۇپ بەرگەن مۇناپىقلارنىڭ جاجىسىنى خۇدا ئۆزى بېرەر!...» دەپ ۋارقىرايتتى.

يايلار ھارۋىنى ئۇدۇل خەنزۇ بازىرى تەرەپكە ھەيدىدى. قەپەس ئىشىكىگە ئېسىلغان يوغان قۇلۇپ ئىككى تەرەپكە توختىماي ئىرغاڭلايتتى. ئابدۇۋەلى نان ئالىدىغان ئىشىنىمۇ ئۇنتۇپ، توپقا ئەگىشىپ كېتىپ قالدى.

ھارۋا ئارىدۆڭگە كېتىدىغان چوڭ يول بىلەن مېڭىپ، ئاقسۇ مەسچىتىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا سول تەرەپتىكى تار كوچىغا بۇرۇلدى-دە، دۆڭگە چىقىپ كەتتى. دۆڭ ئۈستىگە يەتكەندە يايلار خەلق توپىنى ئارقىغا سۈرۈپ، قەپەسلىك ھارۋىنى ئوتتۇرىدىكى مەيدانغا ئېلىپ كىرىپ توختاتتى. ئادەملەر: ئەمدى قانداق دەھشەتلىك ئىشلار بولىدىكىن، دەپ بارغانسېرى قىستىلىشىۋاتقان ئىدى. چوڭ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا قالغان ئابدۇۋەلى ھېچنېمىنى كۆرەلمىدى. پەقەت كىشىلەرنىڭ مۇنداق سۆزلىرىنى ئاڭلىدى:

— ئەنە ئاستى، ئاستى. دارغا ئاستى.

— قەپەسنىڭ ئىچىدىن بېشىنى چىقىرىپلا ئاستى.

— بىچارىنىڭ جېنى چىقمايۋاتىدۇ.

— ئەنە بويىنىنى قىسقان ياغاچقا يەنە پاناھ قېقىۋاتىدۇ...

ئابدۇۋەلى كۆز ئالدىغا دەھشەتلىك بىر مەنزىرىنى كەلتۈرۈپ قارا تەرگە چۆكۈپ كەتتى. ئۇ قورقۇنچ ئىچىدە كۆزىنى يۇمۇۋالدى. ئابدۇۋەلى كۆزىنى ئاچقاندا ھاسانىڭ گەۋدىسى قەپەس ئىچىدە جانسىز ساڭگىلاپ تۇراتتى.

شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە ئېلاخۇن ناۋايدىن نان ئالغان ئىش كەلدى-دە، شەھەرگە قاراپ ئوقتەك يۈگۈرۈپ كەتتى.

شۇ كۈنى، قورسىقى ئېچىپ تارتىشىپ كەتكەن ئۇستاملار ئابدۇۋەلىگە خېلى كايىدى. بىر دەمدىن كېيىنلا يەنە ئۇلار: «بوپتۇلا، كىچىك بالا ئەمەسمۇ!»، «كىچىكلىك دېگەن شۇ» دېيىشىپ شاگىرت بالىنىڭ گۇناھىنى ئۇنتۇشتى. چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ھاسانىڭ گېپىگە چۈشۈپ كەتتى:

— ھاسان ئوغرى ئەمەس، ھارامدىن مال-دۇنيا يىغقانلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىدىغان ئوغۇل بالا.

— قىپقىزىل تۆھمەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتتى-دە، بىچارە!

— مەنمۇ ھاسانىنى كۆرمىگەن، — دېدى جەنۇبلۇق بىر ئۇستام، — ئاڭلىسام، يۈگۈرۈپ كېتىپ بارغان ئاتقا قولى ئېلىنىشىپلا قالسا سەكرەپ مىنىۋالغۇدەكمۇ؟!

— ئۇنىڭ چاققانلىقىغا گەپ ئىشلىمەيتتى، — دېدى مەھەممەت تۇرخۇن قوپال قىلىپ يۆگىگەن موخۇركىسىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرۇپ، — ھاسانىنى يايلار تۇتالماي يۈرگەندە، بىر قېتىم ئۇ شەھەرگە ئېتىنى تاقىلاتقىلى كىرىپ قالسا بولىدۇ. ئۇنى تۆمۈرچىلەرنىڭ دۇكىنى ئالدىدا كۆرۈپ تونۇپ قالغان بىر پايلاقچى يۈگۈرگىنىچە بېرىپ يامۇلغا خەۋەر قىپتۇ. يامۇلدىن دەرھال ئون نەچچە چېرىك چىقىپ ھاسان تۇرغان يەرنى قورشىۋاپتۇ. ھاسان ئاتنىمۇ تاشلاپ ئۇدۇل كەلگەن بىر تار كوچىغا قاراپ قاچقان ئوخشايدۇ. يايلار قىقاس-چۇقان سېلىشىپ ئارقىسىدىن قوغلاپ كىرىپتۇ. ھېلىقى بىر خالتا كوچا ئىكەن.

هاسان بېرىپ سېپىلغا تاقىلىپ قاپتۇ - دە، ئىككى قونجىدىن ئىككى پىچاقنى شارتتىدە سۇغۇرۇپ ئېلىپ، يۈگۈرگىنىچە كېلىپ سېپىل تېمىغا سانجىپ، قاپىلاندەك چىقىپ كېتىپتۇ. سېپىلنىڭ ئۇ تەرىپىگە چۈشكەندىن كېيىن كۆزدىن غايىپ بوپتۇ.

— ها - ها - ها! — دەپ ھۇزۇر قىلىپ كۈلۈشۈپ كەتتى ئۇستاملار.

— ھە، مەھەممەت ھازىر دېگەن ئىش بولغاندىن كېيىن، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى ئىش كېسىۋاتقان ئەيسا ئۇستام، — يامۇلدىكىلەر ئۇزۇنغىچە ھاساننى تۇتالماي ئاخىرى «كىم ھاسان ئوغرىنى تۇتۇپ بەرسە، مانچە پۇل بېرىمىز» دەپ جاكارمۇ چىقارغانىدى. بويىي بىلەن ئالتۇن بەرسىمۇ كىم ئۇنى تۇتۇپ بېرەتتى دەيسىلەر؟! لېكىنزە، ئادەمگە ئادەم ئوخشاشمايدىغان گەپكەن. بىر كۈنى ھاسان شەھەرنى سېغىنىپ، دەرىيادىن ئۆتۈپ، ئايدۆڭنىڭ دۆڭىدە بۇ تەرەپكە قاراپ ئاماكا چەككەچ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇنىڭ بىلەن ئاداۋىتى بار بەزى كۆكبېشى سۇ يالاپ، ئېچىقلارنى تەكشۈرگەن بولۇپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەپتۇ. ئاندىن كەتمەن بىلەن غولىغا بىرنى ئۇرۇپ غول ئۇستىخىنىنى چېقىپ تاشلاپتۇ - دە، بىرقانچە گۇپپاڭچىلىرى بىلەن بىر بولۇپ ھاساننى تۇتۇپ بېرىپتۇ.

— ھوي ئېپلاس! — دەۋەتتى بىر ئۇستام، — ھەقچان پۇل، مەنسەپنى دەپ شۇنداق قىلغاندۇ - ھە!؟..

* *

تۇرمۇش شۇنداق رەڭگارەڭ ئىدى. ئۇنىڭدا كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغان، خۇشاللاندۇرىدىغان، ئويلاندۇرىدىغان، مۇڭلاندۇرىدىغان نەرسىلەر تولۇپ تۇراتتى. بازاردىكى كۈندىلىك تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە پالاقشىپ بىر - بىرىگە سوقۇلۇپ يۈرگەن ئادەملەر، ئات ئۈستىدە گىدىيىپ كېتىپ بارغان بايۋەچچىلەر، بىر تىيىن ئۈچۈن ئۆمۈر بويى پۇل ساناپ قاداقلىشىپ كەتكەن قوللىرى بىلەن بىر - بىرىنىڭ كانىيىنى سىقىشىۋاتقان سودىگەرلەر، دوقمۇشلاردا قول سۇنۇپ ئولتۇرغان دىۋانىلەر، سۆلەتلىك ئاتلار قېتىلغان پەيتۇندا تەكەببۇرانە ئولتۇرۇپ، ھەممىنى چاڭ - توزانغا كۆمۈپ گۈلدۈرلەپ ئۆتۈپ كېتىشىۋاتقان ئەمەلدارلار ئابدۇۋەلىنىڭ مېڭىسىدە تۇرمۇش ھەققىدىكى يېڭى چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلاتتى... بازاردىكى شۇنچە ۋاڭ - چۇڭ ئىچىدە ئۇ ھەممىدىنمۇ ناخشا ئاۋازىنى پەرق ئېتىشكە ناھايىتى سەزگۈر ئىدى. ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر كۆڭلىدىكى كىشىگە ئېيتىپ بولمايدىغان سىرلىرىنى ئاشۇ ناخشىلار بىلەن بايان قىلىدىغاندەك بىلىنەتتى. قەيەردىن ناخشا ساداسى كۆتۈرۈلسە، شۇ يەردە ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا توختاپ قالاتتى.

بىر كۈنى ئۇ ئەتىگەندە ئىشقا كېتىۋېتىپ موللا ئۆمەرنىڭ دېڭى تەرەپتىن كېلىۋاتقان ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى. تولىمۇ ياڭراق ۋە ھېسسىياتلىق ئېيتىلىۋاتقان بۇ ناخشا ئەتىگەندە ھەرقانداق ئادەمگە كۈچلۈك تەسىر قىلاتتى. ئابدۇۋەلى ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ شۇ تەرەپكە كەتتى.

موللا ئۆمەرنىڭ دېڭى ئارقىسىدا شەنگەن يامۇلغا سۇ كىرىدىغان بىر نو بار ئىدى. نو بېشىدا بىر ئادەم ئۇزۇن

ئارغامچا بىلەن ھارۋىدىكى تۈڭگە سۇ تارتىۋاتاتتى. ناخشىسى ئەنە شۇ ئادەم ئېيتماقتا ئىدى. ساقال - بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ، چېچى گەدىنىگە چۈشكەن بەستلىك بۇ ئادەمنىڭ كۆرۈنۈشى غەلىتە ئىدى. ئۇستىدىكى ياماق چۈشكەن ئۇزۇن چاپىنى مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كىيىمىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇ سۇنى ئالدىرىماي تارتىپ، چېلەكنى سۇغا تاشلاش ئارىلىقىدا ناخشا ئېيتاتتى:

مۇنداقمۇ بولارمەنمۇ،
بالاغا قالارمەنمۇ.
جاپانى تولا تارتىپ،
ھالاۋەت كۆرەرمەنمۇ...

قۇرۇق چېلەكنىڭ ھەر قېتىم ھارۋا قىرىغا «دوڭ» قىلىپ ئۇرۇلۇپ، سۇغا «پاققىدە» چۈشۈشىدىن چىققان سادا گويا بۇ ئادەمنىڭ ناخشىسىغا تەڭكەش بولۇۋاتقاندەك قىلاتتى.

ئالماسەن ئالارىڭنى،
ئىككى پاي ئوقۇڭ يوقمۇ؟
ياخشىنى يامان دەيسەن،
ياراتقان خۇدا يوقمۇ؟!...

ئابدۇۋەلى تاكى بۇ ئاجايىپ ئادەم تۈڭنى سۇغا توشقۇزۇپ ماڭغۇچە قاراپ تۇردى. ئابدۇۋەلى دۇكانغا كەلگەندە موزدۇزلار ئاللىبۇرۇن ئىشقا چۈشۈپ كېتىشكەنىدى.

ئەيسا ئۇستام خاپا بولغانلىقىدىن ئابدۇۋەلىگە بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپمۇ قويمىدى - دە:

— ھە، كەلدىڭمۇ؟ ماڭ يۈگۈر، مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىغا بېرىپ قولاق چۆپۈ ئەندىزىسىنى ئەكەل، — دېدى.

بۇ گەپ بىلەن باشقا ئۇستاملار ئىمىشقىدۇر پىخىلداپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى، لېكىن ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن ھېچقانداق گۇمان كەچمىدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىغا قاراپ يۈگۈردى.

مۇسا توشقان دېگەن موزدۇز ئۇستامنىڭ دۇكىنى نۇر ئاقساقال مەسچىتى تەرەپتە ئىدى. ئۇ ئاچچىقى يامان، سىرلىق ئادەم بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ توغرىسىدا «ياش ۋاقتىدا ناھايىتى نوچى ئۆتكەن ئادەم» دېيىشەتتى. ئابدۇۋەلى ئۇنىڭ دۇكىنىغا ئەيمىنىپ كىرىپ كەلدى - دە:

— مۇساكا، ئۇستام قولاق چۆپۈ ئەندىزىسىنى بېرىپ تۇرسۇن دەيدۇ، — دېدى.

قولىدىكى چەمگە سۇ پۈركۈۋاتقان مۇسا ئۇستا بالىغا يەر ئاستىدىن بىر قارىدى - دە:

— ئۇستاڭ كىم؟ — دەپ سورىدى.

— ئەيسا ئۇستام.

— ھە، ئۇستاڭ قولاق چۆپى ئەندىزىسى دەمدۇ؟ بېرى كەل!

ئابدۇۋەلى يېقىن كېلىشى بىلەن قولىقى تۈۋىگە بىر شاپىلاق تەگدى. مۇسا توشقان بالىنى قولىنىڭ ئۇچى بىلەن مۇنداقلا ئۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، قاداقلىشىپ كەتكەن بۇ چويۇندەك ئېغىر بارماقلار ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىۋەتتى.

— قولاق چۆپى ئەندىزىسى دېگەن ئەنە شۇ. ماڭ يۈگۈر، ئۇستاڭنىڭ گېپىنى قۇلىقىڭدا ئوبدان تۇت!

بۇ ئىشنى قاتتىق ھار ئالغان ئابدۇۋەلى مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىدىن يىغلىغانچە چىقىپ توپتوغرا ئۆيىگە كەتتى. ئەتىسى ئاپىسى يەنە ئۇنى نەسىھەت قىلىپ قولىدىن يېتىلەپ دۇكانغا ئاپاردى. ئەيسا ئۇستامدىن كەچۈرۈم سوراپ ئابدۇۋەلىنى قويۇپ كەتتى.

ئەيسا ئۇستام بازارغا چىقىپ كەتكەندە، مېھرىبان ئۇستام بېشىنى كۆتۈرمەي غىپ - غىپ تارتىۋاتقان ئابدۇۋەلىدىن سورىدى:

— تۈنۈگۈن ئۇخلاپ قالغانمىدىڭ. نېمە بولغانىدى بالام؟

— ئۇخلاپقۇ قالمىغان، — دەپ يىغلامسىراپ تۈنۈگۈن ئەتىگەن ئۆزى ھەيران بولۇپ قاراپ قالغان ھېلىقى ئادەم توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى ئابدۇۋەلى. ئۇستاملار تەڭلا:

— ھە، ئىسراپىلنى كۆرۈپسەندە! — دېيىشىپ، ئىسراپىل توغرىسىدا پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشتى.

ئىسراپىل ياش ۋاقتىدا ناھايىتى مەردانە ئۆتكەن باتۇر يىگىت ئىكەن. بەگ - غوجاملارغا ئېگىلمەي چىشىغا تېگىپ قويغانلىقتىن مۇددەتسىز كېسىلىپ ئۆمرى زىنداندا ئۆتۈپتۇ. يېقىندا شەنگىنىڭ خوتۇنى ئوغۇل تۇغۇپتىكەن، شۇنىڭ خۇشاللىقىدا ئۇ ئىسراپىلنى زىنداندىن چىقىرىپ سۇ توشۇشقا قويۇپتۇ.

— ئىسراپىل دېگەن مولتوختىيۇزلىك، سادىرنىڭ يۇرتلۇقى، شۇنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ تۇرۇپسەندە!؟ — دېدى

مەھەممەت تۇرخۇن يوغان يۆگىگەن تاماكىسىنى پۇرقىرىتىپ چېكىپ تۇرۇپ، — ئىسراپىل ئۆز زامانىسىدا:

بۇ ئالەمنى كەڭ ياراتتىڭ،
زامانەڭنى تار.
ئىتلىرىڭنى بەگ ياراتتىڭ،
ئادىمىڭنى خار.

دېگەن بىر ناخشىسى ئۈچۈن بېشىغا شۇنچىۋالا بالا تېپىۋالغان...

سەككىزىنچى باب

سەنئەت مەكتىپى

ئاردىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېلىقى قاتار دۇكانلاردىكى چوڭ ئۇستىلارنىڭ بىرى بولغان ئىسمايىل ئۇستا ھۈسەنبايۋاچىنىڭ تېرە زاۋۇتى بىلەن توختاملىشىپ زاۋۇتتىن نۇرغۇن ئىش ئېلىپ، دۇكاندىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك زاۋۇتقا كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ زاۋۇت ئۆز زامانىسىدىلا ماشىنىلاشقان بىردىنبىر چوڭ كارخانا ھېسابلىناتتى. زاۋۇت ئىچىدە تېرە ئەيلەش، ئاشلاش، خۇرۇم ئىشلەش سېخلىرى، پەدەز بۆلۈملىرى بارىدى. زاۋۇتنىڭ ئىشقا چىقىش - چۈشۈش تەرتىپلىرى گۈدۈك بىلەن باشقۇرۇلاتتى. زاۋۇتتا يۈزلەپ ئىشچىلار ئىشلەيتتى. چەم، كاژۇل، شاۋرۇن، مەسكاپقا ئوخشاش

ماتېرىياللار ۋە تەييار خۇرۇم ئاياغلار ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

زاۋۇتنىڭ ئىچى ئابدۇۋەلىگە چوڭ بىر دۇنيادەك بىلىنەتتى. ئىچكىرىدىكى بىر قورۇغا پۈتۈنلەي موزدۇزلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. قاتار كەتكەن چوڭ ئىشخانىلارنىڭ ھەر بىرىدە ئوتتۇز - قىرىقتىن موزدۇز ئىشلەيتتى. بۇ يەردە «ئىسكىراخوت» دەپ ئاتىلىدىغان، ئەسكەرلەر كىيىدىغان تەتۈر باشلىق ئاياغلار تىكىلەتتى. شىنجاڭدىكى نۇرغۇن ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن بۇ يەرگە بۇيرۇتمىلار كېلەتتى. يەتتە - سەككىز كىشىلىك كىچىك ئىشخانىلارمۇ بار ئىدى. بۇنىڭدا زاكاس ماللار، بايلار، ئەمەلدارلار بۇيرۇتقان ھەر خىل ئاياغ كىيىملەر تىكىپ چىقىرىلاتتى. زاۋۇت ئىچىدە يەنە ناۋايخانا، ئاشخانا، بوغالتىر ۋە ئىش باشقۇرغۇچىلارنىڭ بۆلۈملىرى بار ئىدى. زاۋۇتنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ يېنىغا بىر مەسچىتمۇ سېلىنغانىدى.

بۇ زاۋۇتتا شاگىرتلار بىلەن بولۇپ ئىككى يۈزگە يېقىن موزدۇز ئىشلەيتتى. قوللىرىغا قارىگۈل رەڭگى سىڭىپ كەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرىدىن سىرەج، موم ۋە شاۋرۇنىنىڭ ئاچچىق پۇرىقى كېلىپ تۇرغان بۇ كاسىپلار ئىچىدە ئەدەت قارىياغدى، مەسىم توقۇم، مەھەممەت تۇرخۇن، سونىمكام دۇتارچى، داۋۇت توكۇر، تېيىپ ئاخۇن تەمبۇر، مەخپىركام، ئەيساكام، مىرزال، قادىر لاڭقا قاتارلىق داڭلىق ناخشىچى ۋە سازچىلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى زاۋۇتتا ئىمىنجان دېگەن ئۇستىنىڭ قولىدا ئىشلىدى، بۇ ئادەممۇ ئاۋازى ناھايىتى ساز ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىلەر ئارىسىدا ئىشلەش ئابدۇۋەلىگە ناھايىتى كۆڭۈللۈك بىلىنەتتى. ئۇلارنىڭ بىرى ناخشا باشلاپ توختىسا، ئىككىنچىسى داۋام-

لاشتۇرۇپ ئېيتىپ كېتەتتى. ئابدۇۋەلى بۇ يىللاردا ئونبەش ياشلارغا كىرىپ قالغانىدى، ناخشىچىلارنىڭ ئاھاڭ ۋە بېيىتلىرى ئۇنىڭ ئېسىگە ناھايىتى ئوڭاي ئورنىشىپ قالاتتى.

ھېكىماخۇن ئۇستام دەپ بىر جەنۇبلۇق ئۇستا بولىدىغان، ئۇ بېخى سېلىپ تۇرۇپ كۆپىنچە ئۆز يۇرتىنىڭ ناخشىلىرىنى ئېيتاتتى.

يېشىم ئوتتۇزغا يەتتى،
ئۆمرۈمنىڭ تېگى كەتتى.
شۇ تۆت كۈنلۈك ئالەمدە،
كىم مۇرادىغا يەتتى؟
ئەل ئامان، دوستلار ئامان،
قاچان بولار ئوبدان زامان...

بۇ ناخشا ئابدۇۋەلىگە بەك تەسىر قىلاتتى، بىر قېتىم ئۇ ھېكىماخۇن ئۇستامغا چاي قۇيۇپ بېرىپ تۇرۇپ، ھېلىقى ناخشىنى دوراپ ئېيتىپ بېرىۋىدى، ئۇستام ھەيران بولۇپ:

— مانا، مانا ئوغۇل بالا، سەنمۇ بىر پەيزى ئوغرىسى ئوخشىمامسەن؟ يارايسەن! — دەپ خۇشال بولۇپ كەتتى.

بەزىدە ئابدۇۋەلى ناخشا ئېيتىۋاتقانلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ ھاڭۋېقىپ قېلىپ، پاشنا قاتۇرۇۋاتقان قوللىرىنىڭ ئىشتىن توختاپ قالغانلىقىنى تۇيماي قالاتتى. بىركۈنى بۇ ئىشقا دىققەت قىلغان ھېكىماخۇن ئۇستا:

— ئابدۇۋەلى، پاشنا قاتۇرۇۋاتامسەن، باشنى قاتۇ-
رۇۋاتامسەن؟ سەن يا ھاپىز بولسەن، يا ناخشىچى بول-
سەن، موزدۇز بولمايسەن جۇمۇ! — دەپ بېشىنى لىڭشىتتى.

* *

زاۋۇتتىكى موزدۇزلار ئارىسىدا كارۇشاك ئاخۇنۇمنىڭ
گېپى تولىراق بولاتتى. ئەلنەغمىگە كۆپ ئارىلاشقان، ياشتا
چوڭ ئۇستىلار: كارۇشاك ئاخۇنۇمنىڭ سازدا كامالەتكە
يەتكەن ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ماختاشتى. ياشلار بۇ
گەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى.
— كارۇشاك ئاخۇنۇمنى ئۆز يۇرتىدىمۇ ناھايىتى
ئابروي قازانغان، كاتتا نەغمىچى دەپ ئاڭلىشىدۇق، —
دەپ ھېكايە قىلاتتى ھېكىماخۇن ئۇستام، — كېيىن
يۇرتتا بولۇۋاتقان ناھەقچىلىكلەرگە چىدىماي، قېچىپ
ئىلىغا قايتىپ چىققانىكەن.
— ئاخۇنۇمنى بالا - چاقا، مال - دۇنيانى يار
تۇتمىغان ئاشىق ئادەم دەيدىغۇ؟ — دەپ سۆز قىستۇردى
مەھەممەت تۇرخۇن تاماكىسىنىڭ ئىسىنى پۈۋلەپ تۇرۇپ.
— ئاشىق بولسىمۇ ئاشىقتۇ، — دېدى دۇتارچى
سونىمكام، — ئاخۇنۇم ئىلىغا يېڭى چىققاندا خەلق ئۇ-
نى تېخى بىلمەيتتى. دەسلەپتە ئاخۇنۇمنىڭ كۆڭلى خېلى
قىيىن ئۆتكەن. بىر قېتىم، مېنىڭ ئاخۇنۇم بار بىر سورۇن-
غا داخىل بولۇپ قالغىنىم ئېسىمدە. شۇ چاغدا ئاخۇنۇم
تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدىن سازىنى گۆرۈخانىغا گۆرۈ قو-
يۇۋەتكەنىكەن. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، سورۇندىكىلەر

پۇلىنى تۆلەپ ساتارنى قايتۇرۇپ كەلگەنىدۇق.
— شۇنچىلىك مەشھۇر ئادەم ئىلىدەك كەڭ يۇرتتا
شۇ كۈنگە قالغان بولسا - ھە؟!
— نېمە دەۋاتىسىلەر، خەلق ئۆز سەنئەتچىلىرىنى
يەردە قوياتتىمۇ؟ ھازىر ئاخۇنۇمنى ئۆيىگە چاقىرىدىغانلار
ئۈچ ئات قوشقان كالاسكىنى ئالدىغا ئاپىرىدۇ. ئاخۇنۇم-
نىڭ بىر قېتىملىق بەزمىدە ئالغان ئۆررۈمىنى بىز بىر يىل
ئىشلەپمۇ تاپالمايمىز.
— ئۇ كىشىنى نېمىشقا «كارۇشاك ئاخۇنۇم» دەيدۇ؟ —
دەپ سورىدى شاگىرتلاردىن بىرى.
— ئاخۇنۇم ياڭگارۇ بىلەن كاۋاپنى ناھايىتى ياخ-
شى كۆرىدىكەن. ئۆزلىرى بىلىسىلەر، ئىلىدا لەقەمسىز
ئادەم يوق. ئۇ كىشى دائىم «كارۇشاك»① دەپ كاۋاپ-
نى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. شۇڭا باشقىلار
ئاخۇنۇمنى «كارۇشاك ئاخۇنۇم» دەۋالغان، — دەپ چۈشەن-
دۈردى مەشھۇر ئۇستام.
بۇ گەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان
ئابدۇۋەلى شۇ چاغدا بىر ئىشنى ئېسىگە ئالدى.
بىر يىلى ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى توغرىكۆۋرۈكنىڭ
يۇقىرىسىدىكى بىر ئۈزۈملۈك باغنىڭ ئۈزۈمىنى ئېلىپ ئاب-
دۇۋەلىنى قاغا - قۇشقاچلارنى قورۇشقا قويغانىدى.
بىر كۈنى، باغنىڭ نېمى ئۈستىدە يۈگۈرۈپ ئۈزۈم قورۇپ
يۈرگەن ئابدۇۋەلىنىڭ قۇلىقىغا ئۇدۇلدىكى باۋۇدۇنبايلار-
نىڭ بېغىدا بولۇۋاتقان نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى ئاڭلى-

① كارۇشاك — خەنزۇچىدىكى كاۋرۇشىياڭ — كاۋاپ مەززىلىك دېگەن مەنىدە.

نىپ قالدى. ئابدۇۋەلى تامدىن ئالدىراش چۈشۈپ، ئوت-
تۇرىدىكى كوچىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سوڭگوچتىنلا ھېلىقى
باغقا كىردى. بۇ چوڭ باغنىڭ ئىچىدە ھەشەمەتلىك بىر
شىپاڭ بار ئىدى. شىپاڭدا نۇرغۇن مېھمانلار سورۇن تۈ-
زۈشۈپ ئولتۇراتتى.

ئەسلىدە شۇ كۈنلەردە ھېكىمبەگ غوجامنىڭ ئوتتۇ-
رانجى ئوغلىنىڭ تويى بولۇۋاتقانىدى. يىگىت ئولتۇرۇشىنى
ھۆسنەبايىھاجىمنىڭ ئوغلى ساۋۇت ئەپەندى ئۆز ئۈستىگە
ئېلىپ مۇشۇ باغدا مەرىكە ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى شى-
پاڭنىڭ يېنىدىكى گۈللۈكتە مۆكۈپ تۇرۇپ سورۇنغا زەڭ
سالدى. بۈگۈنكى بۇ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ساز چېلىش،
ناخشا ئېيتىش تەرتىپلىرى ئۆزگىچە تۇراتتى. دەسلەپتە
ئەڭ تۆردىكى قېلىن ئەتلەس كۆرپىدە ئولتۇرغان ساقاللىق
كىشى ساتارنى قولىغا ئېلىپ مۇڭلۇق بىر پەدىگە چېلىپ
مۇقام باشلىدى.

ۋادەرىخا، سەددىرىخا كەتتى ئۆمرۈم بىلمىدىم،
يەل ۋە يامغۇرنىڭ مىسالى ئۆتتى ئۆمرۈم بىلمىدىم.
كۆز يۇمۇپ تاڭ ئاتقۇچە يەتتىم لەھەتنىڭ ئاغزىغا،
شۇنچىلىك ئۆمرۈم ئۆچۈن بىردەم ئىبادەت قىلمىدىم.
ئەھلى ئەۋلادىم دىبان نەپسىمنى رەيىگە بېرىپ،
نە ھالالۇ، نە ھارامۇ پەرقىن ئەسلا بىلمىدىم...

بېشىغا قەشقەرچە نېپىز گىرۋەكلىك تۇماق، ئۈچىسىغا
ئۇزۇن پەرىجە، ئىچىگە ئاق يەكتەك كىيىپ، يۈكۈنۈپ ئول-
تۇرغان بۇ مويسىپىتنىڭ ئاۋازى بىر ئاز تىترەپ، ناھايىتىمۇ

مۇڭلۇق چىقاتتى.

ئاھ نىدەرمەن سورىسىلا ھەق ئالدىدا يەۋمۇلجازا،
ھەسرىتا ۋا ۋەيلىتا بىردەم ئۆزۈمگە كەلمىدىم.
ھەسرەت ئېيتىپ ئەي ھۆۋەيدا يىغلىساڭ مىڭ يىل ئەگەر،
ئاقىبەت ئۆلمەك تۇرۇر ئۆزگە ئىلاجىن بىلمىدىم.

ئاڭلىغۇچىلار «ھەق» دەپ بېشىنى سالاتتى. بەزىلىرى
يىغىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى. مۇقامدىن كېيىن دۇتار،
تەمبۇر، غېجەكلەر قېتىلىپ يەنە چوڭ پەدىلەر داۋام قىل-
دى. نەغمىنىڭ ئاخىرى ئۇسسۇلغا ئۇلىشىپ، شۇ دەۋرنىڭ
ئاتاقلىق ئۇسسۇلچىلىرىدىن مەنسۇرجان ئاقساقال دېگەندەك
كىشىلەر ئۇسسۇل قىلدى ... شۇ چاغدا تۆردىكى مېھمانلار
ئالدىغا ساھىبخانىلار تاۋاق - تاۋاقتا گۆش، كاۋاپلارنى
ئۈزۈلدۈرمەي توشۇپ تۇرغانىدى. بايا، ھېلىقى ياشان-
غان نەغمىچى «كارۇشاڭ ئاخۇنۇم» دېگەنلچوڭ سازەندە
شۇ بولسا كېرەك؟!...

* *

بۇ زاۋۇتتىكى تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىنى، توكۇلدىتىپ
بولقا ئۇرۇپ، ئاچچىق ناخشىلارنى ئېيتىدىغان ئاشۇ ئۇس-
تاملارنىڭ ھەسرىتىنى ئابدۇۋەلى تېخى دېگەندەك چۈشىنىپ
كېتەلمەيتتى. زاۋۇتنىڭ پۈتۈن شەھەرگە ئاڭلىنىدىغان
گۈدۈكى دەھشەتلىك ھۆركىرىشى بىلەن يىللاپ كۆسىدا ئول-
تۇرۇپ مۆكچەيگەن ئۇستىلار، ھارغىنلىق يەتكەن ئىشچىلار.

كۆزلىرىدىن تېخى كېچىنىڭ شېرىن ئۇيقۇسى كەتمىگەن شاگىرت باللار تەرەپ - تەرەپتىن ئالدىراش كېلىشىپ بۇ يەردىكى ئىشخانىلاردا جەم بولاتتى. ھەر جۈمە كۈنى كاسسىرلارنىڭ بۆلۈمى ئالدىدا سائەتلەپ ساقلاپ، ھەپتىدە بىر تارقىتىلىدىغان ئىش ھەققىنى ئالالمايدىغانمۇ كۈنلەر بولاتتى. ئىشتىن چۈشۈش گۇدۇكى بىلەن تەڭ ھارغان، كەيپى ئۇچقان ئادەملەر پۇتلىرىنى ئېغىر سۆرىشىپ ئۆيلىرىگە قايتىشاتتى. ۋەزىپىسىنى تۈگىتەلمىگەن بەزى ئىشچىلار تۈن يېرىمىغىچە ئىشلەپ كېتەتتى. سىرتتىن بىرەر ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن بەزى مۇساپىرلار پەشمالنى ئاستىغا سېلىپ، چاپىنىنى ئۈستىگە ئېرىبچە يېپىنىپ، بېشىنى كۆسىغا قويۇپ، پارچە - پۇرات پۇرۇشلارنىڭ ئارىسىدىلا ئۇخلاپ قالاتتى.

بۇ مۇساپىرلار ئىچىدە مامۇتاخۇن دېگەن بىر خوتەنلىك ئادەم بار ئىدى. باشقىلار ئۇنى «مامۇت خوتەن» دەپ چاقىرىشاتتى. مامۇت خوتەن گەپپى ئۇچۇق، خۇش چاقچاق ئادەم ئىدى. داق يەردە يېتىپ، قايناقسۇ ئىچىپ كۈن ئۆتكۈزۈش جېنىغا پاتقان بەزى كۈنلىرى ئۇ:

ئاسماندىكى ئاي ئىدىم،
يەرگە چۈشۈپ خار بولدۇم.
ئۆزۈم ئىشلەپ تاپقانغا
ئىگە بولماي زار بولدۇم.
ئەتىسى سەھەر قوپۇپ،
ئۇياق - بۇياققا قارايسەن.
خۇدايىم قۇۋۋەت بەرسەڭ،

ئۆز يۇرتۇمغا يانايمەن
قانداق قىلىمەن، قانداق ئېتىمەن،
ئۆز يۇرتۇمغا قانداق كېتىمەن؟ ...

دەپ ناخشا ئېيتاتتى.

ئالتە شەھەر تەرەپتىن چىققان نىياز قارىباتۇر دەيدىغان يەنە بىر ئۇستا بار ئىدى. ئىنتايىن قاۋۇل، كېلىشكەن بۇ ئادەم زاۋۇتتىكى ياخشى ئىش تىكىدىغان موزدۇزلاردىن سانىلاتتى. ئۇستىلار ئۇنىڭ توغرىسىدا «نىياز بىر مۇھەببەت پاجىئەسى بىلەن ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپتىكەن» دېيىشەتتى. نىياز قارىباتۇر ئىلى ناخشىلىرىنى ئاڭلاشقا ناھايىتى ئامراق ئىدى. ئۆزى جەنۇب ناخشىلىرىنى ئىشتىياق بىلەن ئېيتاتتى. دېمىسىمۇ ئۇ ناخشىلىرىغا كۆپرەك مۇھەببەت، ئەقىدە، جۇدالىق ھەققىدىكى بېيىتلارنى سالاتتى.

يار بىلەن چۆللەرگە بارسام،
چۆل ئەمەس گۈلزار ئىكەن.
توغرىقى توغراق ئەمەس،
شاخى ئېگىز ئانار ئىكەن.
كېچىلەپ يوللار بېسىپ،
تاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ،
سەن ئۈچۈن بولدۇم مۇساپىر
بۇ ئەزىز جانىدىن كېچىپ.

ئابدۇۋەلى چىرايى قارامتۇل كەلگەن بۇ ئادەمگە ھەيران بولۇپ قاراپ قالاتتى. نىياز ئۇستا بارلىق ھەسرىتىنى ئاشۇ بىر نەرسە بىلەن يېنىكلەتمەكچى بولغاندەك چوڭ

ئاماكىنى ئارقا - ئارقىدىن ئارتاتتى - دە، ناخشىسىنىڭ ئاخىرىنى:

بۇ يۇرتتا تولا دەريا،
ئېقىپ ئۆلسەم كۆرەمسەن؟
يار - دوستلار خەۋەر ئېيتسا،
ئامىزىمغا كېلەمسەن؟ ...

دېگەندەك بېيىتلار بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇپ «ۋاي - ي دۇنيا! قېنى ئارانچى غەزەللىرىگە بىر تووۋلاڭلار!» دەيتتى. ئاندىن مەشۇرئاخۇن ئۇستام يېنىك نەپەس بىلەن «ئامانەي» ناخشىسىنى باشلايتتى:

بۇ ئاغلاردا كىم ياتقان؟
ئەسكەر باتۇرلار ياتقان.
يانپېشىغا تاش پېتىپ، ئامانەي - ئامان،
دەردى خۇداغا يەتكەن. ئامان قىل خۇدا ...

داۋۇت توكۇر دېگەن كىشىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئۇ «نەۋرىشىم» بىلەن «مەستۇنە ھەيران»نى بەك چىرايلىق ئېيتاتتى.

مەستۇنە ھەيران بوپتىمەن
شۇبۇ كۇنلەردە.
ياتسام كېچە، كەلمەس ئۇيقۇم
قارا تۇنلەردە ...

ناخشىنىڭ تەسىرىدىن ئۆزىنى تۇتالمىغان مەھەممەت تۇرخۇن بىلەن ئىمىنجان ئۇستىلار داۋۇتكا ئۇلاپلا بەش - ئالتە ناخشىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېيتىۋېتەتتى.

* *

ئابدۇۋەلى ئۇستىسى ئىمىنجانغا ئامراق ئىدى. بۇ ئادەمنىڭ ئاتا - ئانىسى جەنۇبلۇق بولۇپ، ئىمىنجان ئۇستا ئۆزى ئىلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىدى. ئىلى ناخشىلىرىنى ئۇ ناھايىتى قائىدىلىك ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىدا ئاڭلىغۇچىنى تەسىر قىلىدىغان ئۆزىگە خاس بىر پۇراق بار ئىدى. شۇڭا ئۇ نۇرغۇن توي - تۆكۈن، مەشرەپلەرگە چاقىرىلاتتى. زاۋۇتتا ئۇ يەنە ھۈنەرگە ماھىرلىقى بىلەن ھەممىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە ئىدى. زاكاز بۆلۈمىنىڭ بايلار، ئەمەلدارلار، تۆرىلەرنىڭ ئەتىۋارلىق خېنىملىرى بۇيرۇتقان ئالاھىدە ماللىرى ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ قولىدا پەدەزدىن چىقىپ ئىگىسىنىڭ قولىغا تېگەتتى. ئىمىنجان ئۇستا يېڭىچە ئاياغ پوسۇنلىرىنىمۇ ئىجاد قىلغانىدى. تۇرمۇشتا بۇ ئادەم ناھايىتى ئاددىي ياشايتتى، چوڭ - كىچىك بىلەن يېقىشلىق مۇئامىلە قىلاتتى. ئابدۇۋەلى يۈرۈش - تۇرۇش، ئۆزىنى تۇتۇشتا شۇ ئادەمدەك بولۇشنى، ناخشا ئېيتىشتا ۋە موزدۇزلۇق ھۈنىرىدە ئاشۇ ئۇستىدەك كامال تېپىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

لېكىن، ئىمىنجان ئۇستىنىڭ تۇرمۇشتىكى يۈكى ئېغىر ئىدى. ئائىلىسى غۇربەتچىلىكتە ئۆتەتتى. ئايالى ئاغرىقچان ئىدى، ئايالىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۈچۈن ئۇ ئۆيىدە يەنە

بىرنەچچە جۈپ كەپتەرمۇ باقاتتى. ئايالىنى داۋالىتىش بىلەن بولۇپ، ئۇ بەزىدە ھەپتىلەپ، ئايلاپ ئىشقا كېلەلمەي قالاتتى. قەرزگە بوغۇلۇپ كەتكەچكە ئۇنىڭ قولىغا تېگىدىغان ئىش ھەققىنىڭمۇ تايىنى يوق ئىدى. كېيىنكى يىلىغا كەلگەندە ئىمىنجان ئۇستىنىڭ ئايالىنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ، ئۇ بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىشقا كېلەلمەي قالدى، ئۇستامنىڭ ياخشى كۆرىدىغان جۈپتىمۇ ئاخىر ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەندەك، زاۋۇت ھېساباتچىلىرى ئىمىنجان ئۇستىنىڭ بويىنىغا بىرقانچە يىلدىن بۇيانقى كونا - يېڭى قەرزلەرنى بىراقلا ھېسابلاپ ئارتىپ قويدى. شۇ ئىشلار ئېغىر كەلدىمۇ ياكى ئايالى بىلەن بولغان جۇدالىقنى كۆتۈرەلمىدىمۇ؟ ئىمىنجان ئۇستا ئاينىپ قالدى.

بىر كۈنى زاۋۇتتا «ۋاي ئىمىنجان ئۇستام چىقىپتۇ!» دېگەن گەپ تارقالدى. ھەممە قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ تالاغا ئالدىرىدى. ئابدۇۋەلى يۈگۈرۈپ چىقىپ، زاۋۇت قورۇسىدىكى ئېچىنىشلىق مەنزىرىگە قاراپ ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. ئىمىنجان ئۇستام ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يالىڭاياق تۇراتتى. مۈرىسىگە بىر كەپتەرنى، قولىغا يەنە بىر كەپتەرنى قوندۇرۇۋالغانىدى. بىر سۇمباتلىق، ئاجايىپ ناخشىچى ئورۇقلاپ قارىداپلا كەتكەن بولۇپ، يىرتىق كىيىملەردىن بەدەنلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇنيادا ئۇنىڭ ئاشۇ بىر جۈپ ۋاپادار كەپتەردىن باشقا ھېچنېمىسى قالمىغاندەك قىلاتتى. ئۇ ئۆزىنى بىلمىگەن ھالدا بىردەم ناخشا ئېيتىپ، قاقاقلاپ كۈلەتتى؛ بىر دەم زاۋۇتنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىلىرىدىن تارتىپ چوڭ خوجايىنلىرىغىچە ھەممىنى بولۇشىغا تىللايتتى ...

ئابدۇۋەلى ئۆزىنى تۇتالماي يىغلىۋەتتى. دۇكانلاردىن دۈپۈرلىشىپ چىققان ئۇستىلار زاۋۇت دائىرىلىرىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىغانلىقىغا نارازى بولۇپ ۋارقىراپ غۇلغۇلا كۆتۈرۈشتى... ئابدۇۋەلى ئۆزىنى شۇ كۈنى بىردىنلا چوڭ ئادەم بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلدى؛ شۇ ئەمگەك، شۇ ھۈنەر، شۇ مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنىڭ قىلغان سۆزلىرى، ئېيتقان ناخشىلىرىنىڭ مەنىسىنى ئۇ پەقەت شۇ كۈنىلا ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنگەندەك بولدى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ بۇ زاۋۇتتا ئىشلەشتىن كۆڭلى قالدى. ئاز ئۆتمەي ئۇ ھېساب چوت قىلىشىپ زاۋۇتتىن چىقىپ كەتتى.

ئۈچىنچى قىسىم

تۇرمۇش قاينىمىدا

توققۇزىنچى باب

ناخشىچى يىگىت

ئابدۇۋەلى زاۋۇتتىن قول ئۈزۈپ چىققاندا، بۇرۇتلىرى خەت تارتىپ، يىگىتلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇپ قالغانىدى. تۇغرىدىكى كۆۋرۈكتە ئۇيغۇر ياشلىرىدىن باشقا تاتار، رۇس، خۇيزۇ يىگىتلىرىمۇ خېلى بارئىدى، ئۇلار كۆپرەك گارمون تارتىپ جىر ئېيتىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بەزىدە ئۇلارنىڭ تويىغا قوشۇلۇپ ئايدىڭ كېچىلەرنى تاڭغا ئۇلىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولاتتى. شەنبە كەچلىكلىرى قىزىلكۆۋرۈك تەرەپتىن قايسىبىر رۇس يىگىتىنىڭ گارمون بىلەن:

سوبوتا، سوبوتا،
خاروشو ۋېچىرا ...①

دەپ باشلىنىغان ناخشىسى ئاڭلىناتتى. مەھەللىنىڭ ئازقىسىدىكى باغلاردىن تاتار باللىرىنىڭ:

① شەنبە ـ شەنبە، كۆڭۈللۈك كېچە ...

ئاققۇ كۆللەردە بولار،
بۇرنى سۇلاردا بولار،
ياش ۋاقتىڭدا كىمنى سۆيسەڭ،
كۆڭلۈڭ شۇلاردا بولار.
قول ياغلىقىم يۇۋارغا
زەڭگەر كۆللەر تاپمادىم.
باشقالاردا چىن كۆڭلۈم يوق،
سېنى سۆيەم ئاپئاغىم.
سۆيەم سېنى، سۆيەم سېنى،
سۆيەم سېنى چەچەكىم.
سۆيەم جانىم بەغرى كەيىم،
سېنىڭ مېنىڭ كېلەچەكىم.

دېگەن جىر ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلەتتى. ئاندىن باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە قىزلار پەيدا بولاتتى ـ دە، ئوغۇللارنىڭ جىرلىرىغا جاۋاب بېرەتتى. ئاخىرىدا قىز ـ ئوغۇللار جەم بولۇپ ئويۇننىڭ داۋامى تانسىغا ئايلىنىپ كېتەتتى.

لېكىن، ئابدۇۋەلىنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ ئېيتىدىغىنى ئېلىنىڭ خەلق ناخشىلىرى ئىدى. ئۇ ئۆسكەن مۇھىت ئۇنىڭ قەلبىدە ئاللىبۇرۇنلا خەلق ئاھاڭلىرى يېتىلىدىغان زېمىننى ھازىرلاپ بولغانىدى. بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا ياكى ئېيتقاندا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتىۋاتقان دادىسى، گۈلزارلىق ھويلىدىكى قاسىم تاشچى، ھارۋىدىكى مەڭگەن ئۈستىدە قالپىقىنى قىيلاپ ئولتۇرغان دېھقان، قەپەزلىك ھارۋىدا كېتىپ بارغان مەھبۇس، قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋالغان ئىمىنجان ئۇستا

كېلەتتى ...

ئەمەلىيەتتە ئابدۇۋەلى مەھەللىدىكى توي - تۆكۈنلەردە يىگىتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدىغان بولدى. مەھەللىدىكى بىرەر يىگىت ئۆيلەنمەكچى بولغاندا، توي باشلىنىش بىلەن قىز - يىگىتنىڭ ئۆي ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان بارلىق يۈگۈر - يېتىم ئىشلارنى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. ئابدۇۋەلىنى ئۇلار دائىم تويىنى ناخشا - سازلار بىلەن قىزىتىپ بەرگۈچىلەر قاتارىغا ئاجرىتىشاتتى. توي كۈنى ئابدۇۋەلى نەغمىچىلەر توپىغا قېتىلىپ، يىگىتنىڭ ئۆيىدىن قىزنىڭ ئۆيىگە قاراپ داپ - دۇمباقلارنى چېلىپ، «ھاي - ھاي يۆلەن»گە ۋارقىراپ باراتتى.

ھاي - ھاي يۆلەن، ھاي يۆلەن
گۈل قايدا بار، يارى - يار.
بىر ياخشىغا بىر يامان
ھەر جايدا بار، يارى - يار.
ھاي - ھاي يۆلەن، ھاي يۆلەن
تار كېلەدۇ، يارى - يار.
بەرگى خازان تونىنى كىيىپ
يار كېلەدۇ، يارى - يار ...

بىر قانچە بارىكاللىلار ئارقىدا «بارىكاللا! بارىكاللا!» دەپ ۋارقىرىشىپ قىزىتىپ ماڭاتتى.

قارا - قارا قاغىلار
خاماندادۇر، يارى - يار.

ئۆيلەنمەكچى يىگىتلەر
ئارماندادۇر، يارى - يار.
ئېگىز - ئېگىز تاغلاردىن
قوي كېلەدۇ، يارى - يار.
يۆلەن ئېيتىپ يىگىتلەر،
توي كېلەدۇ، يارى - يار.

ئۇسسۇلچىلار تويىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتەتتى. تويىنىڭ داغدۇغىسى كوچىدىكى ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتاتتى: قىز - جۇۋانلار دېرىزە پەردىلىرىنى قايرىپ مارىشاتتى، ھاسىغا تايانغان بوۋاي - مومايلار ياشلىق دەۋرىنى ئېسىگە ئېلىشىپ ئىختىيارسىز كۈلۈمسىرىشەتتى.

قىزنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا قىز تەرەپنىڭ يول ئۈستىگە چاچاك قۇرۇپ كۈتۈپ تۇرغان يىگىتلىرى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارغا قەنت - گېزەكلەر بىلەن چاي تارتاتتى. ئاندىن ئوغۇل تەرەپنىڭ يىگىتلىرى داپ - دۇمباق، چالغۇلىرىنى قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە سۇنۇپ: «قېنى، نەغمە ئەمدى ھەرقايسىڭلاردىن بولسۇن» ياكى «ئەمدى پەيزىنى ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن ئاڭلايلى!» دەيدىغان گەپ ئىدى. قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە يەنە رەخت، قول ياغلىق، پۇل ئوخشاش سوۋغاتلار تاپشۇرۇلاتتى. ئوغۇل تەرەپ بۇ رەسمىيەتلەرنى بېجىرمەي قىزلىق مەھەللىگە گۆسسۇپلا كىرىدىغان بولسا جەزمەن جېدەل چىقاتتى.

قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرى سوۋغاتلارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن رەھمەت ئېيتىپ، ئوغۇل تەرەپنى نەغمە -

ناۋا بىلەن مەھەللىگە باشلاپ ماڭاتتى. توي بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئالدىغا يېتىپ بارغاندا يىگىتلەر دائىرە بولۇپ تۇرۇپ سازنى ئۇسسۇل پەدىلىرىگە يۆتكەيتتى.

ئىزدەسەم كۆڭلۈم سېنى، ۋاي - ۋاي سەنەم،
يار ئىزدىگەننىڭ يارى بول، ۋاي - ۋاي سەنەم.
كىم سېنى يارىم دېسە، ۋاي - ۋاي سەنەم،
بىرىپ شۇنىڭ گۈلزارى بول، ۋاي - ۋاي سەنەم...

ئىككى تەرەپنىڭ يىگىتلىرى بىر - بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتىپ ھونەر كۆرسىتىشەتتى. نەغمىچىلەر بارغانسېرى قىزىشىپ ئۇسسۇل ناخشىلىرىدىن بەش - ئالتىنى بىر - بىرى- گە ئۇلاپ ئېيتىپ بىراقلا توختايتتى. قىز تەرەپ «رەھ- مەت!» دېسە «رەھمەت!» دەپ يىگىتلەرنىڭ بېشىدىن چاچ- قا چاچاتتى.

قىزنى يۆتكەپ ماڭغاندا، قىز ئانىسىنىڭ ئېيتىدىغان قوشاقلىرى كىشىگە ناھايىتى مۇڭلۇق تېگەتتى.

كىچىككىنە قارا كۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تىلى تاتلىق، شېرىن سۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
بالام مەندىن ئايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
قاناتلىرىم قايرىلدى ۋاي بالام، ۋاي بالام.
ئونبەش ياشقا يەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ئۇرسام ئۆيدىن كەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
شۇڭقارىمنى قاچۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
خۇدايىمغا تاپشۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام...

تويىنىڭ ئەتىسى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى بۇ تويغا ئا- تاپ يىغقان بوسۇت ماللىرىنى ① كۆتۈرۈشۈپ يىگىت ئۆيىگە بىرىپ «چۈنچۈن سالۋات» ئېيتاتتى.

چۈنچۈن سالۋات بەر مەھەممەت
ھەركىشى سۆزلەر، ئىشىكنى كۆزلەر،
ئوڭدا يىگىتلەر، سولدا جۇۋانلار،
تويناڭلار، كۈلۈڭلار.
ھەرقانچە تويۇن بولسا،
شۇنچە بولۇر،
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولماس.
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولسا،
كۆل تام بولماس.
كۆل بىلەن تام بولسا،
تۆۋى بوش بولۇر.
كۆيئوغۇل ئوغۇل بولماس،
كۆيئوغۇل ئوغۇل بولسا،
كۆڭۈل خوش بولۇر
....
گەللەر ھەرنېمە دەيدىكەن،
دېيەلمەيدىكەن.
ئۆتكەمدە ئالغانلار
فەلۋەردە بېرەلمەيدىكەن.

① بوسۇت مال — تۆيلەنگۈچى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى تويغا ئاتاپ تويلى- غان ئۆي - جابدۇق، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا سوۋغاتلار.

تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر،
تاپالمىغىنى چوجە خوراز.
تاپقىنى گۆل كەلتۈرەر،
تاپالمىغىنى بىر باش پىياز.
ئۇلتانبەگنىڭ توي مەرىكىسىگە
ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز تۈگ ھارىقى بىلەن،
توققۇز قارا باش قويى بىلەن،
توققۇز تاغار قەنت - گېزىكى بىلەن...

«چۈنچۈن سالۋات» ئېيتقان يىگىت بەزىدە ھودۇقۇپ، بېيىتلارنى تاپالماي دۇدۇقلاپ كېتەتتى. مۇنداق چاغدا ئارقىدا تۇرغانلار پىخىلداپ كۈلۈشەتتى. چۈنچۈن سالۋاتنىڭ ئاخىرى:

يېتىپ - تۇپۇپ يۆلەن تارتىپ،
دەم ئالماي بەتكۈزۈپ كەلدى!

دەپ ئاخىرلاشقاندا كۆپچىلىك:

دېمى كەم بولمىسۇن!
بارىكاللا! بارىكاللا!

دەپ ۋارقىرىشاتتى - دە، كۆتۈرۈپ كەلگەن بوسۇغىلىرىنى يىگىت ئۆيىگە تاپشۇرۇشاتتى. قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ قائىدە - يوسۇنلار ئابدۇۋەلىگە ناھايىتى قىزىق تۇيۇلاتتى. كەلگۈسىدىكى تىياتىر ئەرتىسى ئۈچۈن بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر جانلىق تۇرمۇش دەرسى ئىكەنلىكىنى ئۇ تېخى بىلمەيتتى.

* *

بىرەر يىلدىن كېيىن ئابدۇۋەلى يەنە دەگدەرۋازا يېنىدىكى ئىلگىرى ئۆزى ئىشلىگەن قاتار دۇكانلارغا كېلىپ ئىشلىدى. بۇ دۇكانلارغا ئەمدى باشقا موزدۇزلار كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. ئابدۇۋەلى كىرگەن دۇكاننى ئىبلاخۇن ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ ئوغۇللىرى باشقۇراتتى. ھاجىمنىڭ چوڭ ئوغلى ھاسان ئىش كېسەتتى، يەنە بىر ئوغلى — ئاتاقلىق دۇتارچى ياقۇپجان زاكاتوپ قىلاتتى. ئۇنىدىن باشقا بۇ دۇكاندا يەنە قاسىمجان، ئابدۇقادىر، غوجاخمەت، ھېساملىدىن دېگەن موزدۇزلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى رەسمىي ئۇستىلار قاتارىدا ئولتۇرۇپ سەندەل تىكتى.

بۇ يەردە ئابدۇۋەلىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئادەم ھاسان بۆرە بولدى. ھاسان ئۇستا باتۇرلارغا خاس بەستى بار، كۆزلىرى يوغان، ئىككى مەڭزى قىپقىزىل ئادەم بولۇپ، ئۇستا ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىنىڭ خاپا بولغىنىنى زادى كۆرگىلى بولمايتتى. بەزىلەر كىچىككىنە ئىشقا چېچىلىپ كەتسە:

— بولدى، بولدى، قويۇڭلار، بۇ جاھاننىڭ خاپا بولغۇچىلىكى بارمۇ!— دەپلا كۈلۈپ بېسىپ قوياتتى.

ئۇستاملار ھاسان بۆرە توغرىسىدا «ھاسان — ياش ۋاقتىدا نۇرغۇن كېچىكلەرنى كەچكەن، رۇس يېرىدە رۇس پادىشاھىغىمۇ ئەسكەر بولغان» دېيىشەتتى. بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن بۇ ئادەمنىڭ كۆرگەنلىرى كۆپ، ئاڭلىغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇ تولاراق

تارىخىي ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

ئاتالىرىمىز ھالى يامان،
تەيپىنەم زامانىدا
بىر مەھەللىدە بىر قازان
زالىملار زامانىدا...

مۇنداق چاغلاردا موزدۇزخانىدىكىلەر:
— ھاي ھاسىنكا، ئۆلمە! — دەپ ۋارقىرىشىپ كېتەتتى.
— ھەي ئۇكىلىرىم، سىلەر ئۇقمايسىلەر، — دەيتتى ھاسان ئۇستا، — بىلىسەڭلار ھەر بىر ناخشىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ. ئاتا - بوۋىمىز ئىلىنى ئېلى قىلغۇچە ئاز جاپا تارتتى دەمسىلەر؟ مانا مۇشۇ ھوسۇل① ناخشىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئېيتساق: بۇرۇن مانجۇ پادىشاھ ۋاقتىدا ئىلىدا ھەر يۈز ئۆيلۈكنى بىر يېزا قىلىپ، بىر ئائىلىگە تۆت خودىن، بىر يېزىغا يۈز خو ھوسۇل تاپشۇرۇشنى يۈكلىگەنىكەن. يېزىلار ۋەيران بولۇپ، ۋابا كېسىلى تارقىلىپ ئادەملەر ئازلاپ كەتسىمۇ، ھەر يېزىدىن شۇ بەلگىلەنگەن ئاشنى ئېلىۋېرىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقان ئاشنىڭ باش - بۇرنىنى ساڭغا ئېلىپ كىرسە شازىچى، ھەلۋىرچى، تارازىچىلىرى ساختا قىلىپ تۆت خوغا مۆلچەرلەپ ئەكىرگەن ئاشلىقنى ئىككى خوغىمۇ چىقمىش قىلمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئالتە ئاي ياز جاپا چەككەن بىچارە دېھقان ئاخىرىدا قۇرۇق ئارا - گۈرجەكنى قوچاقلاپلا قالىدىكەن.

① ھوسۇل — دېھقانچىلىق بېجى.

ناخشىمى ياتار چاغدا
سالغىلى كىگىز قېنى؟
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالىملارنىڭ قىلغىنى.

دېگەن ناخشىلارنى ئاشۇ ئادەملەر زۇلۇم جانغا پاتقاندا ئېيتقان - دە!
— سادىر كاملار شۇڭا قوزغىلىپ چىققان دېگىنە ھاسىنكا؟
— ھەببەللى، توغرا ئېيتتىڭ. ھۆكۈمەتنىڭ ھېلىقى ئۆي بېشىدىن ئالىدىغان تۆت خو ھوسۇلى كېيىن سەككىز خوغا، سەككىز خودىن ئون ئالتە خوغا، ئون ئالتە خودىن بىراقلا ئوتتۇز ئىككى خوغا يېتىپ بارغانىكەن. بېرەي دېسە دېھقاننىڭ بەرگۈدەك ئېشى يوق. بەرمىسە بېشى كېتىدۇ.

ئالۋاڭ - ھوسۇلۇم تولا،
قۇنياي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قويمىسام
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

دېگەندەك ئىش بولغاندىن كېيىن، ئاخىر سادىر پالۋاندەك ئەزىمەتلەر قوزغىلىپ چىققانىكەن. ئايھاي، ئۇ چاغلاردا قالتىس جەڭلەر بولغان دەيدۇ!..
شۇنىڭ بىلەن ھاسان بوۋا سادىر پالۋان ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۆز زامانىسىدىكى پالۋانلارنىڭ زالىملارغا قانداق تېتىغانلىقىنى ھېكايە قىلاتتى.

— ھە، ئۇ قوزغىلاڭلىرىڭنىڭ ئاخىرى قانداق بولدى، ھاسان؟ — دەپ سورىدى ياشتا چوڭراق بىر ئۇستا.

— قانداق بولاتتى. پۇقرا قولىغا تىغ ئالسا، پادىشاھقا پادىشاھ چاپان ياپىدىغان گەپ ئىكەن. مانجۇ پادىشاھ بىلەن رۇس پادىشاھى گەپنى بىر قىلىپ پالۋانلارنىڭ قان ئاققۇزۇپ قۇرغان ھۆكۈمەتلىرىنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە رۇس پادىشاھى ئىلىنىڭ بىر تالاي يېرىنى بۆلۈپ چېگرىسى ئىچىگە كىرگۈزۇۋالدى. نۇرغۇن دېھقانىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى. شۇ كۆچمەنلەرگە ۋېلىباي باش بولغانىكەن.

ۋېلىبايىنى باي دەيدۇ،
باي قىلىپ خۇدا قىلغان.
ئاتمىش مىڭ تارانچىنى
ئىلىدىن جۇدا قىلغان.

مانا بۇ ناخشىلار شۇ چاغدا چىققان. شۇ چاغدىكى كۆچمەنلەرنىڭ كۆرگەن كۈنىنى ئۇلار ئېيتقان مانا مۇنۇ ناخشىلاردىن بىلىسەڭلار بولىدۇ.

ئىلىدىن كۆچۈپ چىقىپ،
يانبۇلاقتىن قايرىلدۇق.
تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتلاردىن
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلدۇق.
ئورۇس مارۇسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.

كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن...

— ۋاڭ خولۇ دېگەن نېمە بىلەمسىلەر؟ — دەپ سورىدى بىر كۈنى ھاسان ئۇستا مۇزدۇزلارغا قاراپ.

— ۋاڭ خولۇ دېگەن شۇ بىر شەڭگەن، دارىنىڭ ئىسمىدۇر؟ — دېدى ئابدۇۋەلى.

— ئاھاي! — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھاسان ئۇستا، — مانا ئابدۇۋەلى سەن تېخى بالا جۇمۇ.

ياز بولسا قىلۇر غەمكىن،
ۋاڭ خولۇنىڭ ئالۋىڭى.
ھاشارلارغا باش بولغان
زالىملارنىڭ يامىنى

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانمۇ سەن؟ ھە، ۋاڭ خولۇ دېگەنمۇ خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن بىر ئالۋاڭ. بىر زامانلاردا ئىلىنىڭ جاڭجۈنى كوناكۈرەدە تۇرىدىكەن. خۇدانىڭ غەزىپى تۇتقانمۇ، دەريا سۈيى شۇ كۈرە تەرەپكە يېتىپ، دولقۇنلاپ تۇرغان سۇ يارنى يىلمۇ يىل گۆمۈرۈلۈپ، يارنىڭ ئۈستىدىكى كۈرە سېپىلىغا يېقىنلاپ قاپتۇ. بەگلەر سۇنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ھەر يىلى سەھرا خەلقىگە شاخ-پاخال ھاشار سېلىپ سۇنى تورايدىكەن. بۇ يەردە ھەر يىلى باھاردىن كۈزگىچە ئىككى مىڭغا يېقىن ھاشارچىلار ئىشلەيدىكەن. قانچە بىچارىلەر ھالىدىن كېتىپ بېلىقلارغا يەم بولىدىكەن.

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
چوڭ كۆۋرۈنى سوقماقچى.
ئەقىلسىز، نادان بەگلەر
ھاشار بىلەن توسماقچى.
دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
توختى ئاتلىقنى تاشلايدۇ.
بۇ ھالنى كۆرۈپ ھاشار،
بىر خۇداغا يىغلايدۇ.

مانا بۇ ناخشىلارنى شۇ چاغدىكى ھاشارلار قان-قان يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتقان. ھەي، ئىلى دېھقانلىرىنىڭ تارتقان كۈنلىرىنى سۆزلەپمۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ-دە!.. ناخشا دېگەن يۈرەكنىڭ سۆزى. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ھەممە دەيدىغان گەپ، قايغۇ-ھەسرەتلىرىنى ئاشۇ ناخشىلارغا پۈتتۈۋەتكەن!

ناخشىلار توغرىسىدىكى بۇ گەپلەر ئابدۇۋەلىنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىش ئىشتىياقىغا تېخىمۇ ئوت ياقاتتى.

* *

ئابدۇۋەلى ھازىر مۇستەقىل ئىش تىكىپ، قىلغان ئىشىغا قاراپ ھەق ئالىدىغان بولغانلىقتىن، شاگىرت ۋاقتىغا قارىغاندا خېلى ئەركىن ئىدى. دەم ئېلىش كۈنلىرى ياكى ئىشتىن چۈشكەن چاغلاردا ئۇستاملار بىلەن بىللە خالىغان يەرگە بارالايتتى. مۇزدۇزلارنىڭ مەجەزىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايتتى: بەزىلىرى ئىشتىن چۈشۈپ، چاپىنىنى قولتۇ-

قىغا قىسىپ قاۋاقخانىلارغا بېرىپ تۆت سەر-يېرىم جىڭ ئىچىۋېلىپ ھاردۇقىنى چىقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى. بەزىلىرى ئاز-تولا نەشە تارتىشاتتى.

ئەينى يىللاردا نەشە، ئەپيۇن دېگەنلەر بازاردا ئاشكارا سېتىلاتتى. تاكى 1934-يىلى «ئاپرېل ئۆزگىرىشى»گە كەلگۈچە قىمارخانىلار، نەشە تارتىدىغان مەيدانخانىلار ئوچۇق تىجارەت قىلىپ كەلگەنىدى. تېرەكمازارنىڭ ئالدىدىكى مەيدانخانا ئەڭ كونا مەيدانخانىلاردىن ھېسابلىناتتى. تاقىچىلىق مەھەللىسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئۆستەڭ بويىغا «ئىلەك پوچۇقنىڭ مەيدانخانىسى» دەيدىغان بىر چوڭ تاماكا سورۇنى ئېچىلغانىدى. قارىدۆڭ ئاقسۇ مەسچىتى يېنىدىكى «ئاشىق ئاتام» دېگەن كىشى ئاچقان مەيدانخانا شەھەر بويىچە ئەڭ ئاۋات مەيدانخانىلاردىن ئىدى. ئاشىق ئاتام — ساقاللىرى مەيدىسىدە يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان، كېلىشكەن ئادەم ئىدى، ئۇنىڭ مەيدانخانىسىدا سازچىلارمۇ كۆپ بولاتتى. ئابدۇۋەلى بەزىدە ئۇستاملارغا ئەگىشىپ بۇ يەرگە ساز تىڭشاش ئۈچۈن چىقىپ قالاتتى. ئېغىر ئەمگەكتىن ھالسىرىغان، ئىچى پۇشقان ئادەملەر بۇ يەرگە ساز تىڭشاپ، تاماكا تارتىپ پەيزە سۈرۈپ، دۇنيانىڭ غەم-غۇسسىسىدىن بىردەم بولسىمۇ نېرى بولۇش ئۈچۈن يىغىلىشاتتى. ئادەتتە بۇ مەيدانخانىغا كىرگەنلەر چاينىڭ پۇلىغا بىر چىلىم تاماكىنىڭ پۇلىنىمۇ قوشۇپ تۆلەپ سورۇنغا بېرىپ ئولتۇراتتى. سورۇندا سازچىلار ساز قىلىشاتتى، قاپاق چىلىم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا قولدىن-قولغا ئۆتۈپ توختىماي ئايلىنىپ تۇراتتى.

يەنە بەزى ئۇستاملارنىڭ كەيپ-ساپا بىلەن خۇشى

يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەر جۈمە كۈنى خانىقادىن قالمايدىغان سوپىچاقلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بەزىدە ئۇلارغا ئەگىشىپ خانىقالارغا بېرىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئەينى يىللاردا تېرەكمازار، شەھەرئىچى، سۇدەرۋازا قاتارلىق ئورۇنلاردا خانىقالار بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرەكمازار خانىقاسى چوڭ خانىقا ھېسابلىناتتى. ھەر جۈمە كۈنى بۇ خانىقالارنىڭ داش قازانلىرىغا ئۇنلاپ مالنىڭ گۆشى تاشلىناتتى. ئىخلاسمەن سوپى - ئىشان، ھاپىزلار قىزغىن زىكرى - سۆھبەت ئېلىپ باراتتى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلىدا تەسەۋۋۇپچىلىق دەسلەپتە ئارائۆستەڭ يېزىسىدىكى «خەلپەملەر مەھەللىسى»دىن باشلاپ ئەۋج ئالغانىكەن. گەرچە بۇ بىر دىنىي پائالىيەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭغا يەنە خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمۇ ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. بىر زامانلاردا، ئالتە شەھەردىن ئىلىغا كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەر ئىچىدە ئىمىن نەغمىچى دېگەن بىر ئۇستا سازەندە بولغانىكەن. ئۇ تولاراق خانىقالاردا نەغمە قىلىش بىلەن شۆھرەت تاپقانىكەن. بۇ ھەقتە شۇ چاغدىكى يازما خاتىرىلەردە: «بۇ چاغدا ئىمىن نەغمىچى دەپ بىر نەغمىچى بار ئىدى. ئۇ ھەممە نەغمىلەرنى تامامەن يەتكۈزگەن ئادەم ئىدى. راۋاب، قالۇن، ساتار، تەمبۇر، داپلارنى سادىغا كەلتۈرۈپ، ئۆزھال، مۇشاۋرەك، ئۇشاق، چەببىيات دېگەن مۇقاملارنى مۇڭلۇق ئاۋازلىرى بىرلەن ئىختىرا قىلىپ، شېكەر زابانلىرى بىرلەن غەزەلى ناۋايىلارنى ئوقۇپ، ساماغا چۈشۈپ، بىرقانچە سوپىلار ھوشىدىن كېتىپ، بۇ نەغمىلەردىن پەيزى پەتۇھاتلار بولۇشۇپ، يىغا - زارە، دۇئا - تەلەپلەر بولۇر ئىدىلەر...» دەپ يېزىلغان. ئىمىن

نەغمىچى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ زامانىدىشى موللا روزى نەغمىچى سۆھبەتكە قاتنىشىپ، زىكرى - سۆھبەتنىڭ ئىمىن نەغمىچى زامانىدىكى ھەشەمىتىنى يەنە بىر مەزگىل ساقلاپ قالغانىكەن...

ئەمەلىيەتتە، خانىقالاردا نەغمە - ناۋا قىلىدىغان ئىشلار بىلىنسىمۇ، ھاپىزلار قۇلغوجا ئەخمەت، مەشرەپ، ناۋايى، فۇزۇلى، لۇتپى، نىزامىدىن ئاخۇنۇم ئوخشاش شائىرلارنىڭ ھەققەتكە، ئالەمنىڭ يارىتىلىشىغا، ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەرلىكىگە بېغىشلانغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، كىشىگە چوڭقۇر بەدىئىي تەسىرات بېرەتتى؛ ئاڭلىغۇچىلارنى ھاياتنىڭ سىرى ئۈستىدە ئويلىنىشلارغا سالاتتى. ئەنە شۇنداق ھاپىزلار ئىچىدە يەركەنتتىن ئۆتكەن ئىمىردىن ھاپىز، ھەرەمباغلىق ئابزار خەلپە، شەھەر ئىچىلىك ئەختەم ھاپىز، تېرەكمازارلىق غولام ھاپىزلار ئاۋازىنىڭ سازلىقى، غەزەلگە توشۇقلۇقى بىلەن شۆھرەتلىك ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ ھاپىزلار ئوقۇغان غەزەللەرنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرە، ئۇلارنىڭ ئاھاڭىدىن ناھايىتى ھوزۇر ئالاتتى... ھاپىزلار سۆھبەتتىن كېيىن، زىكرى سوقۇش قىزىپ، سوپىلار ھۇۋۇ تارتىشىپ، دولقۇنلۇق دائىرە ھاسىل قىلىشىپ ساما سالاتتى. مۇنداق چاغدا ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر بىلەن تەڭ خانىقانىڭ ئۆزىمۇ پىرقىراۋاتقاندەك بىلىنەتتى. كىمدۇر بىرلىرى جاۋغىيدا كۆپۈكلەر قايناۋان ھالدا چىرقىرايتتى، بەزى سوپىلار ھوشىنى يوقىتىپ يىقىلىپ قالاتتى. بۇ پەردە دىن، ئەدەبىيات، ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ھاسىل بولغان ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى كۆرگەندەك بولاتتى... ئەنە شۇنداق تەلقىندىن كېيىن خانىقا ئۆمچىدا ئېغىز تېگىشىمۇ كۆڭۈللۈك ئىش ئىدى.

ئابدۇۋەلى ئىش تىكىدىغان دۇكانغا دەگدەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى «كونا گىر بازىرى» يېقىن ئىدى. كاسىپلار سودا - سېتىق ئۈچۈن كۆپرەك مۇشۇ بازارغا يۈگۈرەيتتى. بۇ قايناق بازارنىڭ ئىچى ئۆزى بىر ئالامەت دۇنيا ئىدى. بۇ يەردە قاتار كەتكەن سودا دۇكانلىرى، چايخانىلار، داڭلىق ئاشخانا، مانتىپەزخانىلار، ئاشلىق - ئوتۇن بازىرى، داڭپۇزۇل ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باج ئىدارىلىرىگىچە بار ئىدى. ساتىراشلار بىر چەتتىكى ئۈستى يېپىق لەمپە ئاستىدىن ئورۇن ئالغانىدى. ھەربىرى ئۆزىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تامغا خېرىدار يۈزىنى يېقىپ قارىمىغۇچە ئۆزىنى تونۇيالمايدىغان خىرە ئەينەكتىن بىردىن ئېسىپ، كىچىككىنە تاختاي ئۈستىگە ئۇستۇرا - بىلەيلىرىنى تىزىشىۋېتەتتى. غىچىلداپ تۇرىدىغان كونا ئورۇندۇقتا مايلىشىپ پارقىراپ كەتكەن كاپىلغۇچلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان بولاتتى. بۇ ساتىراشلار ئىچىدە ئاجايىپ گەپچى ئادەملەر بار ئىدى، يۇمشاپ كەتكەن ئالقانلىرى بىلەن بېشىڭىزنى سىلىق ئۇۋۇلاپ، ئاجايىپ - غارايىپ چۆچەكلەر بىلەن سىزنى ئۇخلىتىپلا قوياتتى. بەزىلىرى تىرناقلارنى ئېلىپ، قۇلاق - بۇرۇننىڭ ئىچىگىچە پەدەز قىلاتتى. بۇ ساتىراشلارنىڭ ئىچىدە يەنە ھەر ھەپتىنىڭ مەلۇم بىر كۈنىدە بايلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، خېنىملارنىڭ قېشىنى تېرىپ، خوجاملارنىڭ پۇت - قوللىرىنى تۇتۇپ، غوللىرىنى ئۇۋۇلاپ قويىدىغانلىرىمۇ ئۇچرايتتى. يەنە بەزىلىرىنىڭ ھۈنىرى يوغان ئامبۇر بىلەن كېسەلنى ۋاي - داتقا سېلىپ چىش تارتقۇچە يېتىپ باراتتى.

گىر بازىرىنىڭ ئارقىسىدىكى تاقىچىلىق كوچىسىدىن

بولقا - بازغانلارنىڭ گۈمبۈرلىگەن ئاۋازى كېلەتتى. بۇ يەردە قاۋۇل تۆمۈرچىلەر ھەرقانچە شاش ئاتلارنىمۇ ھەش - پەش دېگۈچە دارغا تارتىپ تاقلاپ بولاتتى. گىر بازىرىدىن تاقىچىلىققا ئۆتىدىغان تار كوچىلارنىڭ بىرىدە قىمار مەيدانلىرى بار ئىدى. مۇنداق قىمارخانىلار «چەنخۇ» دەپمۇ ئاتىلاتتى. چەنخۇ ئىگىلىرى قىمارۋازلاردىن كىرىم قىلىپ، ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇراتتى. ھەربىر قىمارخانىلارنىڭ يەنە بىر - ئىككىدىن گاڭگۇڭلىرى بولاتتى. ئادەتتە ئۇلار قىمارۋازلارنىڭ بىر - بىرىنى بوزەك قىلىپ كېتىشىنى نازارەت قىلىپ، قىمارخانىلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ ئۇنىڭ بەدىلىگە چوتار ئېلىپ جان باقاتتى.

گۇرۇلدەپ تۇرغان بۇ بازاردا كىمنىڭ باي، كىمنىڭ گاداي، كىمنىڭ پۇقرا، كىمنىڭ ئەمەلدار، كىمنىڭ شەھەرلىك، كىمنىڭ سەھرالىقلىقىنى كىيىم - كېچەكلىرىگە قاراپلا پەرق ئەتكىلى بولاتتى. شەھەرگە كىرگەن دېھقانلار بېشىغا ئاق ساللىغاي، ئۈچىسىغا بىقەسەدىن ئېتىلىدىغان كۆڭلەك كىيىپ، بەلباغ باغلاپ يۈرەتتى؛ ئۆتۈك كىيگەنلىرى شالۋۇرىنىڭ پۇشقىقىنى ئۆتۈكىنىڭ قونجىغا تىقىۋالاتتى، چوقاي ياكى پوپۇش كىيگەنلىرى كوجەي ئورايتتى، يازلىرىدا چەندازا ئېسىشاتتى. شەھەرلىكلەر بېشىغا گۈللۈك ياكى گۈلسىز مانچەستىر دوپپا، ئۈچىسىغا تۇجۇركا - شالۋۇر، ياقىلىق پەشمەت چاپانلارنى كىيىشەتتى؛ ياشانغانلار ياقىسىز پەرىجە، ئاغلىق ئىشتانلارنى كىيەتتى. جەنۇبتىن چىققان كىشىلەرنى ئىچىگە كىيگەن ئاق يەكتەكلىرىدىن ئاجرىتىشقا بولاتتى. سودىگەرلەر بېلىگە دۇردۇن بەلباغلارنى باغلايتتى. ئىمام - مەزىن، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر چاقان سەللىلەرنى يۆ-

گەيتتى. ئۇلىماخۇنۇم، قازى، مۇپتىلارنىڭ سەللىسى مەر-
تەۋىسىگە قاراپ بىر - بىرىدىن يوغان بولاتتى.

ئابدۇۋەلى قولى ئىشتىن بوش بولسىلا بۇ قايناق بازارنى ئارىلاشنى، ئۇستاملار بىلەن بىللە بېرىپ كوناگىر ئىچىدىكى چايخانىلاردا ساز تىڭشاپ ئولتۇرۇپ چاي ئىچىشنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ھەر بىر چايخانىلارنىڭ شۇ چايخانىنى ئاۋات قىلىپ تۇرىدىغان ئۆز سازەندىلىرى، قىزىقچىلىرى بولاتتى. قاينۇقلۇق① ئىسكەندەر شايىم دېگەن كىشى ئەنە شۇنداق چايخانا بەزمىچىلىرىدىن ئىدى. ئىسكەندەر شايىم ئېگىز بويلۇق، ئاق يۈزلۈك، ساقاللىق ئادەم ئىدى، دۇتار چالاتتى، كونا ناخشىلارنى سەھرا قائىدىسى بويىچە يېقىملىق ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئۆزى ئىجاد قىلغان «يەللەللى شايىگۈل، يىرەللى شايىگۈل» دېگەن ناخشىلىرى بار ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە قېلىشىچە، بۇ ئادەم ئېيتىپ يۈرىدىغان يەنە بىر ناخشىدا:

شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي،
شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي.
ھەر قەدىمىڭدە بەش سولكىۋاي،
چىمەندە خانىم، ھوي - ھوي...

دېگەن مىسرالار بار ئىدى.

شۇ يىللاردا مۇشۇ بازاردا پەيدا بولۇپ قالغان بىر راۋابچى بالا ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدىن زادى چىقمايدۇ. بۇ بالا قەشقەردىن چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەن-

① قاينۇق — ئىلى يېزىلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

لىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. بازاردىكى ھەممىسى ئۇنى «شاكىچىك» دەپلا چاقىراتتى. شاكىچىك قاراقاش، ئاق يۈزلۈك كەلگەن چىرايلىق بالا ئىدى. بېلىگە رومال باغلاپ، بېشىغا بادام دوپپا كىيىپ، پاكىز يۈرەتتى. ئادەتتىكى كۈنلەردە ئۇ قارىدۇڭ تەرەپتىكى مۇساپىرلار مەھەللىرىنىڭ بىرىدە يېتىپ - قوپاتتى، بەزىدە بازار ئىچىدىكى چايخانىلاردىمۇ قونۇپ قالاتتى. كۈندۈزلىرى بازاردا قوشاق قېتىپ راۋاب چېلىپ كۈننى ئالاتتى. كەچكىلىكىگە قارىماي ئۇ راۋابنى ناھايىتى چىرايلىق چالاتتى، شۇڭا بازاردا ھەممە كىشىنىڭ دېگۈدەك ئۇنىڭغا زوقى كېلەتتى. شاكىچىك سېيىت نوچى توغرىسىدىكى قوشاقلارغا ئۇستا ئىدى. كېيىن ئۇ ئىلىنىڭ بازىرىدىكى ئىشلار توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن قوشاقلارنى قوشقانىدى. شاكىچىك ئىلىدىكى مەشھۇر باي ھوسەنبايۋاچىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

ئاق قۇشقاچ ئاراسىدا
قارا قۇشقاچقا كۆز تەگدى.
قەشقەرلىكنىڭ ئىچىدە
باي ھاجىمغا كۆز تەگدى.
يىغلىمىسىلا ساۋۇتخان، يىغلىمىسىلا ئابلىزخان①،
ئەسلى تەقدىر شۇنداقتۇر، تەقدىر ئىلاھ شۇنداقتۇر.
ئاسماندا يۇلتۇز تولا
بىر - بىرىگە ئوخشىمىدۇ؟

① ئابلىزخان، ساۋۇتخان (ساۋۇت ئەپەندى) — ھوسەنبايۋاچىنىڭ ئوغۇللىرى.

ئىلىخودا باي تولا،
باي ھاجىمغا ئوخشامدۇ؟
يىغلىمىسىلا ساۋۇتىمان، يىغلىمىسىلا ئابلىزخان،
ئەسلى تەقدىر شۇنداقتۇر، تەقدىر خۇدا ھۇنداقتۇر...

شاكىچىك بۇ قوشاقلىرىنى راۋاب بىلەن ئېيتىپ، ھۆسەنباياجىنىڭ ئۆيلىرى، بازار ئىچىدىكى دۇكانلىرى ئالدىغىچە بېرىپ نۇرغۇن سوۋغاتلارنى ئالغانىكەن...

بۇ يىللاردا ئابدۇۋەلى يىگىرمە ياشتىن ھالقىپ تازا ياشلىق قورامىغا يەتكەنىدى. ياخشى - يامان، سېمىز - ئورۇق، باي ۋە گاداي ئوخشاش خىلمۇ خىل ئادەملەر بىلەن تولغان ئەنە شۇ شەھەر بازارلىرىدىكى رەڭگارەڭ ئوبرازلار كەلگۈسى سەھنە ئەرتىسىنىڭ خاتىرىسىگە ئورنىشىپ باراتتى. دەلدەڭشىپ كېتىۋاتقان مەستلەرنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرى، گەدەيگەن بايۋەچچىلەرنىڭ ئاتقان پوللىرى، بازارغا ئوت - سامان ئەكىرىپ پۇل قىلالماي ئولتۇرغان دېھقاننىڭ ھەسرەتلىك چىرايى، ئەسكى تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ خىيالدا ئەرشكە چىقىپ كېتىۋاتقان چېكەرمەنىنىڭ شېرىن ئارزۇسى، تىلسىز تارلاردىن ئاجايىپ سادالارنى يارىتىدىغان سەنئەتكارلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى... ئابدۇۋەلىنى چوڭقۇر ئويلىنىشلارغا سالاتتى.

* *

بىر كۈنى ھاسان ئۇستا ئىش تىكىپ ئولتۇرۇپ ئابدۇۋەلىگە:

— ئابدۇۋەلى، ئەمدى سەن يىگىت بولۇپ قالدىڭ. بىكار ۋاقتىڭدا كۆرگەنلا يەردە لەلەڭشىپ يۈرمەي مەشرەپ ئەھلىگە قېتىلساڭ بولىدۇ. خەلقتە «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، بولمىسا مەشرەپكە...» دېگەن گەپ بار. ئۇ يەردە ئەدەب - ئەخلاق، قائىدە - يوسۇن ئۆگىنىسەن، — دېدى.

— تازا بەلەن گەپ بولدى، — دېيىشتى يەنە بىرنەچچە ئۇستاملار.

— مەنمۇ خېلىدىن بېرى شۇنداق قىلسامىكىن، دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم، — دېدى ئابدۇۋەلى، — لېكىن، ئوتتۇز ئوغۇلغا قېتىلىشنىڭ قانداق رەسمىيەتلىرى بارلىقىنى بىلمەيدىكەنمەن.

— بۇ ئوڭاي، — دېيىشتى ئۇلار، — ھاسىنىكام ئۆزى ساڭا ئاتا بولۇپ بۇنداقى مەشرەپكە باشلاپ بارىدۇ. «كۆپچىلىك، بالىمىز ئابدۇۋەلى ئوتتۇز ئوغۇلغا قېتىلىپ تەلىم ئالسا» دەپ سېنى تونۇشتۇرىدۇ. يىگىت بېشى: بولىدۇ، دەپ ساڭا مەشرەپ قائىدىسى، دىققەت قىلىدىغان ئىشلىرىڭ توغرىسىدا ئازراق تەلىم بېرىدۇ، شۇ.

ئابدۇۋەلى خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولدى. مۇنداق مەشرەپلەر قىش كۈنلىرى ئۆي ئۆيلەردە، ياز - باھار مەزگىللىرىدە تاللىق، دەريا بويى، جىرغىلاڭ، لەڭزىبېشىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تۈگمەنلەر ئەتراپىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ يەرلەرنىڭ مەنزىرىسى بىر - بىرىدىن كۆركەم ئىدى. ئۆرۈك پىشىقى مەزگىلىدە جىلىلىيۈزى، تۇرپانيۈزى، چۆلقايلاردا ئۆرۈك سەيلىسى بولاتتى. بۇ تاماشىلارنىڭ ھەممىسى نەغمە - ناۋاسىز ئۆتمەيتتى. شەھەرنىڭ ئىنجىقىدا تار دۇكاندا مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ چارچىغان كاسىپلارغا بۇ سەيلىلەر

تولىمۇ ھۇزۇر بېغىشلايتتى.

ھاسان بۆرە توغرا ئېيتقانىدى. ئابدۇۋەلى مەشرەپ ئەھلىگە قېتىلىپ نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەندى. ئاجايىپ ساز ئۇستىلىرىدىن، داڭلىق ناخشىچىلارنى ئۇچراتتى. ئۇ ئۆزى دېمەتلىكلەر بىلەن بىر سورۇندا بولۇپ قالغاندا ساز-چىلارنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ناخشىغا ياندىشاتتى. كۆپ ئۆت-مەيلا ئۇ ئاۋازىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. پات - پات ئۇنىڭ قۇلىقىغا «ئاۋۇ ئابدۇۋەلى دېگەن موزدوزمۇ ناخشىنى يامان ئەمەس ئېيتىدىكەن - ھە!» دېگەن گەپلەر چۈشۈپ قالاتتى. ئۇستا چالغۇچى، ناخشىچى-لار بار سورۇنلارغا داخىل بولۇپ قالغاندا ئۇ پۈتۈن زېھ-نى بىلەن تىڭشايتتى. ياخشى ئېيتىلغان ناخشىلارنى ئاڭ-لىغاندا ئۆزۈنىڭچە ھاياجىنىنى باسالمايتتى. مۇنداق تەسىر قىلغان ئاھاڭلار ئۇنىڭ ئېسىدىمۇ ئۇڭاي قالاتتى. بۇنداق مەشرەپلەردىن قايتقان كېچىلىرى ئۇ ئولتۇرۇشتىكى ئېلھامىنىڭ تەسىرى بىلەن مەھەللىسىگىمۇ ناخشا ئېيتىپ كىرىپ كېلەتتى...

ئونىنچى باب

ئۇنتۇلماس ئۇستازلار

شۇ كەمنىڭ چوڭ سورۇنلىرىدا تەڭ ھۆرمەتكە ئىگە كىشى ھاسان تەمبۇر ئىدى. ھاسان تەمبۇر شەھەر ئىچى-لىك ئادەم ئىدى، تۆۋۈر - تەرسەك ئېلىپ سېتىپ جاھاندارچى-لىق قىلاتتى. ئۇ دۇتار - تەمبۇرنى ناھايىتى چىرايلىق

چالاتتى، ئىلى ناخشىلىرىنى ئېيتىشتا ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى.

ئۇ چاغلاردا سازەندىلەرنىڭ كىرىمى ئاساسەن ئو-رۇم ئېلىشتىن كېلەتتى. ئادەتتە، توي - تۆكۈن ياكى مەشرەپلەرنىڭ ئاخىرى قىزىق بىر ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشات-تى. ساھىبخان بىر پەتنۇسقا رەخت، پۇللارنى قويۇپ، ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، سازەندىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ قوياتتى. ئاندىن سورۇندا ئولتۇرغانلارمۇ ئاتىغىنىنى چىقىرىپ ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ پەتنۇسقا تاشلايتتى. بەزىلەر پۇللىرىنى ئۇسسۇلچىلارنىڭ دوپپى-سىغا قىستۇرۇپمۇ قوياتتى. ئاخىرىدا يىگىت بېشى پەتنۇس-قا چۈشكەن پۇللارنى رەتلەپ، سازچىلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ تەقسىملەپ، قايتقاندا ئۇلارنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قوياتتى. سورۇنلاردا ئورۇم ئالمايدىغان بىردىنبىر سازچى ھاسان تەمبۇر ئىدى.

بەزى كەچتىشا سورۇنلاردا ھاسان تەمبۇرمۇ ھا-سان بۆرىگە ئوخشاش ناخشىلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىش تا-رىخى ھەققىدە قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ قالاتتى. بىر قېتىم ئۇ پۈچۈنخېنىم توغرىسىدا مۇنداق دېدى:

پۈچۈنخېنىم ناھايىتى كېلىشكەن ئايال ئىكەن. دادى-سى نۇرزاتبەگ ھايات ۋاقتىدا ئوردىغا ئۆلىمالارنى چاقىر-تىپ ئۇنى ئوقۇتقان، كلاسسىك سازلارنى ئۆگەتكەنىكەن. كېيىن تاغىسى خالزات بۇ قىزنى قومۇل ئوردىسىغا نىكاھ-لاپ بېرىۋېتىدىكەن. قومۇل بىلەن ئىلىنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقىمىكىن، يىگىت ئۆزى كەلمەي، يېنىدىكى خەنجى-رىنى ئەۋەتىپ، نىكاھ شۇ خەنجەرگە ئوقۇلغانىكەن. پۈچۈن-خېنىمنىڭ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ قومۇلغا ياتلىق بولۇشقا

مەيلى يوق ئىكەن. ئىلىدىن ئۈزۈلگەندە ئۇ ھەسرەت چېكىپ:

خالزات تاغام چىقىپ مەنسەپ تەختىگە،
ئۈزۈپ بەردى مېنى قۇمۇللۇق بەختىگە.
تاغام مېنى قۇتۇپ بەردى پاتقاق ۋاقتىدا،
ئاتام بولسا بىھەر ئىدى باھار ۋاقتىدا.
تاغام مېنى تۇتۇپ بېرىپ يامىنۇ تاپامدۇ،
قۇمۇل ياقىدا ئۆلۈپ كەتسەم قۇمدىن تاپامدۇ...

دەپ ناخشا ئېيتقانىكەن.

قومۇلغا بارغاندىن كېيىن يۇچۇنخان ئۆز يۇرتىنى، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى ئۇنتالماي ناھايىتى مىسكىن بوپتۇ. تولا ئويلاپ ئاغرىقچان بولۇپ كېتىپتۇ. شۇ چاغلاردا ئىلىنىڭ ھارۋىكەشلىرى ئۈرۈمچىگە كىرا يۈك توشۇيدىكەن. ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق. بىچارىلەر:

ھارۋىكەش بولغان باللار
يات يۇرتلاردا پىيادە.
دەڭلەردە تولا يېتىپ،
راسخوتلىرى زىيادە.

بىز ئىلىدىن چىققىلى
ئاي تولۇپ يىلدىن ئاشتى.
جاپانى تولا تارتىپ،
يېشىمىز كۆزدىن تاشتى ...

دەپ، مىڭ مۇشەققەتتە ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارسا، سەيسىگە

تۇتۇلۇپ قېلىپ، يەنە قۇمۇلغا ئادەم توشۇشقا مەجبۇرلىنىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ تۇرىدىكەن.

ئۈرۈمچىگە كىرگەندە،
دەڭدە داڭزىغا ئالدى.
سەيسىدە تولا يۈرۈپ،
ھارۋىكەش قەرزدە قالدى.
توشۇدۇقا توشۇدۇق،
چېرىكلەرنى توشۇدۇق.
چېرىكنىڭ دەڭدە يېتىپ،
بىز ئالادا ئۇششۇدۇق.

دېگەن بېيىتلار بىكار چىقمىغان بولسا كېرەك. مۇنداق بىچارىلەرنىڭ بەزىلىرى ئات-ئۇلاغلىرىدىن ئايرىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلەلمەي ۋەيرانىمۇ بولۇپ كېتىدىكەن.

بىر قېتىم، ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن قۇمۇلغا بېرىپ قالغان ئىلى ھارۋىكەشلىرىدىن بىرنەچچىسى مۇساپىرلىق يېتىپ، ئىلىغا قانداق قايتىپ كېتىشنى بىلمەي باشلىرى قېتىپ:

ھارۋىنى يانداپ مېڭىپ،
قالدى ئۆتۈكنىڭ پاشنىسى.
ھارۋىكەشنى قورۇتقان
زالىملارنىڭ سەيسىسى.
ھارۋىكەشمۇ ھارۋىكەش،
يۈرگەن يېرى دەشتمۇ دەشت.

ئات - ھارۋىدىن ئايرىلىپ،
كېتەلمەيدۇ جاپاكەش ...

دەپ دەردىنى ناخشا بىلەن چىقىرىپ، قومۇل ۋاڭ ئوردىسى-
نىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ قاپتۇ. باغدا شىپاڭدا ياتقان خېنىمنىڭ
قۇلىقىغا بۇ ناخشا ئىشىتىلىپ، بۇرنىغا يۇرتىنىڭ پۇرىقى
پۇرىغاندەك بوپتۇ - دە، چاچراپ قوپۇپ، خىزمەتكارلىرىنى چې-
قىرىپ، ھېلىقى ھارۋىكەشلەرنى چاقىرىپ كىرىپتۇ. «نەدىن
كەلدىڭلار؟ نېمە دەرد - ئەھۋالىڭلار بار؟» دەپ سورىسا،
ھېلىقىلار ئەسلى بايتوقاي بىلەن ھېزۋەكتامنىڭ① دېھقانلى-
رى ئىكەن. ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن پۇچۇڭخېنىم ئۇلار-
غا قايتىپ كېتىشكە يېتەرلىك راسخوت بېرىپتۇ. ئۆزىنىڭ ئې-
لىنى سېغىنغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ،
قارا مەندە يوق.
قارا مۇخنىڭ قاسراقىدەك
گۇناھ مەندە يوق.
قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
ئېلىمنىڭ تېغى.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئايرىلىش دېغى ...

دېگەن بېيىتلار بىلەن «قارا دەيدۇ» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ
بېرىپتۇ. ھېلىقى ھارۋىكەشلەرمۇ ناخشىچى ئادەملەر بولغاچقا

① بايتوقاي، ھېزۋەكتام — غۇلجا يېزىلىرىنىڭ ئىسمى.

بۇ ناخشىنى بىر ئاڭلاپلا زېھنىگە ئېلىۋېلىپ، ئۇلىغا ئەكىلىپ
تارقىتىۋەتكەنىكەن...

— پۇچۇڭخاننى شاراپچى خېنىمنىڭ قىزى ئىدى دېگەن
گەپ راستمۇ، ھاسىنكا؟ — دەپ سورىدى ئاردىدا بىرەيلەن.

— توغرا! — دېدى ھاسان تەمبۇر، — پۇچۇڭخاننىڭ
ئەسلى ئىسمى مېھربانۇم ئىكەن. «پۇچۇڭ» دېگەن ئۇنىڭ
ئەركىلەتمە ئىسمى ئوخشايدۇ، بۇ سۆز — ئۇلۇغ، ئېسىل دې-
گەن مەنىلەرنى بەرسە كېرەك. پۇچۇڭخاننىڭ ئانىسىنىڭ
ئەسلى ئىسمى سۇمانىخان ئىكەن، ئۇنىمۇ داڭلىق ناخشىچى
ئايال ئىدى، دېيىشىدۇ. ئاڭلىشىمىزچە «جېنىم خېنىم» دېگەن ناخ-
شىنى سۇمانىخان قىزىنى قۇمۇلغا ئۇزاتقاندا، ئازابلىنىپ
ئېيتقانىكەن ... ئارزۇلۇق قىزىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن
كېيىن، سۇمانىخان ھەسرەتكە چىدىماي، شەھەردىكى داڭلىق
نەغمىچى خوتۇنلارنى گۈلشەنباغقا يىغىپ، كېچە - كۈندۈز
نەغمە قىلدۇرۇپ كۆڭلىنى ئاۋۇتىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بەزى-
دە ئۇ: قېنى ھەسرەتنى كۆتۈرىدىغان بىرنېمە كەلتۈرۈڭلار،
دەپ ئازراق شاراپمۇ ئىچىپ قويىدىكەن. شۇڭا سۇمانىخان
ئېلى خەلقى ئارىسىدا «شاراپچى خېنىم» دېگەن نام بىلەن
مەشھۇر بولۇپ قالغان ...

— مانا بۇ يەردە يەنە بىر ئىش ئېسىمگە كېلىۋاتىدۇ،
ھاشىخان داڭلىق دەپ ئاڭلىغانىمۇ سىلەر؟ — دەپ ھېكايىسى-
نى داۋاملاشتۇردى ھاسان تەمبۇر، — ھاشىخان داڭلىق ئې-
لاخۇن كۆككۆزنىڭ ئانىسى بولىدۇ. ئەسلى بۇ ئايال يەر-
كەنلىك ئىكەن. ناخشىنى قالتىس ئېيتىدىكەن، ئۇ ئىسۇل
دېگەنلەرنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزىدىكەن. شۇڭا «ھاشىخان داڭ-
لىق» دەپ داڭقى بار ئىكەن. يەركەنتتىكى قازى قۇربان،

باي - غوجاملار بۇ ئايالنىڭ ئەل ئىچىدە ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن شۇنچە شۆھرەت تېپىپ كېتىشىنى ئېغىر ئېلىپ، يوق بەتنامىلار بىلەن ھۆكۈمەتكە چېقىپ، سىبىرىيىگە پالاتقۇزۇۋېتىدىكەن. ھاشخان كېيىن سىبىرىيىدىن قېچىپ بۇ ئەللىي تەرەپلەرگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان. ھاشخان پۈچۈنخانىنىڭ ئانىسى سۇمانخانىنىڭ ھۆزۈرىدىمۇ بولغانىكەن. سۇمانخانىنىڭ:

ھاراق ئىچتىم، بوزا ئىچتىم،
ھاشخان داڭلىق بىلەن.
ئاچچىقى كەلسە تۇرادۇ،
قەلىقە ياغلىق بىلەن.

دېگەن ناخشىسى ئەنە شۇ چاغدا چىققان.

يەنە بىر قېتىم ھاسان تەمبۇر نودەر گاڭگۇك توغرىسىدا پاراڭ سېلىپ قالدى.

نودەر گاڭگۇك بەستلىك كەلگەن كېلىشكەن ئادەم ئىكەن. كۆپىنچە، بېشىغا مالخاي، ئۈچىسىغا تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان پەرىجە كىيىپ يۈرىدىكەن. نودەر گاڭگۇك شەھەرنىڭ سېپىلى ئۈستىگە چىقىپ ناخشا ئېيتسا، شەھەر ئىچى ۋە سىپىل سىرتىدىكىلەر «ئاپىرىن!» ئېيتىپ ئاڭلايدىكەن، ئاياللار ئۆگزىلەرگە چىقىپ تىڭشايدىكەن. ئاۋازى شۇنچە جاراڭلىق، مۇڭلۇق ئىكەن. نودەرنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى؛ ئۇ تاش تونۇيدىغان ئادەم ئىكەن. سايغا قىيان كېلىپ قايتقاندا، سايدىن ئېسىل تاشلارنى تېرىپ چىقىپ سودىگەرلەرگە ساتىدىكەن. نودەر شەھەردىكى كەمبەغەللەر، خاڭلاردىكى ئىش-

لەمچىلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىدىكەن. «گاڭگۇك» دەپ نامى بولسىمۇ ئۇششۇقچە تۇرۇش - جېدەلگە ئارىلاشمايدىكەن. ئەمما، ناھەقچىلىكنى كۆرسە چىداپ تۇرالماي جېدەلنى سېتىۋېلىپ، ھەقنى ھەق قىلمىغۇچە قويمايدىكەن.

قەشقەردىن سېيىت نوچى چىققاندا، شەھەرنىڭ بايۋەچچىلىرى گۈلشەنباغدا چاي قىلىپ، سېيىت نوچى بىلەن نودەر گاڭگۇكنى چاقىرىشىپتۇ. مەقسەت — سېيىت نوچى بىلەن نودەرنى مۇشتلاشقا سېلىپ تاماشا كۆرمەك ئىكەن... شۇنداق قىلىپ، گۈلشەنباغقا چوڭ داشقازان ئېسىلىپ كاتتا چاي بوپتۇ. شەھەرنىڭ مەندۇرمەن دەپ يۈرگەن بايۋەچچىلىرى بىلەن نوچىلىق تاماسىدا يۈرگەن تەلۋىلەرنىڭ ھەممىسى شۇ يەرگە يىغىلىپتۇ. ئاش تارتىلىپ، ھاراق - شاراپ ئىچىلىپ بىر مەھەل بولغاندا ھېلىقىلار ئېگىز - پەس گەپ قىلىپ سېيىت نوچى بىلەن نودەرنى بىر - بىرىگە دەيدەيگە سالغىلى تۇرۇپتۇ. سېيىت نوچى:

— بىز ھەرقايسىلىرىنىڭ شەھىرىگە مۇساپىر. مۇساپىر دېگەننىڭ كۆڭلى سۇنۇق بولىدۇ. باشقىلار چېقىلمىغۇچە ھېچكىمگە چېقىلمايدۇ، — دەپ ئورنىدىن قوزغالماپتۇ. نودەر گاڭگۇك:

— سېيىت نوچى بىزگە مېھمان. مېھمان بىلەن ئازارلىشىش ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس. بىزنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن چاقىرتقان بولساڭ، مۇنۇ داستىخانغا كەتكەن پۇلۇڭنى مەندىن ھېسابلىشىۋال! — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنىكەن. پۈتۈن بايۋەچچىلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

سېيىت نوچى بىلەن نودەر گاڭگۇك باغنىڭ خالىي

تەرەپكە ئۆتۈپ تۆت تەرەپكە قوم قاچىلانغان تۆت ئېغىر خالتىنى ئېسىپ قويۇپ، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ گۈمپا كۆرسىتىشىپ، ئاخىرىدا بىر-بىرىگە قايىل بولۇپ قۇچاقلىشىپ كەتكەنىكەن.

سۇ بويىدا ياش تاللار،
تال ئېگىلدى، پەس بولدى.
زالىملار زامانىدا
كۆن ئالىمىمىز تەس بولدى.
سۇ بويىدا ياس تاللار،
هەر تاللاردا مارجانلار.
جاپانى تولا تارتىپ
ئېتىپ كەتتى بۇ جانلار.

— ئاڭلىدىڭمۇ ئابدۇۋەلى؟ مانا مۇشۇ «نودەركام ناخشىسى» دېگەن ناخشىنى ئاشۇ نودەر گائگۈك ئېيتىپ قالدۇرغان. ناخشىمىز ئۆلگەن. يەنە هەر بىر ناخشىنى ئۆگەنگەندە شۇ ناخشىنى كىملەرنىڭ ئىجاد قىلغانلىقىنى ۋە بېشىغا نېمە قىسمەتلەر كەلگەندە ئېيتقانلىقىنىمۇ بىلىپ قوي!— دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى هاسان تەمبۇر.

* *

ئاشۇ يىللار روزى تەمبۇرنىڭ تازا كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان ۋاقتى ئىدى. ئۇ تېخى ئوتتۇز ياشقا يەتمىگەن بولۇپ، بېشىغا گۈللۈك مانچېستىر دوپپا كىيىپ، قارا يوتىنى مەهكەم باغلاپ، چەبدەس يۈرەتتى. قاپقارا

بۇرۇتلىرى ئۆزىگە تازىمۇ ياراشقانىدى. روزى تەمبۇر قولىغا تەمبۇرنى ئېلىپ ناخۇل چەككەندە ئابدۇۋەلى ئەتراپتىكى هەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنى سىرلىق بىر ئالەم قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغاندەك هېس قىلاتتى. روزى تەمبۇر تازا ساز چېلىۋاتقاندا سازنى توختىتىپ تىرىڭلىتىپ پەدە تەككۈشكەن ئادەمنى كۆرسە ناهايىتى ئاچچىقى كېلەتتى. ئۆزى ساز قىلىۋاتقاندا تەمبۇرنىڭ سازى يېنىپ كەتسە، چېلىپ كېتىپ بېرىپ، پەقەت تەمبۇرنىڭ قۇلىقىنى بىرلا تولغاپ سازنى ئورنىغا كەلتۈرۈۋالاتتى. مۇنداق خىسلەتكە ئىگە سازچىنى ئابدۇۋەلى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ناهايىتى كەم ئۇچراتتى. روزى تەمبۇرنىڭ ساز چېلىش-ناخشا ئېيتىشلىرىدا پەقەت ئۆزىگىلا مەنسۇپ بولغان بىر خاسلىق بار ئىدى. روزى تەمبۇر قاتناشقان مەشرەپلەردىن قايتقاندا، ئەتىسى دۇكانىدىكى موزدۇز ئۇستاملار روزى تەمبۇرنى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىپ، ئۇنىڭ توغرىسىدا قىزىق پاراڭلارغا چۈشۈپ كېتىشەتتى.

— روزى تەمبۇرنىڭ دادىسى — ئەزىم قاساپ دېگەن ئادەم. بۇ كىشى ئەسلى جەنۇبلۇق ئىكەن. كېيىن رۇس يېرىگە ئۆتۈپ چېلەكتە تۇرغانىكەن. روزى تەمبۇر ئەزىم قاساپنىڭ چېلەكتىن ئالغان ئايالىدىن بولغان ئوغۇل، — دەپ هېكايە قىلاتتى هاسان بۇۋە.

روزى تەمبۇر ئىسمىنى تاپقاندىن كېيىن ئىلى تەۋەسىگە ئۆتۈپ سۈيدۈڭدە تۇرۇپ قاپتۇ. سۈيدۈڭ روسىيە بىلەن ئۈرۈمچىگە كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان ناهىيە بازىرى بولغاچقا ناهايىتى ئاۋاتلىشىپ كەتكەنىكەن. بۇ يەردىن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە رۇس يەرلىرىدىن

ئۆتكەن ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ بازار شۇ چاغدىكى چوڭ ھاكىمىيەت جايلاشقان ئورۇن — كورەگە يېقىن بولغاچقا كورەگە ئاشلىق، نەرسە - كېرەكلەرنى توشۇيدىغان ھارۋىلار بېرىش - يېنىشتا سۇيدۇڭگە چۈشمەي ئۆتمەيدىكەن. بۇ يەردە چوڭ - چوڭ دەڭلەر، قاتارلىشىپ كەتكەن سودا دۇكانلىرى، خېرىدارلىرى بېسىق بولۇپ تۇرىدىغان داڭلىق ئاشخانا - چايخانىلار بار ئىكەن. بىرقانچە يەرگە نەشە تارتىدىغان، قىمار بولىدىغان مەيدانخانىلارمۇ قۇرۇلغانىكەن. سۇيدۇڭدىكى بۇتخانىلارنىڭمۇ ناھايىتى داڭقى بار ئىكەن. ھەر يىلى چاغاندا بۇتپەرەسلەر بۇتلارنى كۆتۈرۈپ كوچا ئايلاندۇرۇپ، ياغاچ ئاياق، گوتەي ئويۇنى، چاڭچىلە ئويۇنلىرى بىلەن سۇيدۇڭنى قىزىتىۋېتىدىكەن. بۇ ئويۇنلارنى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئادەملىرىمۇ ناھايىتى قىزىقىپ كۆرىدىكەن. سۇيدۇڭدىكى بۇ تاماشىلارنى كۆرۈش ئۈچۈن ھەتتا شەھەردىنمۇ ئادەملەر بارىدىكەن.

سۇيدۇڭنىڭ ئەنە شۇنداق ئاۋاتچىلىق بولۇپ تۇرغان كوچىلىرىنىڭ بىرىگە زۆھرە ئىسىملىك بىر كۇچالىق ئايال چايخانا ئاچقانىكەن. بۇ چايخانا سۇيدۇڭ بويىچە ناھايىتى بازار تاپقانىكەن. چايخانا ئىگىسى ئايالنىڭ لەقىمى «جوڭخازا» ئىكەن. دۇتارغا ئۇستىكەن. ئۇ «نىم پەدە» گە كۆپرەك چالالايتىكەن. شۇڭا بەزىلەر كېيىن «نىم پەدە» نى «جوڭخازا» دەپ ئاتىشىۋالغانىكەن.

بىر كۈنى كەچتە جوڭخازا بىر ياش يىگىتنىڭ تەمبۇر چېكىپ، تولىمۇ لەرزان ئاۋازدا ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قاپتۇ. دەرھال ئادەم چىقىرىپ «ئاشۇ

يىگىت قايسى ئۆيگە بارىدۇ بايقاڭلار» دەپتۇ. جوڭخازىنىڭ ئادەملىرى روزى تەمبۇرنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ بېرىپ، ئۇنىڭ كىرىپ كەتكەن ھويلىسىنى كۆرۈۋېلىپ، تاڭ ئاتقاندا ئۇنى چايخانىغا چاقىرىپ كەپتۇ. شۇندىن باشلاپ روزى تەمبۇر جوڭخازا بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن بەزى پەدىلەرنى ئۆگىنىپ، شۇ چايخانىدا ساز چېلىپ يۈرىدىكەن. بۇ چايخانىنىڭ سودىسى تېخىمۇ يۈرۈشۈپ كېتىدىكەن.

كېيىن، سۇيدۇڭدىكى موللا قۇتلۇقباي، ئابلەتباي دېگەن كىشىلەر تويلاشقاندا، بۇ تويغا غۇلجىدىن پاشا غوجام، مەنسۇرجان ئاقساقال قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى چىقىپتۇ. توي مەرىكىسىگە ئابلا دۇمباق، ئابدۇرېھىم چاڭ دېگەندەك بىرقانچە ئەلنەغمىچىلەر قاتارىدا روزى تەمبۇرمۇ تەكلىپ قىلىنىپتۇ. شۇ كۈنى روزى تەمبۇرنىڭ ناخشا - سازدىكى ماھارىتى شەھەردىن بارغانلارنى ھەيران قالدۇرغانىكەن. قايتىشتا ئۇلار روزى تەمبۇرنىمۇ ئۆزلىرى بىلەن بىللە شەھەرگە ئېلىپ كىرىپتۇ. روزى تەمبۇرنى شەھەردە تونۇپ قالسۇن دەپ جامائەت ئۇنىڭغا ئەمەت لوزۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويۇپتۇ. روزى تەمبۇر شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن كارۇشاڭ ئاخۇنۇم بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ چالغان سازلىرىنى بىر ئاڭلاپلا، بۇ كىشىنىڭ ساز ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقىغانىكەن. ئۇ ئاخۇنۇمنىڭ پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىپ، سازدىكى كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغانىكەن ...

— پاھ، ھېلىقى جوڭخازا دېگىنىڭلار قالتىس ئايال ئوخشايدۇ - دە!؟ — دېدى ئۇستاملارنىڭ بىرى بۇرۇتىنى تولغاپ.

— ھەي ھېسامىدىن، سېنىڭ ئەس - يادىڭ شۇ خو-
تۇندا قاپتۇ - دە! — دېدى ھاسان بۆرە.— چايخانا ئېچىپ
دۇتار چالغان دېسەم، چاناقراق ئايال بولسا كېرەك، دەپ
قالمىغىن، جامالنى پۇل قىلغان، دېسەڭ توغرا بولىدۇ. سۆيدۈڭ-
نىڭ بايۋەچچىلىرى جۇڭخازىنىڭ چىرايىنى بىر كۆرۈشكە تەشنا
بولۇپ چايخانىغا كېلىپ چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ كېتىدىكەن.
جۇڭخازا دۇكاننىڭ ئىچىدە — پەردىنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇ-
رۇپ دۇتار چالاتتىكەن. چايخانىنىڭ ئىشلىرىنى خىزمەت-
چىلەر بېجىرىدىكەن. شۇنچە يىل چايخانا ئېچىپ ھېچبىر
بايۋەچچىگە قولىنىڭ ئۇچىنى تۇتقۇزماپتىكەن.
— ئۇنداقتا بۇ خوتۇن سۆيدۈڭگە قانداق كېلىپ قال-
غان بولغىيدى؟
— بۇ زاماندا پۇقرا دېگەن يىلتىزى يوق قامغاققا ئوخ-
شايدۇ. تەقدىرنىڭ قويۇنى ئۇنى نەلەرگە تاشلىمايدۇ دەي-
سەن ... جۇڭخازا ئەسلى كۇچادىكى بىر بارلىق ئادەمنىڭ
ساھىبجامال قىزى ئىكەن. بۇ قىزغا ئاقسۇ دوتەيىنىڭ كۆ-
زى چۈشۈپ، زورلاپ ئېلىپ ئاقسۇغا ئەكەتكەنىكەن. كېيىن
دوتەي يۇرتىغا قايتىدىغان چېغىدا جۇڭخازىنىمۇ ئېلىپ مې-
ڭىپ، قومۇلغا يەتكەندە ئاغرىپ ئۆلۈپتۇ. دوتەيدىن قالغان
بىر قىسىم دۇنيانى ئېلىپ جۇڭخازا ئىلىغا قايتىپ كەلگە-
نىكەن.
— شۇ خېنىم ھېلىمۇ سۆيدۈڭدە بارمۇ؟ — دەپ سو-
رىدى يەنە بىرەيلەن قىزىقىپ.
— جۇڭخازا بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدا يۇرتىغا چۈ-
شۈپ كېتىپتۇ. ئاڭلىشىمىزچە يۇرتىغا قايتىدىغان چاغدا

بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى سېتىپ، يولدا ھەمراھ بولۇش
ئۈچۈن ئوخشاش رەڭدىكى توققۇز چىلان تورۇققا توققۇز
قىزنى مىنگۈزۈپ، ئۆزى كېلىشكەن بىر بوز ئارغىماققا مە-
نىپ، ئېگەر - جابدۇقنى خالاپ، قىزىل دۇخاۋا كۆرپىلەرنى
ياپقۇزۇپ، ئاتلارنىڭ بوينىغا قوڭغۇراقلارنى ئاسقۇزۇپ،
ياللىرىنى تەكشى قىرقىتىپ، ئاتنىڭ ئۈستىدە كەمچەت
تۇماقنى سەل يانتۇ كىيىپ ئولتۇرۇپ، سۆلەت بىلەن ماڭ-
غانىكەن. يەنە يولدا خىزمىتىگە سېلىش ئۈچۈن تۆت مۇ-
ساپىرنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭغان دېيىشىدۇ ... مانا، روزى
تەمبۈرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى سۆزلەۋېتىپ گېپىمىز نەلەرگە كې-
تىپ قالدى - ھە!؟ — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھاسان ئۇستا.
روزى تەمبۈر ھەققىدىكى مۇنداق پاراڭلار ئابدۇۋە-
لىنىڭ بۇ ئۇستازغا بولغان ھۆرمىتىنى تېخىمۇ ئاشۇراتتى.
روزى تەمبۈر قاتناشقان مەشرەپلەرگە داخىل بولغاندا ئۇ
ئۆزىنى ناھايىتى بەختلىك ھېس قىلاتتى. تەمبۈرنىڭ نا-
زۇك تارلىرىدىن ئىشتىلگەن مۇڭلۇق كۈيلەر ئۇزاق كۈن-
لەرگىچە ئۇنىڭ قۇلىقىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ روزى
تەمبۈر بىلەن شەخسەن تونۇشۇپ قېلىشىغا مۇنداق بىر ئىش
سەۋەب بولدى.
توغرىكۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدا بىرقانچە داڭلىق باي
بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىمۇ ناخشا -
سازدىن ئايرىلالمايتتى. توغرىكۆۋرۈكتىكى كاتتا بايلارنىڭ
بىرى داموللا جالالپىنىڭ ئوغلى جانى بىلەن ئابدۇۋەلىنىڭ
ئوبدان تونۇشلۇقى بار ئىدى. جانىمۇ ئوبدان ناخشا ئېي-
تىدىغان يىگىتلەردىن ئىدى. بىر كۈنى جانى:
— ئابدۇۋەلى، يۈرە بىزنىڭ ئۆيگە بارىمىز. ئايال-

لار چاي ئويناۋاتىدۇ، قىزىقچىلىق كۆرىمىز، — دېدى.
— داداڭنىڭ ئاچچىقى كەلمەمدۇ؟ — دېدى ئابدۇۋەلى ئەيمىنىپ.
— دادام تاغدا، قورقما، ئاياللارغا كۆرۈنمەيمىز، — دەپ ئابدۇۋەلىنى باشلاپ كەتتى جانى.
دامولla باينىڭ چوڭ بىر ساراي ئۆيىگە بۈگۈن شەھەردىكى مەشھۇر خېنىملار، بايلارنىڭ ئاغىچىلىرىدىن بولۇپ ئوتتۇز - قىرىقچە ئايال يىغىلغانىدى. ئابدۇۋەلى بىلەن جانى خوتۇنلارغا تۇيدۇرماي، يان ئۆيلەرنىڭ بىرىگە كىرىپ دېرىزىدىن ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى تاماشا قىلدى. شۇ تاپتا داموللا باينىڭ قىزى رابىگۈل ئەرلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىپ يىگىت رولىنى، شەھەر ئىچىلىك نىزام باينىڭ قىزى قىز رولىنى ئېلىپ بېيىت ئېيتىشىپ مېھمانلارنى كۈلدۈرۈۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بىرى:

توپ تېرەكنىڭ تۈۋىدە،
توپ ئوينىغان قارا كۆز.
يار يولىغا سەپسېلىپ،
خوش ئوينىغان قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

سۇ بويىدا ئولتۇرۇپ،
سۇ لېيىتقان كاككۇگۇم.
ئۆز بېشىغا يار تۇتۇپ،
مېنى ئۇنتۇغان كاككۇگۇم.

دەيتتى. يەنە بىرى:

ئېرىقىڭىز ئېچىدىن

ئۆردەك ئۆتەر قارا كۆز،
ئۇتىڭىزدا بۇ ئۆمۈر
سۆدەك ئۆتەر قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

ئەجەبمىكىن چىرايلىق
ئۇنىڭ تاغدا كاككۇگۇم.
ئۇنتۇمىساڭ ئاپىسەن،
مېنى باغدا كاككۇگۇم.

دەپ جاۋاب قىلاتتى.
ئېيتىشىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۆردىكى مېھمانلار قاتارىدا ئولتۇرغان سالاپەتلىك بىر ئايال قولىغا دۇتارنى ئېلىپ، ئەرلەرگە خاس مەردانە ئاۋاز بىلەن ناخشا باشلىدى. ئۇنىڭ دۇتارغا قول ئۇرۇشىمۇ ناھايىتى پىششىق ئىدى.
— بۇ كىم؟ — دەپ سورىدى ئابدۇۋەلى ھەيران بولۇپ.
— بىلمەمسەن؟ — دېدى جانى، — ئەلاخان دۇتارچى دېگەن شۇ.
— ھە، ئاڭلىغان.
ئەلاخان دۇتارچى شەھەردىكى مەشھۇر ئايال نەغمىچىلەرنىڭ بىرى ئىدى. خېنىملارنىڭ ئولتۇرۇشى ئۇنىڭسىز قىزىمايتتى. دۇتار شوخ پەدىلەرگە يۆتكەلگەندە نۇرىمانخانىم ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىپ، ئوتتۇرىغا چۈشتى.
نۇرىمانخانىم ھۇسەنبايھاجىنىڭ ئەڭ كىچىك خوتۇنى ئىدى. بۇ ئەسلى جەنۇبلۇق بولۇپ، ناھايىتى خۇش پىچىم، گۈزەل ئايال ئىدى. ئۇ ئۇسسۇلغا چۈشكەندە ئابدۇ-

ۋەلى تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى. ئۆمرىگە كېلىپ تېخى ئۇ مۇنداق نەپىس ئۇسسۇل ئوينىغان ئايالنى كۆرمىگەنىدى. نۇرىمانخاننىڭ ئۇستىدىكى ۋال-ۋال تولگىنلىك ئەتلەس چاپىنى بەستىگە شۇنچە ياراشقانىدى. ئۇ مەيدان ئىچىدە ئېقىن سۇدەك سىلىق ماڭاتتى. گويا دۇتارنىڭ ساداسىدا ئۇستىخانلىرىمۇ ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك، بەلدىن تارتىپ قولىنىڭ ئۇچلىرىغىچە يېنىك دولقۇن ھاسىل قىلاتتى ...

ئاياللار بىردەم بىر-بىرىنى تارتىشىپ ئۇسسۇل قىلىشقاندىن كېيىن دۇتار توختىدى. چوڭ ئاياللار:

— رەھمەت ئەلاخان، قوللىرىڭغا دەرد بەرمىسۇن! — دېيىشتى.

— سىلىگىمۇ رەھمەت خېنىم، ئۇسسۇلنى بەك كېلىشتۈرۈپ ئوينايلا جۇمۇ! — دېدى ئەلاخان نۇرىمانخېنىمغا قاراپ.

شۇ چاغدا ئۆيگە جاننىڭ ئانىسى پاتىما ئاغىچا ھەدە كىرىپ:

— قانداقراق مېھمانلار، ھەرقايسىلىرىغا قارىيالمىدىم. ئولتۇرۇشۇڭلار كۆڭۈللۈك بولۇۋاتامدۇ؟ — دەپ كۆڭۈل سورىدى.

— رەھمەت ئاغىچا ھەدە، رەھمەت! — دېيىشتى مېھمانلار.

— مۇنۇ چوكانلىرىمىزنىڭ: روزى تەمبۇر، روزى تەمبۇر دەپ ئاڭلايمىز، پاتىما ئاغىچا ھەدەم بىر چاقىرىپ ساز چالغۇزۇپ بەرگەن بولسا، ئاڭلاشاق بوپتىكەن، دېگەن بىر ئارزۇسى بارئىكەن پاتىما ئاغىچا، — دېدى ئەلاخان دۇتارچى.

— بولىدۇ خېنىملار، مېھمانلارنىڭلا كۆڭلى خۇش بولىدىغان بولسا ... ھوي جانىم، قەيەردە سەن؟

— ماۋا مەن مەيەردە ئاپا!

— ئابدۇۋەلىمۇ بۇ يەردىكەنغۇ، روزى تەمبۇرنىڭ ئۆيىنى بىلەمسىلەر؟

— بىلىمىز.

— خادۇك ھارۋىنى قاتقۇزۇپ جانى، ئۆيىدە مېھمان بارئىدى، دادام چاقىرىۋاتىدۇ، دەپلا ئېلىپ كەل. پات بولۇڭلار.

ئابدۇۋەلى بىلەن جانى روزى تەمبۇرنى يەتكۈزۈپ كەلگەندە، ئاياللار ئولتۇرغان چوڭ ئۆينىڭ يېنىدىكى كىچىك ئۆيگە تاۋار كۆرپىلەر سېلىنىپ، ئايرىم داستىخان راسلاپ قويۇلغانىدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆيگە ئۆتىشىدىغان قوش قاناتلىق ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، ئوتتۇرىغا نېپىز پەردە تارتىپ قويۇلغانىدى. بۇ خاس ھۇجرىدا روزى تەمبۇرگە ھەمراھ بولۇپ جانى بىلەن ئابدۇۋەلىمۇ ئولتۇرۇشتى. ئاماقتىن كېيىن روزى تەمبۇر يەك نەپەس پەيزى قىلدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆي جىمجىتلىققا چۆككەنىدى. باغلاردىن كاككۇك ئاۋازى كېلەتتى. قايسىبىر ئايالنىڭ يېنىك ئۆھ تارتىشى ئاڭلىنىپ قالاتتى...

شۇ كۈنى ئابدۇۋەلى روزى تەمبۇرنىڭ نەغمىلىرىنى ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ پۇخادىن چىققۇچە ئاڭلىدى.

روزى تەمبۇر دەم ئېلىپ چاي ئىچىۋاتقاندا، ئاياللاردىن بىرى:

— روزەم، يېنىڭىزدا ئولتۇرغان ئىككى يىگىتنىمۇ خېلى ئوبدان ناخشا ئېيتىدۇ، دەيدۇ جۇمۇ! — دەپ قالدى.

بۇ ئەلاخان دۇتارچىنىڭ ئاۋازى ئىدى.

— قېنى ئاڭلايلى، — دېيىشىپ قىزىقتى باشقىلارمۇ.

ئابدۇۋەلى بىلەن جانى بىر - بىرىگە قاراپ قىزىرىپ كەتتى.

— قېنى، ئېيتىپ بېرىڭلار. مەن سازنى تەڭكەش قىلىپ بېرەي، قايسى ناخشىنى ئېيتىسىلەر؟ — دېدى روزى تەمبۇر.

— روزىكا، سىز باشلاپ بېرىڭ، بىز ئەگىشەيلى، — دېدى جانى.

يىگىتلەر تارتىنىپ، سەل تارتىشىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، روزى تەمبۇر بىر يۈرۈش ئىلى ناخشىلىرىغا باشلاپ ئېيتتى. جانى بىلەن ئابدۇۋەلى ئەگىشەتتى. دەسلەپتە ئۇ ئىككىسىنىڭ ئاۋازى سەل ئېگىز - پەس بولغاندەك بولدىيۇ، بارا - بارا ئۇدارغا چۈشۈپ، ئۈچ ناخشىچىنىڭ ئاۋازى بىردەك بولۇپ كەتتى. ناخشا ناھايىتى جاراڭلىق ئوبدان ئېيتىلدى. ناخشا ئاخىرلاشقاندا روزى تەمبۇر:

— جايىدا! ھەر ئىككىڭلارنىڭ ئاۋازى تازىمۇ ساپ ئىكەن. ھاراق - شاراپتىن ئۆزۈڭلارنى نېرى تۇتۇڭلار، — دېدى.

بۇ ماختاشتىن ئابدۇۋەلىنىڭ بېشى ئاسمانغا تاقاشقاندەك بولدى.

ئاياللار يەنە نۇرىمانخانىمنىڭمۇ ناخشا ئېيتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىۋىدى، نۇرىمانخانىم تارتىشىپ تۇرمايلا دۇتارنى قولىغا ئالدى بولغاي، ئىچكىرىكى ئۆيدىن دۇتار ئاۋازى بىلەن «ئولايىن» دېگەن ناخشا ئاڭلاندى. بۇ ناخشىنىڭ سۆزى مۇنداق باشلىناتتى:

ئولايىننەي، ئولايىن،
سايراپ شاختا قونايمىن.
يەش بېلىڭنى، ئاچ قوينۇڭنى،
بىر كېچە ھەمراھ بولايىن.
ئاق قەنت يەمسىز، شېكەرمۇ؟
سوم خەجلەمسىز، تىللامۇ؟...

بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭى تولىمۇ چىرايلىق، ئۆزگىچە ئىدى. روزى تەمبۇر ناخشىنى شۇ يەردىلا دۇتارغا ئېلىۋالدى. كېيىنكى يىللارغا بارغاندا روزى تەمبۇر بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭىنى قايتا ئىشلەپ، تەمبۇر بىلەن ئىجرا قىلىنىدىغان چىرايلىق بىر مۇزىكا قىلغانىدى.

ئاشۇ كۈنكى تونۇشۇشتىن كېيىن، روزى تەمبۇر ئابدۇۋەلىنى مەشرەپ ياكى باشقا سورۇنلاردا ئۇچرىتىپ قالسا «ھە، يېقىنراق كەلمەمسەن!» دەپ يېنىغا چاقىرىۋالىدىغان بولغانىدى.

* *

ئىلى مەشرەپلىرىدە كۆزگە چېلىقىدىغان يەنە بىر ئۇستاز ئاق تېيىپھاجى ئىدى. ئۇ ئاق يۈزلۈك كەلگەن، ئاق چۈنچەندە كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىپ، پاكىز يۈرىدىغان ئادەم ئىدى. «لەيلۇن»، «ھەي نادان» دېگەن ناخشىلارنى بەكمۇ كەلتۈرۈپ ئېيتاتتى. ئاق تېيىپھاجىنىڭ ناخشىدىكى ماھارىتىنى ھاسان تەمبۇر بىلەن مەسۇم توقۇملارمۇ ئېتىراپ قىلاتتى. ھاجىم چاقچاقچى، ئوچۇق ئادەم ئىدى: ناخشىنى

ياخشى ئېيتىپلا قالماي، «ئىلى سەنىمى» گىمۇ ناھايىتى قاملاشتۇرۇپ ئۇسسۇل قىلاتتى. شۇڭا، ئاق تېيىپھاجىم بار مەشرەپ يەنە ئالاھىدە قىزىيتتى.

بىر كۈنى دۇكاندا ئاق تېيىپھاجىنىڭ پارىڭى بولۇپ قېلىشىدى، شاگىرت باللارنىڭ بىرى:

— ئاق تېيىپھاجىم قايسى زامانلاردا ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ كېلىشىدىكىن؟ — دەپ سورىدى.

— ئاق تېيىپمۇ بىزگە ئوخشاش كۈننى كۈنگە ئاران ئۇلاپ كېتىپ بارغان كاسىپ، — دەپ چۈشەندۈردى ھاسان بۆرە، — ئۇنىڭ - بۇنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى تىكىپ، ماشىنىچىلىق قىلىپ كۈن ئالىدۇ. نەدىمۇ ئۇنىڭ ھەج قىلغۇدەك پۇلى بولسۇن دەيسىلەر؟!.. ئىلىدىن غەنىمدىن باي باشلىق بىر تۈركۈم بايلار ھەرەمگە ماڭغاندا «زېرىكىپ قالمىز، يولدا ناخشا ئېيتىپ، كۈلدۈرۈپ ماڭىدىغانغا ئاق تېيىپنىمۇ ئېلىۋالىلى» دېيىشىپ، ئاق تېيىپنىمۇ قاتارغا قوشۇۋالغانىكەن. ئۇلار ھەج سەپىرىدىن قايتىپ، ئەنجان ئەتراپىغا كەلگەندە ئاق تېيىپ «مەن مۇشۇ يەردە ئازكۈن تۇراي» دەپ ئايرىلىپ قاپتۇ. ئۇ كەملەردە، ئەنجاندا چايخانا بەزمىلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىكەن. ئاق تېيىپھاجىنى قىزىقتۇرغىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك. باشقىلار ئاچچىقى كېلىپ قايتىپ كېلىشىۋېرىپتۇ. ئاق تېيىپھاجى شۇ يەردە بىر زامان ماشىنىچىلىق قىلىپ كۈن ئېلىپ، كەچلىكلىرى چايخانىلاردا بەزمە تىڭشاپ، ئۆزبېكلەرنىڭ نۇرغۇن ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ قايتقانىكەن. «پەرەنجە» دېگەن ناخشىلارنى ئىلىغا شۇ ئاق تېيىپ ئەكېلىپ تارقاتقان...

* *

شۇ يىللاردا چاڭچىلىكەشلىك، خەنزۇلارنىڭ گوتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى. گوتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى چاغان - بايراملاردا كوچىلاردا ئوينىلاتتى. چاڭچىلە ھەر بىر بۇتخانىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا قۇرۇلغان سەھنىلەردە قويۇلاتتى. مۇنداق بۇتخانىلار شەھەرنىڭ ھەربىر دەرۋازىسى ئىچىگە دېگۈدەك بىردىن سېلىنغانىدى، خەنزۇ بازىرى، توپادەڭلەردىمۇ بار ئىدى. بايلار ياكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى چاڭچىلىكەشلەرنىڭ ھەر بىر مەيدان ئويۇنىنى كۆتۈرە ئالاتتى. سەھنىنىڭ ئىككى يېنىغا قۇراشتۇرۇلغان ئۈستى يېپىق، ئالاھىدە ئورۇنلاردا غوجا، مەنسەپدارلار كۈتۈۋېلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا گازىر - پۇرچاق، خاسىڭغا ئوخشاش يېمەكلىكلەر تىزىپ قويۇلاتتى. چايچىلار ئوتتۇرىدا شاپاشلاپ يۈرۈپ ھېلىدىن - ھېلىغا چاي قۇيۇپ تۇراتتى. ئادەتتىكى پۇقرالار ئوتتۇرىدىكى مەيداندا قىستىلىشىپ، ئۆرە تۇرۇپ ئويۇن كۆرەتتى. شۇ زامانلاردا، خەنزۇچە سۆزگە ناھايىتى كامىل توختاخۇن دېگەن بىر تۇرپانلىق كىشى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ خەنزۇلارنىڭ چاڭچىلە ئويۇنلىرىدا باتۇرلارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىپ، ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىكەن. خەنزۇلار ئۇنى «چەنتۇ باتۇر» دەپ ئاتاشقانىكەن.

گوتەي ئويۇنىدا بەش - ئالتە مېتىر كېلىدىغان يوغان بىر چەنزىگە كىچىك ئۇسسۇلچى قىزلاردىن بىرقانچىسىنى مەھكەم باغلاپ، چەنزىنى تىك قىلىپ بىر جازىغا ئورنىتىدىغان گەپ ئىدى. جازىنى بىرقانچە ئادەم كۆتۈرۈپ ماڭات-

تى ياكى ھارۋىغا ئورنىتىپ سۆرىتەتتى. بىلىنىڭ تۆۋىنى چەنزىگە ماتاپ باغلانغان قىزلار ھاۋا بوشلۇقىدا تۇرۇپ، تۆۋەندە چېلىنىۋاتقان داقا - دۇمباق، جاڭ - جۇڭلارغا كەلتۈرۈپ ئۇسسۇل ئوينايتتى.

ئىلىنىڭ ۋاڭ فامىلىلىك دوتەيىنىڭ بىر يالغۇز ئوغلى بولىدىغان. ئۇ كىچىكىدىن شوخ ئۆسكەن نېمە ئىدى. دودەنلىك قىلىپ ئوشۇق ئويناۋاتقان بالىلارنىڭ ئوشۇقىنى خاتىسىر قىلىپ قاچاتتى، چاقرا ئويناۋاتقانلارنىڭ چاقىرىسىنى تارتىۋالاتتى. لەگلەك ئۇچۇرۇۋاتقانلارنىڭ لەگلىكىنى ئولجا قىلىۋېتەتتى. ئىشقىلىپ، دائىم جېدەل تېرىپلا يۈرەتتى. ئۆزىنىڭ لەگلەك ئۇچۇرغۇسى كەلسە ئون تاختا قەغەزدە بىراقلا لەگلەك ياسايتتى. ئۇنىڭ بۇ لەگلىكىنىڭ قۇلاقلىرىمۇ بىر - ئىككى مېتىر پەرەڭدىن بولاتتى، بىرقانچە ئەسكەر ئاران كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. بۇ لەگلەكنى ئۇ قارىدۆڭنىڭ يۇقىرىسىدىكى تۆپىلىككە ئاچىقىپ، ئىككى ئات قوشقان كالاسكىدا ئولتۇرۇپ ئۇچۇراتتى. كىچىكىدىن شۇنداق غەلىتە قىلىقلىرى بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى «ساراڭ شويى» دېيىشەتتى. كېيىن ئۇ دادىسىنىڭ كۈچى بىلەن تاشكەنتكە بېرىپمۇ ئوقۇغان، ئۆز ئالدىغا ئەسكەرمۇ ئالغانىدى.

بىر يىلى، گوتەي ئويۇنى ئوينىلىدىغان مەزگىلدە، شۇ ساراڭ شويىنىڭ كاللىسىغا «مۇشۇ ئويۇنغا باشقا مىللەتلەرنىڭ سازلىرىنى چالغۇزۇپ باقسا قانداق بولار؟!» دېگەن خىيال كىرىپ قالسا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شاپاشلاپ يۈرۈپ بىر گارمونچى بىلەن بىر تەمبۇرچىنى تېپىپ كەپتۇ. بۇ ئويۇنچىلار تويى مۇزدۇزلارنىڭ دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەندە ئۇستىلارنىڭ ھەممىسى قولىدىكى ئىشىنى تاشلاپ

يىغىلىشىپ چىقتى. تاماشا كۆرگۈچىلەر كوچىغا پاتماي قالدى. ئابدۇۋەلى ئادەملەر ئارىسىدىن قىستىلىپ ئالدىغا ئۆتۈپ ھەيران قالدى. گوتەي جازىسىنى چوڭ بىر ھارۋا سۆرەپ كېتىپ باراتتى. ئۇسسۇلچى قىزلار باغلانغان چەنزە ياغىچىنىڭ ئاستىدا — ئادەتتە داقا - دۇمباق، جاڭ - جۇڭ چالغۇچىلار ئولتۇرىدىغان ئورۇندا بىر گارمونچى بىلەن تەمبۇرچى ئولتۇراتتى. گارمونچىنى ئابدۇۋەلى بىر قاراپلا تونۇدى. ئۇ نۇر ئاقساقالنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى — مامازا ئىدى. مامازا توغرىكۆۋرۈكتىكى رۇس، تاتار بالىلىرى بىلەن ئويناپ چوڭ بولغاچقا، گارمونغا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. مامازىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ تەمبۇر چېلىۋاتقان دۇلدۇ كىشى كىمدۇ؟

— ھوي ئابدۇۋەلى، ئاشۇ تەمبۇرچىنى تونۇمامسەن؟ — دېدى مۇزدۇزلارنىڭ بىرى، — ھۇسەيىن تەمبۇر دېگەن شۇ ئەمەسمۇ!

— ھۇسەيىن تەمبۇر؟!

ھۇسەيىن تەمبۇرمۇ ناھايىتى شۆھرىتى بار چالغۇچىلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلى ئۇنىڭ تەرىپىنى ئۇستىلاردىن كۆپ ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئۆزىنى بۈگۈن تۇنجى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. تەمبۇر بىلەن گارموننى تەڭكەش قىلىشىمۇ كەم ئۇچرايتتى. گوتەي ئويۇنىغا گارمون بىلەن تەمبۇر چېلىنىشىمۇ كىشىلەرنىڭ بۈگۈن بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. لېكىن، مامازا بىلەن ھۇسەيىن تەمبۇر ھېچقانداق چاندۇرماي، گارمون بىلەن تەمبۇرنى خەنزۇلارنىڭ گوتەي ئويۇنىغا چالىدىغان پەدىلىرىگە ئۇستىلىق بىلەن كەلتۈرۈپ، ھاۋادىكى ئالىيېشىل كېيىنىپ، مەڭزىلىرىنى بويىۋالغان قىزلارنى

ئۇسسۇلغا سالماقتا ئىدى. تاماشا كۆرگۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى مامازا بىلەن ھۈسسىين تەمبۇرنىڭ ماھىرلىقىغا ھەيران بولسا، بەزىلىرى گوتەي ئويۇنىغا تەمبۇر بىلەن گارمون چالغۇزغىنىغا كۈلۈشۈپ: ساراڭ شويى راستلا ساراڭ ئىكەن جۇمۇ! — دېيىشەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇۋەلى ھۈسسىين تەمبۇرنى مەشرەپ سورۇنلىرىدا پات - پات ئۇچرىتىپ قالىدىغان بولدى. ھۈسسىين تەمبۇر تەمبۇرگە ناخۇل چېكىشتە پەقەت ئۆزىگىلا خاس پۇراققا ئىگە ئىدى. ئۆسەك ئاھاڭلىرىغا ناخۇن بىلەن تەمبۇر سىمىنى ئىلىپ تارتىپ ئالدىرىماي چالغاندا ئۇ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرىكىنى ئىلىپ قولىغا بېرەتتى.

تۆتىنچى قىسىم

سەھنە ھاياتى

ئون بىرىنچى باب

قايسى ناخشىنى ئېيتاي

توغرىكۆۋرۈك ئۆستىڭىنىڭ سۈيى بايكۆلدىن باشلىناتتى. بۇ سۇ قىزىلكۆۋرۈكنىڭ يۇقىرىسىدىكى — ئۇچتېرەك دېگەن جايدىكى سازلىققا كەلگەندە كۆپىيىپ، بىر سەكرەتمە ھاسىل قىلىپ تۆۋەنلەپ كېتەتتى. 1928 - يىللار ئەتراپىدا بولسا كېرەك، بايكۆلنىڭ سۈيى ئېشىپ كېتىپ، ئۇچتېرەكتىكى كۆپتۈرمىنى بۇزۇپ، شەھەرگە بىراقلا بېسىپ كىردى. شۇ قېتىمقى سۇ ئاپىتىدە توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى كەمبەغەللەرنىڭ تۆپا تام ئۆيلىرىنىڭ نۇرغۇنى ئۆرۈلۈپ چۈشتى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئابدۇۋەلىلەرنىڭ ئائىلىسى «ئۇچدەرۋازا» مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ مەھەللىنىڭ «ئۇچدەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب: مەھەللىنىڭ يېنىدىن ئۆتىدىغان چوڭ يولدا بىر زىننەت دەرۋازىسى بار ئىدى. دەرۋازا خەنزۇ بىناكارلىق

شەكىلدە ئەگمە لەمپىلىك قىلىپ، نەقىشلەپ، ھەشەمەتلىك ياسالغانىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنە كىچىك ئىككى ئۆتۈشمە ئىشىكى بار ئىدى. شۇڭا ئادەملەر بۇ ئۈچ ئىشىكلىك دەرۋازىنىڭ يېنىغا چۈشكەن مەھەللىگە «ئۈچدەرۋازا» دەپ نام بەرگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ئەتراپتا ئىچكىرىدىن چىققان بىر خەنزۇ ئايال تۇرغان بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن باي ئۆتكەنىكەن. لېكىن، بالا - چاقىسى يوق ئىكەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ نام - نىشانىنىڭ يېتىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن چوڭ يولغا بۇ دەرۋازىنى ياساتقانىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ھېكايە قىلىشىچە: بۇ دەرۋازىنى ياساتقان ئايال مانجۇ ئىكەن، ئۇ گۇرەدە تۇرىدىكەن. ئۆلۈپ كەتكەن ئېرىگە بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن گۇرە بىلەن غۇلجا شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ چوڭ يولغا بۇ زىننەت دەرۋازىسىنى خاتىرە قىلىپ سالدۇرغانىكەن. ئەينى يىللاردا بۇ دەرۋازىنىڭ يېنىدا ئۈستىگە تۇرغۇن خەنزۇچە خەتلەر ئويۇلغان بىر خاتىرە تاشمۇ كۆزگە چېلىقاتتى...

ئۇ كەملەردە ئىلىغا قار قېلىن چۈشەتتى. سوغۇقمۇ ناھايىتى قاتتىق بولاتتى. ھەر يىلى سوغۇق راسا كۈچەيگەندە، «پالانچى بازاردىن چىققۇچە قىزلىقىنى ئۈششۈتۈپ قويۇپتۇدەك»، «خاكىنىڭ يولىدا مانچە ھارۋىكەش توڭلاپ قاپتۇدەك» دېگەندەك ۋەھىمىلىك گەپلەر تارقىلاتتى. يىراقتىن شەھەرگە كىرگەن يولۇچىنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا مۇز قېتىشىپ، ئېتىنىڭ ئۈستىنى قىراۋ قاپلاپ كېتەتتى. قىشنىڭ قاتتىق سوغۇقلىرىدا ئەللە - پاراق تۆككىلى ياكى ئاز - تولا ئاشلىقىنى پۇل قىلغىلى شەھەرگە كىرگەن بىچارە دېھقانلار كەچكە يېقىن بالىلىرىغا دەپ ئالغان بىر - ئىككى

چىلىك تاڭگازىنى بەلبېغىغا مەھكەم تۈگۈپ، ھەسرەتلىك ناخشىلىرىنى ئېيتىپ قايتاتتى.

ئېتىم جەدە، ئېتىم جەدە،
ئېتىمنىڭ قۇيرۇقى يەردە.
زالىملارنىڭ دەستىدىن
كەمبەغەلگە كۈن نەدە؟
مەن ئۆزۈم غېرىب بەندە،
كېيگىنىم كۆلا، چەندە.
ماڭا كەلگەن بۇ دەردنى
كىملەر قىلىدى بەخشەندە؟!...

سوغۇقنىڭ كۈچىدىن كېچىلىرى سايىنى ياقىلاپ يەنجىم① يولى بىلەن خاڭغا ماڭغان ھارۋىلارنىڭ ھەسرەتلىك غىچىلداشلىرى ئابدۇۋەلىنىڭ يېڭى ئۆيلىرىگىچە ئېنىق ئاڭلىناتتى.

يىللار ئەزەلدىن شۇنداق ئەندىشىلىك ئۆتەتتىمىكىن ياكى ئابدۇۋەلى چوڭ بولغانسېرى تۇرمۇشنىڭ ئەندىشىسىنى ھېس قىلىۋاتامدىكىن، ئىشقىلىپ، كېيىنكى يىللاردا ئۇ موزدۇزلار ئاغزىدىن كۆڭۈلنى پاراكەندە قىلىدىغان خەۋەرلەرنى ئاڭلايدىغان بولۇپ قالدى. بىركۈنى بىر ئۇستام «قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجىم كۆتۈرۈلۈش قىپتۇ، ئىچكىرىدىن چىققان گاسلىك② دېگەن تۇڭگان بىلەن بىرلىشىپتۇ» دېسە،

① يەنجىم — ئەملى يېزىلىرىنىڭ بىرى.
② ماجۇڭيىڭنى ئاددىي خەلق «گاسلىق» دەيتتى.

يەنە بىر كېلەرگە كەلگەندە بىرى: «غوجامنىياز بىلەن گاسىلىڭ سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك» دەيتتى.

— بۇ گاسىلىڭ دېگىنى تېخى ياشلا بالىمىش، — دەپ ھېكايە قىلاتتى بەزىلەر، — كىچىكلىكىگە باقماي ناھايىتى قارام نېمىمىش، ئارقىسىغا لەكمىنىڭ ئەسكەرنى ئەگەشتۈرۈپ جەڭ قىلارئىمىش...

— ئۇنداق بولسا، تېخى بۇرنىغا سۈ كىرمىگەن غورەككەن دەڭلا، — دەيتتى يەنە بىرەيلەن.

— خۇدايىم ئۆزىگە ئامانەت دەيتتى، — ھاسان بۆرە، — پۇقراغا جاھاننىڭ تىنچ بولغىنى ياخشى ئىدى.

بۇ يىللار — نوۋگورت① بىلەن ئۈچدەرۋازىغا بايلار بەس - بەستە ئۆي سېلىپ، چوڭ كوچىغا دۇكانلار چۈشۈپ ئاۋاتلىشىۋاتقان چاغ ئىدى. ئابدۇۋەلىگە بۇ ئادەملەرنىڭ ھېچبىر غەم - ئەندىشىسى يوقتەك كۆرۈنەتتى. بۇ مەھەللەردىكى ھاللىق ئۆيلەردە تۈنجى قار بىلەن تەڭلا قارلىق تاشلاش ئويۇنى باشلىنىپ كېتەتتى.

ئول خۇدانىڭ رەھمىتىدىن
يەر يۈزىگە ياغدى قار.
بەرىكە - شادلىق بىللە كەپتۇ،
يەنە ھەمراھ ئىپتىخار.

① نوۋگورت — رۇسچە «يېڭىشەھەر» مەنىسىدە. ئۈچدەرۋازىنىڭ قارشىسىدىكى بىر مەھەللە ئىسمى.

قىش بولسا ئالەم ئارا،
بوپتۇ قائىدە ھەممىگە.
بىر - بىرىگە قارلىق تاشلاش
تا قەدىمدىن بارۇ بار.
قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
يامغۇردا ياغلىق تاشلىدۇق.
تۈنجى قار ياغدى بۈگۈن
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق...

دېگەندەك قارلىق قوشاقلىرى يېزىلغان قەغەزلەرنى بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە ئوغرىلىقچە تاشلاپ قويۇشاتتى.

سوغۇق تازا كۈچەيگەندە بايلار باشكۆۋرۈكتىن ئۈچدەرۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈشەتتى. نەقىشلىك ئېگەر - جابدۇقلار، چىرايلىق چۇل - چۇل تۇتۇلغان مەخمەل يوپۇقلار يېپىلغان ئاتلار ئۈستىدە قاما جۇۋىلارنى كىيىپ، يۇڭ شارپىلارنى يۆگەپ، دەستىسىگە كۈمۈش نەقىشلەر قويۇلغان قامچىلارنى تۇتقان بىر - بىرىدىن سۆلەتۋاز بايلار مەنمەنلىك بىلەن غادىيىشىپ ئولتۇراتتى. يۈگرۈك ئاتلار، يورغا ئاتلار ئايرىم - ئايرىم قويۇپ بېرىلەتتى. كىشىنىڭ سوغۇقلۇقىغا قارىماي بەيگىدىن كەلگەن ئاتلاردىن پۇرقىراپ ھور كۆتۈرۈلەتتى... يەنە ئىككى ئات قېتىلغان ياسىداق چانىلارمۇ چېپىشقا سېلىناتتى. بەيگە تاماشىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەتراپقا نۇرغۇن ئادەم توپلىناتتى. بۇنداق ئويۇن چۈشتىن كېيىن باشلىنىپ، قاراڭغۇ چۈشكۈچە داۋام قىلاتتى. رۇسلار بۇ ئويۇننى «كاتاسا» دېيىشەتتى.

يەنە بىر كۈنلەرگە كەلگەندە: «ئۈرۈمچىدە شىلىڭ دۇبەن دېگەن بىرى تەختكە چىقىپتۇدەك. گاسىلىڭ مەن پادىشاھ بولىمەن، دەپ يېڭى دۇبەن بىلەن سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك. كۆرەدىكى جاڭ سىلىڭمۇ① گاسىلىڭ بىلەن ئىتتىپاق بولۇپتۇدەك. ئىلىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئۈرۈمچىنى ئالىمىز، دەپ ئۈرۈمچىگە قاراپ مېڭىپتۇ...» دېگەن گەپلەر تارقالدى. ئۇستاملار كۆرەدە تۇرىدىغان بۇ جاڭ سىلىڭ توغرىسىدىمۇ ناھايىتى قىزىق گەپلەرنى قىلىشاتتى. بەزىلىرى «بۇ ئادەمنىڭ ئىككى قۇلىقى مۈرىسىگە ساڭگىلاپ چۈشۈپ تۇرىدىكەن. بېشى كالىنىڭ بېشىدىن يوغان ئىكەن» دېسە، يەنە بەزىلەر «ئۇنىڭ ماجاڭ ئويناشتا ناھايىتى ئامىتى بار ئىمىش. ماجاڭ ئويناپ ئۇتتۇۋالغان يەتتە - سەككىز خوتۇنى بار ئىكەن» دېيىشەتتى.

مۇنداق ئەندىشىلىك گەپلەر كۆپەيگەنسېرى سودىگەرلەر دۇكانلىرىنى تاقاپ، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆسۈشكە باشلىدى. پاراكەندىچىلىك غۇلجا شەھىرىگىمۇ يېتىپ، ئوق ئاۋازى بېسىلمايدىغان بولۇپ قالدى. «چۆچەك تەرەپتىن سوۋېتنىڭ ئەسكەرلىرى كىرىپتۇدەك» دېگەن گەپلەر ئۇلغايدى. خەلق ئۇلارنى «تارباغاتايىسكىلار» دەيتتى. ئابدۇۋەلى بىلەن يېقىن قوشنا ئولتۇرىدىغان ھاسان بۆرە ھويلىدا تۇرۇپ ئوق ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ «ئابدۇۋەلى، مانا بۇ ئورۇسلارنىڭ ئوقى. مانا ماۋۇسى تۇڭگانلارنىڭ ... بۇ ئىشقا ئورۇسلار ئارىلاشتىمۇ. بۇنىڭ ئۇ يېقى خۇداغا ئامانەت!» دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى. ئاز ئۆتمەي: «تارباغاتايىسكىلار شەھەرنى توپقا تۇتۇپتۇ. زەمبىرەكنىڭ بىر ئوقى توپىدىگە، يەنە بىرى تۇڭگان مەسچىتى ئەترا-

① جاڭ سىلىڭ — جاڭ زىخىڭ (جاڭ پېيىۋەن.)

يىغا چۈشۈپتۇ... جاڭ سىلىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ...» دېگەن گەپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن جاھان سەل تىنجىپ قالغاندەك بولدى.

1934 - يىلى كىرىشى بىلەن خەلق ئارىسىدا ياخشى خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى.

— شىڭ دۇبەن دېگەن ناھايىتى ئادىل ئادەم ئىمىش، — دەيتتى بەزى مۇزدۇزلار، سىرتتا ئاڭلىغان گەپلىرىنى دۇكاندىكىلەرگە يەتكۈزۈپ، — ئەمدى ئۇرۇش - جېدەل بولمايدۇ. ھەممە مىللەت باپباراۋەر بولىدۇ. سوۋېت بىلەن ئىتتىپاق بولىمىز. يامان ئەمەلدارلار جازالىنىدۇ، دەپتىمىش...

— خۇدايىم خاننىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرسۇن.

— ئەمدى چىراغ پۇلى تۆلەيدىغاندىن قۇتۇلىدىغان ئوخشايمىزمۇ؟ — دېدى بىر ئۇستا چاقچاق قىلىپ.

ھەممە كۈلۈشۈپ كەتتى. ئۇ چاغلاردا كەچتە شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىنىڭ ئۇيەر - بۇيەرلىرىگە پانار يېقىپ قويۇلاتتى. پانار ئىچىدىكى شام ئۆزى تۇرغان تۈۋرۈكنىڭ ئەتراپىنى ئازىنلا يورۇتۇپ، بىر - ئىككى سائەت كۆيۈپلا ئۆچۈپ قالاتتى. ئەمما، ھۆكۈمەتنىڭ مەھەللە - كوچىلارغا قويغان ئادەملىرى ھەركۈنى دېگۈدەك ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ «چىراغ پۇلى» دەپ كىشىلەرنى بىزار قىلىۋېتەتتى.

راست دېگەندەك جەمئىيەت كەيپىياتىدا كۈندىن - كۈنگە ئىلگىرى كۆرۈلمىگەن جانلىنىش پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇ يىللاردا ئىلىدا تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر، سوۋېتكە ئوقۇشقا بېرىپ كېلىپ توختاپ قالغان ئىلغار زىيالىيلار خېلى تولىشىپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاكتىپ كىچ

چىقىرىشى بىلەن «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» تېزلا قۇرۇلدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەرقايسى مەكتەپلىرىنى ئاساس قىلىپ مەھەللە - مەھەللىلەردە ئۇرغۇن سەنئەت كۇرژۇكلىرى تەشكىللىنىپ، بۇ ئورۇنلار جەمئىيەتنىڭ مەدەنىي پائالىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. ھەركۈنى كەچلىكى مەكتەپ دەرۋازىلىرىدىن ئالدىراش كىرىپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. ئۇ يەردە چوڭلارنىڭ ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى، سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. ئۇزۇندىن بېرى مۇشۇنداق بىر روھىي ئازادلىقنىڭ بولۇشىنى كۈتكەن خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ ئاقارتىش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش قىزغىنلىقى بەكمۇ ئۈستۈن ئىدى.

«ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» يېنىدا قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يەنە «سانايىنەپىسە» قۇرۇلدى. ئىلگىرى مەھەللە - مەھەللە، مەشرەپ - سورۇنلاردا چېچىلىپ يۈرگەن ئۇرغۇن قابىلىيەتلىك سەنئەتچىلەر بۇ سەنئەت تەشكىلى ئەتراپىغا كۈچ بولۇپ توپلاندى. سانايىنەپىسىگە جەمئىيەتتىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ياشلاردىن ئارتىس قوبۇل قىلىش باشلانغاندا، روزى تەمبۇر قاتارلىق ساز ئۇستىلىرىنىڭ ئىسمىگە مۇزدۇز ئابدۇۋەلىمۇ كەلگەنىدى.

بىركۈنى دۇكانغا ياشقىنا بىر يىگىت كىرىپ كەلدى.

— ئابدۇۋەلى دېگەن مۇزدۇز بالا مۇشۇ دۇكاندا ئىشلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— مانا مەن، نېمە ئىش بار ئىدى؟ — دېدى ئابدۇۋەلى قولىدىكى تىكىۋاتقان ئىشىنى بىر تەرەپكە قويۇپ.

— سىزنى روزى تەمبۇر ئەتە ئەتىگەندە سانايىنەپىسىگە بىر كەلسۇن، دەيدۇ.

— مېنى؟! نېمە قىلىدىغاندۇ..

— سانايىنەپىسىگە ئادەم ئېلىۋاتىدۇ. ھەقچان سىزدىنمۇ ئىمتىھان ئېلىپ كۆرۈپ باقامدىكىن.

— ئىمتىھان!؟ — سەل تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدى ئابدۇۋەلى.

— ئىمتىھان دېسە چۆچۈپ كەتتىڭغۇ. سېنى بىر - ئىككى ناخشا ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ باقىدۇ شۇ. بولدى، بولدى، سىز كېتىۋېرىڭ، ئابدۇۋەلى ئەتە بارىدۇ، — دېدى ھاسان بۆرە ھېلىقى يىگىتكە قاراپ.

ئاندىن مۇزدۇزلار غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى.

— مانا بىزنىڭ ئارىمىزدىنمۇ بىر ئارتىس چىقىدىغان بولدى - دە!

— ئىمتىھان ئالسا قايسى ناخشىنى ئېيتساڭ بولار ئابدۇۋەلى؟

— ۋادەرىخادىنلا چۈش.

— ئەۋرىشىمنى ئېيتامسەنيا؟

— باشتا يېنىكرەك ناخشىلاردىن باشلىغىنى ياخشى...

— ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەي بىز مۇزدۇزلارنى شەرمەندە قىلىپ يۈرمە يەنە.

— نېمە دېگىنىڭ، بۇ كۈننىڭ ياشلىرى ھەرقانچە ناخشا ئېيتسا مۇشۇ ئابدۇۋەلىچىلىك ئېيتار. قالغان كەم يەرلىرى بولسا كېيىن ئۆگەنمەمدۇ!

— يا ئەمدى، ھودۇقۇپ كېتەمدىكىن دەيمەنا...

مۇزدۇزلار بۇ يېڭىلىق ئۈستىدە خېلى ئۇزاق تالاشتى، ھېسامەدىن ئۇستام بۇرۇتىنى تولغاپ:

— ئابدۇۋەلى، سەھنىگە چىقىپ راسا كېلىشتۈرۈپ

بىر ناخشا ئېيتىدىغان بولساڭ، قىزلارمۇ ئارقاڭدىن ئەگىشىپ كېتەلمەي قالىدۇ - دە! — دەيتتى.

شۇ كۈنى ئابدۇۋەلىنىڭ قولىمۇ ئىشقا بارماي قالدى. ئەتىسى ئۇ سانايىنەپىسە ۋاقىتلىق ئورۇنلاشقان قورۇنى ئىزدەپ - سوراپ تېپىپ بارغاندا، چوڭ بىر ئۆيگە تام ياقىلىتىپ قويۇۋەتكەن ئورۇندۇقلاردا بىرمۇنچە كىشى ئولتۇراتتى. ئىمتىھان بېرىش ئۈچۈن يىغىلغان ياشلاردىن بىرنەچچىسى ئىشىك ئالدىدا تۇرۇشاتتى. ئابدۇۋەلى ئۆزى ئىچىگە قاراپ ئەيمەنگەندەك بولدى. ئولتۇرغانلارنىڭ بەزىلىرى كاستۇم - بۇرۇلكىلارنى كىيىپ، گالستۇك تاقىغان، بەزىلىرى ئادەتتىكىچە كىيىنگەن يېشى چوڭ ئادەملەر ئىدى. «موزدۇز ئابدۇۋەلى كەلدىمۇ؟» دەپ چاقىرغاندا ئۇ ھاياجاندىن يۈرىكى دۈپۈلدىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى.

— خوش، سەن ساز چالامسەن، ناخشا ئېيتامسەن؟

— ناخشا ئېيتىمەن.

— ناخشاڭنى باشلا...

— قايسى ناخشىنى ئېيتىپ بېرەي.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ بىرنەچچەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

— بىلىدىغان ناخشاڭ جىق ئوخشىمامدۇ؟ قېنى ئۆزۈڭ خالىغان بىرنى ئېيتىپ باقە!

ئابدۇۋەلى چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ئۇنىڭدىكى قورقۇش كەيپىياتى ئاستا - ئاستا تارقاپ، كۆز ئالدىغا نېمىشقىدۇر تېرە زاۋۇتىنىڭ ھويلىسىدا قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋېلىپ، ئېچىنىشلىق قىياپەتتە تۇرغان ئەمىنجان ئۇستام كەلگەندەك بولدى. ئۇ ئاشۇ ئۇستام ياخشى كۆرىدىغان ناخشىلارنىڭ بىرىگە باشلىدى - دە، ئارقا - ئارقىدىن

ئۇلاپ بىرنەچچە ناخشىنى بىراقلا ئېيتىۋەتتى. بۇ موزدۇزنىڭ ناخشىسىنى تېخى ئاڭلاپ باقمىغانلار ناھايىتى ھەيران بولدى. ئۇنىڭ ئاۋازى شۇنچىلىك ساپ، جاراڭلىق، ناخشىنىڭ سۆزلىرىنى ئېلىشى خېلىلا پىششىق ئىدى.

شۇ چاغ باھارمۇ، يازمۇ؟ شەنبىمۇ، يەكشەنبىمۇ؟ پەسىلنىڭ قايسى ۋاقتى، ھەپتىنىڭ قايسى كۈنى ئىكەنلىكى ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە يوق. ئەمما داڭلىق ئۇستازلار ئۇنىڭغا قادىلىپ تۇرغان ئاشۇ مىنۇتلار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ھازىرمۇ تونۇلغۇنكىدەكلا تۇرۇۋېتىپتۇ. شۇ سائەتلەردىن باشلاپ ئابدۇۋەلى ئارتىسلىق ھاياتقا قەدەم قويدى.

ئون ئىككىنچى باب

جۇنۇن

سانايىنەپىسىنىڭ دەسلەپكى تەشكىلاتچىلىرى شائىر ۋە ئارتىس قاسىمجان قەمبىرى، يازغۇچى زىيا سەمەدىلەر ئىدى. قابىل ئارتىس جالالىدىن يەھيارى ئۆمەكنىڭ تۇنجى رېژىسسورى بولغانىدى. داڭلىق چالغۇچى روزى تەمبۇر مۇزىكا يېتەكچىسى ئىدى. سانايىنەپىسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتچىلەردىن يەنە ھاسان تەمبۇر، مەرۇپ ناسىرى، ھۇسەيىن تەمبۇر، سەيدۇللام، ئابدۇنەبى ماناپوپ، تېيىپئاخۇن، نۇرمەھەممەت ناسىروپ، مەتتاھىر ھەسەن، ھىزدۆلەت، تۇرسۇن تېيىپ قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. سانايىنەپىسىنىڭ ئارتىس ۋە باشقا خىزمەتچى خادىملىرى جەمئىيەتتىكى مۇئەللىملەر، ئىشچى - خىزمەتچى، ھۈنەر-

ۋەن، تىجارەتچى قاتارلىق ھەر ساھە - ھەر كەسىپتىكى كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۆمەكنىڭ مەخسۇس تەيىنلەنگەن مەمۇرىي خادىملىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مائاش ئالمايتتى. تۇرمۇشتا باشقا كىرىمى يوق، قىيىنچىلىقى بار سەنئەتچىلەرگە ئويۇن قويۇپ قىلغان كىرىمىدىن ياكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقا پۇللىرىدىن ئاز - تولا ياردەم قىلىناتتى. ھېچقانداق ھەق ئالماي قاتناشقۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. كۈندۈزلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىش - ئوقىتىنى قىلىپ، كەچتە سائەت بەش - ئالتىگىچە بەلگىلەنگەن ئورۇنغا جەم بولۇپ سائەت ئونلاردىن ئاشقۇچە رېپېتىتسىيە قىلىشاتتى.

سانائىنەپىسە باشتا خەلق ناخشا - سازلىرى، ئۇسسۇل، ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان لەپەرلەر، جەمئىيەتتىكى ئىللەتلەرنى پاش قىلىدىغان كىچىك كومېدىيەلەرنى ئوينىدى. بۇ يىللار تېخى غۇلجا شەھىرىدە كۇلۇب يوق ئىدى. تەييارلانغان ئويۇنلار ۋاڭ قادىرنىڭ بېغى①، گۈلشەنباغ ۋە شەھەردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ مەيدانلىرىدا سەھنە ياساپ ئوينىلاتتى. ھەر يىلى «ئاپرېل بايرىمى» دا ئالتۇنلۇقتىكى تاللىقتا ئويۇن كۆرسىتىلەتتى. 1935 - يىلى داموللا جاللاپنىڭ قورۇسىدا «ئىچكۈلۈك نەتىجىسى»، «ئۆيلىنىش» دېگەن ئەسەرلەر ئوينالدى.

ئارتىسلارنىڭ كىيىم - كېچىكى ۋە سەھنىگە لازىملىق بۇيۇملار بايلارنىڭ ئۆيلىرى، سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىنەتتى. يەنە بەزى نەرسىلەرنى ئارتىسلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆيلىرىدىنمۇ ئېلىپ كېلەتتى... دېكوراتسىيە ئىشلەش ئىشلىرىمۇ تېخى ناھايىتى ئاددىي ئىدى. ئاق رەختكە سىزىلغان ئاددىي كۆرۈنۈشلەر سەھنىنىڭ ئارقا ۋە يان تەرەپلىرىگە تارتىپ قويۇلاتتى. ئۇ چاغلاردا پەردىنى ئېچىش - يېپىشمۇ ناھايىتى قىزىق بولاتتى. پۈشتەك چېلىنىشى بىلەن بىر ئادەم پەردىنىڭ بىر چېتىنى تۇتۇپ سەھنىنىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا قاراپ يۈگۈرەيتتى. بەزىدە پەردىنىڭ سىيرىلغۇچى ماڭماي خېلى ئاۋارىچىلىكلەرگە سالاتتى؛ بەزىدە پەردە تارتقۇچى يۈگۈرۈپ سەھنىنىڭ ئاق ئوتتۇرىسىغا يىقىلىپ چۈشىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى... مەيلى قانداقلا بولمىسۇن قويۇلۇۋاتقان نومۇرلار سەنئەتكە تەشنا خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولاتتى. ئويۇن مەيدانى ھەردائىم تاماشىبىنلار بىلەن تولۇپ تۇراتتى. ئارتىسلار ھەر قېتىمقى ئويۇندىن ھاياجان بىلەن قايتىشاتتى. كېچىلىرى ئۇلار سەھنىدىكى قىزغىن ھەرىكەتلەر، تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرى، سەھنە ئارقىسىدا تۇرغان رېژىسسورنىڭ مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈمسىرەشلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئۇزاققىچە ئۇخلىيالمايتتى...

① ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك خەلق باغچىسى.

* *

ھۈسەينبەگ يۈنۇسوپ دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىدى. ئۇ ئەرەب - پارسچە، رۇسچە تىللارنى بىلىدىغان، يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئاچقان، ئىلىملىك، مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى. چەت ئەلدىن غۇلجا شەھىرىگە دەسلەپكى مەتبەئە

ماشىنىلىرىنى ئېلىپ كىرگەنىدى. يېڭىلىق تەرەپدارى بولغاچقا مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ئۇنى «ھۆسىيىنبەگ كالتە قۇيرۇق» دەپ دېيىشەتتى. «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن ھۆسىيىنبەگ «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، سانائىنەفىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغىمۇ كۆپ كۈچ چىقارغانىدى. ئۇ ئۆزىمۇ بىر سەنئەتچى ئىدى. كلاسسىك ئىلى سەنئىتىگە ئويناشتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان ئادەم يوق ئىدى.

شىڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنى بىر قۇر تۈزەشتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، 1935 - يىلى ئىككىنچى نۆۋەتلىك مىللەتلەر قۇرۇلتىيى ئاچتى. بۇنىڭغا جايلاردىكى چوڭ بايلار، ئەمەلدارلار، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى بار كىشىلەرنى چاقىرغانىدى. ھۆسىيىنبەگ شىڭ شىسەينىڭ مانا مۇشۇ قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، قايتىش يولىدا ئۆتەيدە ماشىنا ۋەقەسى بىلەن ۋاپات بولدى. بۇ كىشىنىڭ خەلق قەلبىدە قالدۇرغان تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغانلىقتىن، بۇ شۇم خەۋەر پۈتۈن غۇلجا شەھىرىنى زىلزىلىگە سالدى. قاسىمجان قەمبىرى، تېپىزات خەلپىتىم، زىيا سەمەدى، زۇنۇن قادىر قاتارلىق نۇرغۇن يازغۇچى - شائىرلار ھۆسىيىنبەگ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ شېئىر، ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى.

سانائىنەفىسە ھۆسىيىنبەگنىڭ ھاياتىنى بىر سەھنە ئەسىرى قىلىپ يېزىپ، دەرھاللا سەھنىلەشتۈردى. رېژىسسورلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئويۇن رەسمىي باشلىنىشتىن بۇرۇن بىر مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىلىشى، ناخشىدىن كېيىن پەردە ئېچىلىپ، ئاندىن ئويۇن باشلىنىشى كېرەك ئىدى. ناخشىغا سېلىنىدىغان سۆز:

كەتتى بۈگۈن ئارىمىزدىن،
ھۆسىيىنبەگدەك بىر قەھرىمان.
بار ئۆمرىنى ۋەتەن ئۈچۈن،
خەلق ئۈچۈن پىدا قىلغان...

دېگەن مەزمۇنلاردا يېزىلدى. ناخشا «جۇنۇن» ئاھاڭىغا سېلىنىدىغان بولدى.

تاماشىبىنلارنىڭ دىققىتىنى سەھنىگە كۈچلۈك مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىنى سەھنە ئەسىرىنىڭ مەزمۇنىغا بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن دەسلەپتە ئېيتىلىدىغان بۇ ناخشا ناھايىتى ئوبدان ئورۇنلىنىشى لازىم ئىدى. شۇڭا، ناخشا ئۈچ كىشىگە ئۆگىتىلدى، ئۇلارنىڭ بىرى ئابدۇۋەلى ئىدى. سانائىنەفىسىگە كىرگىنىگە بىرەر يىلدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ، ئابدۇۋەلى تېخى سەھنىگە چىقىپ باقمىغانىدى، ئادەم چاقىرىپ كېلىدىغان، ئېلان چاپلايدىغان، دېكوراتسىيىگە لازىم نەرسىلەرگە ياردەملىشىدىغان يۈگۈر - يېتىم ئىشلارنى قىلاتتى. بۇ يېڭى ۋەزىپە ئۇنى ھەم خۇشال قىلدى، ھەم ھاياجانلاندۇردى. دۇكاندا ئىش تىكىۋاتقاندا قولى ئىشتا بولسىمۇ، خىيالى شۇ «جۇنۇن» دا ئىدى.

— ھاسىنكا، جۇنۇننى بىر ئېيتىپ بېرەمگە! — دەپ مۇراجىئەت قىلاتتى ئۇ.

ھاسان بۆرە ئالدىرىماي ناخشا باشلايتتى:

ئارپا، بۇغداي سامىنى
سەلكىن ئايرىيدۇ.
ئورۇق - تۇغقان، قېرىنداشنى

ئۆلۈم ئايرىيدۇ.

— ياقۇپجىنىكا، مۇشۇ ناخشىنى سىز بىر ئېيتىپ بېقىڭا، — دەيتتى ئۇ يەنە.

سېنى دېدىم، سېنى دېدىم،
كەچتىم بۇ جاندىن.
يۈرەك باغرىم پارە - پارە،
كۆز ياشىم ئاندىن...

— نېمە بولدى، ساڭا بۈگۈن «جۇنۇن» نىڭ ئىشقى چۈشۈپتىغۇ؟ ماڭا قارا، بۇنى ساڭا مەنمۇ بىر ئېيتىپ بېرەي، — دەپ بۇرۇتىنى تولغاپ قويۇپ ھېسامىدىن ئۇستاھەمۇ ئاخىردا جۇنۇننى بىر قېتىم ئېيتتى.

ھەممىسى ئوخشاشلا «جۇنۇن» بولسىمۇ، يەنە ھەركىمنىڭ ناخشا ئېيتىشىدا ئۆزىگە خاس بىر پۇراق بار ئىدى. ئابدۇۋەلى ئۇلارنىڭ ناخشا ئېيتىشىدىكى بۇ ئۆزگىچىلىكلەرگە دىققەت قىلاتتى. ھاسان بۆرىنىڭ ئاۋازىدىكى تەمكىنلىك، ياقۇپجان دۇتارنىڭ ئاۋازىدىكى مۇڭ، ھېسامىدىن ئۇستامنىڭ ناخشا سۆزلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئەپچىللىكى ئۇنى جەلپ قىلاتتى...

جالالىدىن يەھيارى ھېلىقى ئۈچ ناخشىچىنى ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ، ئىككىلەنمەيلا ئابدۇۋەلىنى تاللىۋالدى... قويۇن باشلىنىدىغان كۈنى مەيدانغا ئادەم ناھايىتى نۇرغۇن توپلانغانىدى.

— قانداق، يۈرىكىڭ دۈپۈلدەۋاتامدۇ؟ — دەپ سورىدى

سەھنىگە چىقىش ئالدىدا جالالىدىن يەھيارى ئابدۇۋەلىدىن.

— سەل قورققاندەك بولۇۋاتىمەن.

— ھۇسىينبەگنى كۆرگەنمۇ سەن؟

— كۆرگەن.

— ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئىچىڭ ئېچىشىدىغاندۇ؟

— ئەلۋەتتە.

— ھە، سەھنىگە چىققاندا تۆۋەندىكى ئادەملەرگە قارىۋالما، نەزىرىڭنى تاماشىبىنلارنىڭ ئۈستىدىن ھالقىتىپ يىراقلارغا تاشلا، كۆڭلۈڭدە مەرھۇم ھۇسىينبەگنىڭ ۋاپاتىغا چوڭقۇر ئېچىنىش بولسۇن. باشقا ھېچنېمىنى ئويلىما. شۇ چاغدا ناخشىنى ھودۇقماي، ياخشى ئېيتالايسەن.

ئابدۇۋەلى سەھنىگە چىقىپ، تۆۋەندىكى داۋالغۇپ تۇرغان غايەت زور ئادەم دېڭىزىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز جىددىيلىككە چۈمۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭغا ساز تەڭكەش قىلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ئىسكىرىپكىچىسى سەيدۇللام بىللە چىققانىدى. سەيدۇللام كامالچىنى ئىسكىرىپكا قىللىرى ئۈستىگە قويۇشى بىلەن ئېچىنىشلىق بىر سادا كۆتۈرۈلدى. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدىدىن ھەممە نېمە ئۆچكەندەك بولدى - دە، ناخشا باشلىۋەتتى.

كەتتى بۈگۈن ئارىمىزدىن
بىر قەھرىمان.
ئۆچتى چىراغ خەلقىمىزنى
ھاستى پۇغان...

پۈتۈن مەيدان چىۋىننىڭ ئۇچقىنى ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىققا چۆكتى. ھەممە ئادەم ئاشۇ ناخشىچى بىلەن بىردەك نەپەس ئېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. شۇ ئەسنادا بىر ئايال ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى، ئارقىدىنلا پۈتۈن مەيداننى يىغا-زار قاپلاپ كەتتى... ناخشا ئاخىرلىشى بىلەن يېشى توختىغان بىر ئايال كۆز ياشلىرىنى سۈرتكىنىچە سەھنىگە چىقىپ ئابدۇۋەلىنى مەھكەم قۇچاقلاپ، «رەھمەت ئوغلۇم!» دەپ تەشەككۈر بىلدۈردى.

شۇ كۈنى «جۇنۇن» ئاھاڭىنى ئورۇنداش بىلەن ئابدۇۋەلى بىردىنلا پۈتۈن شەھەر خەلقىگە تونۇلدى.

*

ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئابدۇلئەزىزمۇ مەشرەپ سورۇنلىرىنىڭ ياخشى ناخشىچىلىرىدىن ئىدى. ئەمما ئۇ ئىنىسىنىڭ سانايىنەپىسىگە قاتنىشىشىغا قارشى ئىدى. ئۇ سازەندىچىلىك بىلەن ئارتىسلىقنى — ئۆرۈم ئېلىپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان ئەرلىك غۇرۇرى بار ئادەمگە ياراشمايدىغان چاكىنا ئىش، دەپ قارايتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئابدۇۋەلىنى قاملاشمىسىمۇ ئۆزىنى ئاۋارە قىلىپ بىكار پايپاسلاپ يۈرمەكتە، دەپ ئىچى پۇشاتتى. ھۆسىنبەگ نامىغا ئوينالغان ئويۇننى كۆرۈشكە بارغان ئابدۇلئەزىز ئۆز ئىنىسىنىڭ ناخشىسىنى، بۇ ناخشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنكى مەيداندىكىلەرنىڭ كەيپىياتىنى كۆرۈپ قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇ جارۇللايوپلار ئائىلىسىدىن ھەقىقىي بىر ناخشىچىنىڭ چىقىدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى.

ئەتىسى كەچتە ئابدۇلئەزىز ئىنىسىنى ئۆيىگە تاماققا چاقىردى. تاماقتىن كېيىن ئۇ ئۈنچۇقماي ئورنىدىن تۇرۇپ، كېيىم ئىشكاپىنى ئاچتى. ئۆزىگە يېڭى تىكتۈرۈپ تېخى كىيمىگەن كاستيۇم-بۇرۇلكىنى ئېلىپ:

— ئۇكام، بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا چىرايلىقراق كىيىپ يۈرەرسەن، — دەپ ئابدۇۋەلىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى.

بۇ ئىش ئابدۇۋەلىنىڭ سانايىنەپىسىدە تېخىمۇ بېرىلىپ ئىشلىشىگە تۈرتكە بولدى. شۇ يىلى ئابدۇلئەزىز يەنە ئۆزى يول مېڭىپ ئىنىسىنى ئۆيلىدى. بۇ ئابدۇلئەزىزنىڭ ئابدۇۋەلىگە «ئارتىسلىق ھاياتىدا ھېسسىياتتا ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتمىسۇن» دەپ قىلغان چوڭ غەمخورلۇقى ئىدى. دېمىسىمۇ ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۆز ئاكىسى ئاتا بولۇپ قوشۇپ قويغان شۇ ئامىنە بىلەن بىللە ئۆتتى.

*

موزدوزلاردا «دەۋشكىنى پەش، توخۇنى تاخ دېگۈچە بىر پېخەدىن قالىسەن» دېگەن گەپ بار. موزدوزخانىلاردىكى بىر تىلغا ئالغان ئۇستىلارنىڭ ئادەتتە ئاغزى ناخشا بىلەن پاراڭدا بولسىمۇ، قولى ئىشتىن بىر مىنۇتمۇ توختاپ قالمايتتى. ئىشنى بازارغا ئۈلگۈرتۈش ئۈچۈن بەزىدە ئۇلار چىراغ يورۇقىدا كېچىلەپمۇ ئىشلەپ كېتەتتى. كېچە-كېچىلەپ رېپېتىتسىيىگە قاتنىشىپ، يەنە كۈندۈزى كۈن بويى مۆكچىيىپ ئولتۇرۇپ ئىشلەش ئابدۇۋەلىنى خېلىلا ئالدىر-

تېپ قويدى. ۋاپۇرۇش بازىرىدىكى سودىگەرلەر زاكالەت
بېرىپ قويغان ماللىرى ۋاقتىدا قولىغا تەگمىسە، دۇكانىغا
كېلىپ دوق قىلىپ ئۇستاملارنى تەگلىكتە قويۇشتىن ياند-
مايتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بازاردا ئوقەت قىلىدىغان دوستلىرى
بىر كۈنى ئۇنىڭغا مەسلىھەت بېرىپ:

— ئابدۇۋەلى، ھەم سانايىنەپىسكە قاتنىشىپ، ھەم
دۇكاندا ئىش تىكىپ بىر ئۆيىنى باقمىقىڭ تەس. بازاردا
بىز بىلەن ئوقەت قىل. ئاپقىنىمىز تەڭ بولسۇن، — دېدى.

شۇنداق قىلىپ، ئابدۇۋەلى سانايىنەپىسكە قاتنىشىپ
ئۇزۇن ئۆتمەيلا موزدۇزلۇق كەسپى بىلەنمۇ خوشلاشتى.
ئەمدى ئۇ كۈندۈزلىرى بازاردا ئابلىز①، يا-
سىناخۇن، مەمتىمىن قارىي دېگەن بۇرادەرلىرى بىلەن شېرىك
دەللاللىق قىلىدىغان بولدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى ياكى
كەچكە يېقىن ئۇلار تاشلەيكىدىكى مىرقاسىمھاجىنىڭ سا-
رىيى، دەگدەرۋازىدىكى سۇلتانبايىنىڭ سارىيى، توڭگان سا-
راي، خەنزۇ بازىرىدىكى ئىچكىرىدىن مال ئاچقىدىغان سو-
دىگەرلەر چۈشىدىغان دەڭلەر، تەختى مەھەللىسىدىكى
خوتەن سارايلىرىنى ئارىلاپ، بۇ يەرگە چۈش-
كەن سودىگەرلەرنىڭ قانداق مال ئېلىپ كەل-
گەنلىكىنى، ئۇلارغا نېمىلەرنىڭ لازىملىقىنى ئۇقۇشاتتى؛
ئاندىن يەنە بازار ئارىلاپ، دۇكانلارغا قانداق مال لازىم-
لىقىنى تىڭ-تىڭلايتتى. سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنى دۇ-
كانلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، سودىگەرلەرگە كېرەكلىك مال-
لارنى بازاردىن تېپىپ بېرىپ ئوتتۇرىدىن پايدا كۆرۈشەتتى.
ئۇلارغا سىرتتىن ماتا، چەكمەن، پاختا، چاي، دورا-دەر-

① ئابلىز ئابباسوپ — ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ ئاكىسى.

مان، گىلەم، كۆچا ئەلتىرىسى، قۇرۇق مېۋىلەر كېلەتتى.
سودىگەرلەر بۇ يەردىن چەم، خۇرۇم، تېرە، ھەرخىل ئاياغ
كىيىم ۋە سوۋېتتىن كىرگەن گەزمال، قەنت-گېزەك،
سەرەڭگە قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ مېڭىشاتتى. ئابدۇۋەلى
بازاردىكىلەرگە «ناخشىچى موزدۇز» دېگەن نام بىلەن
تونۇش بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئوقىتىي راۋاجلىنىشىپ،
موزدۇزلۇق قىلغىنىغا قارىغاندا تۇرمۇشى ئۆگشىلىپ
قالدى.

ئۇ چاغلاردا سارايدىن ئالغان ماللارنى دۇكاندارلارغا
ئۆتكۈزۈشتە مالدىن پايدا ئالغان بىلەن دۇكاندارىدىن چاي
پۇلى ئالمايدىغان قائىدە بار ئىدى. ھەم پايدا ئېلىپ،
ھەم چاي پۇلى ئالسا «ھارام» بولىدۇ، دېيىلەتتى. لېكىن،
«چاي پۇلى ئالمىساق، دۇكاندار: بۇ مالدىن كۆپ پايدا
ئالغان ئوخشايدۇ، دەپ گۇمانلىنىپ قالىدۇ» دەپ بەزىدە
ھەم پايدا كۆرۈپ، ھەم چاي پۇلى ئالىدىغان ئىشلارمۇ
بولۇپ قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا، ئابدۇۋەلى شېرىكلىرى
بىلەن «ھارامنى ھارامغا خەجلەيمىز» دەپ قاۋاقخانىغا بېرىپ
ئاز-تولىدىن ئىچىشىپمۇ قوياتتى. بەزىدە مۇنداق ئۇلپەتچىلىك-
كە كونا گىر بازىرىدا ئوقەت قىلىدىغان زىكرى ئەلپەتتامۇ
ئارىلىشىپ قالاتتى. شۇڭا زىكرى ئەلپەتتانىڭ ئابدۇۋەلىنى
كۆرسە:

— بۈگۈن ھارامدىن تاپاۋەت يوقمۇ؟ — دەپ قويىدى-
غان چاقچىقى بار ئىدى.

ئون ئۈچىنچى باب

ھەقىقىي غېرىپ

1936 - يىلىغا كەلگەندە سەنئەت ئىشلىرىدا خېلىلا چوڭ يۈكسىلىشلەر بولدى. غۇلجا شەھرىدىكى ئەڭ چوڭ كۇلۇب — «ئۇيغاق كۇلۇب»① ياسىلىپ چوڭ تىپتىكى سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. 30 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 40 - يىللارنىڭ بېشىغا كەلگەندە يەنە «رۇس كۇلۇبى»، «خەنزۇ كۇلۇبى»، «ئۆزبېك كۇلۇبى»، «تاتار كۇلۇبى» قاتارلىق كۇلۇبلار ئارقا - ئارقىدىن سېلىنىدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ سەھنە ئەسەرلىرىنى تەييارلاش، ئويناش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ كۈنلەردە، ھەر كۈنى كەچلىكى كىشىلەرنىڭ ئىشتىن چۈشۈپ، ئويۇنخانىلارغا قاراپ ئالدىراپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. ھەربىر مەيدان ئويۇننىڭ بېلىتى ھەش - پەش دېگۈچە سېتىلىپ بولاتتى. خەلقنىڭ كەيپىياتىدا يېڭى بىر روھلىنىش بارلىققا كەلگەنىدى. مۇشۇ يىللاردا سانائىنەپىسە «پېرىخۇن»، «قانلىق داغ»، «ئارشىن-

① «ئۇيغاق كۇلۇب» نىڭ دەسلەپكى نامى «مىللەتلەر كۇلۇبى» ئىدى. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يوق بانالارنى تويدۇرۇپ چىقىپ بۇ كۇلۇبنى مۇسادىرە قىلىۋالدى. بۇ ئىش ئاممىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغانلىقتىن كېيىن، ھۆكۈمەت «كۇلۇبنى سېتىۋېلىڭلار»، دېگەن يولنى تاللاپ قويۇپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى پۇل چىقىرىپ كۇلۇبنى قايتا سېتىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كۇلۇب نامى «ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبى» (ئۇيغاق كۇلۇب) قا ئۆزگەرتىلگەنىدى.

مال ئالان»، «نۇزۇگۇم»، «پەرھاد - شېرىن»، «رابىيە - سەئىدىن»، «جاھالەتنىڭ جاپاسى» قاتارلىق نەچچە ئون پارچە ئەسەرنى ئوينىدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىدە رول ئېلىشى دەسلەپتە ئادەتتىكى روللارغا چىقىش بىلەن باشلاندى. «ئۆيلىنىش» ئەسىرىدە ئۇ ياردەمچى يىگىتلەر رولىنى ئالدى. «باي ۋە مالاي» دراممىسىدا ئادەتتىكى ئامما قاتارىدا سەھنىدە كۆرۈندى. «قانلىق داغ» دا ئۇ بىر ياينىڭ رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ جالالىدىن يەھيارىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى. جالالىدىن يەھيارى بىلەن قاسىمجان قەمبىرى ئابدۇۋەلىنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار ئاۋاز، ھەرىكەت، تەن قۇرۇلۇش جەھەتتە ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە بۇ ياشنىڭ سەھنىدىكى ئىستىقبالىنى مۆلچەرلەپ يەتكەنىدى. ئۇستازلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئابدۇۋەلى بارا - بارا ئاساسلىق روللارنى ئېلىشقا ئۆتتى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوينالغان «ئۆز مۇھىت»، «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «شاڭخەي كېچىسى»، «چاقىرىلمىغان مېھمانغا سوۋغات»، «پارتىزان قىزى» دېگەن سەھنە ئەسەرلىرىدە ئۇ «ياپون گېنېرالى»، «پارتىزانلار باشلىقى»غا ئوخشاش ئاساسلىق روللارغا چىقىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. شۇڭا ئۇ كېيىنكى چاغلاردا چاقچاق قىلىپ «جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشىغا بىزمۇ قاتناشقان» دەپ قوياتتى.

* *

30 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ سانائىنە-

پىسە «غېرىب - سەنەم» نى تەييارلاپ سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. ئادالەتنى، مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى كۈيلەيدىغان بۇ ئەسەر شۇ تەڭسىز زاماندا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كۈچلۈك ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تارىلىپ يۈرگەن «غېرىب - سەنەم» ۋەقەسى بۇندىن ئىلگىرى تولاراق خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئېغىزاكى ئېيتىپ يۈرەتتى. غۇلجىدا توختىقارى دېگەن بىر دۇتارچى ئادەم ئۆتكەنىدى. ئۇ ھەر جۈمە كۈنى بازاردا «غېرىب - سەنەم»، «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھاد - شېرىن» غا ئوخشاش ئاشىق - مەشۇقلار قىسسىلىرىنى ناخشا - ساز بىلەن بايان قىلاتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ھەر قېتىم ئاز دېگەندە بىرەر يۈزدەك ئادەم توپلاشقان بولاتتى.

«شۇنداق قىلىپ، شاھ ئابباس غېرىبنى باغدات شەھرىگە پالىغاندا، سەنەم ياقىلىرىنى چاك ئېتىپ يىغلاپ، غېرىبقا قاراپ شۇنداق دەپتۇلەر. — دەپ دۇتارىنى قولىغا ئالاتتى توختىقارى:

مۇندىن كېتەر بولدۇڭسەن باغدات شەھرىگە،
يارىم سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.
ئاللا سالدى جۇدالىقنىڭ دەردىگە،
غېرىب سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.

ئاندىن غېرىب سەنەمگە قاراپ مۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

مېنى كەتتى دېبان مالال بولمىغىن،

كۆپ يىغلىما سەنەمجان كەتسەم كېلۇرمەن.
قىزىل گۈلدەك ئېچىلىپ ھەرگىز سولمىغىن،
ئامان بولسام سەنەمجان كەتسەم كېلۇرمەن...»

توختىقارى غېرىب - سەنەم قىسسىسىنى ئەنە شۇنداق بايان قىلىپ، ئاخىرىنى ناھايىتى چىرايلىق نەغمە-مەرغۇللار بىلەن چۈشۈرەتتى - دە: «ياراتقان ئىگەم دۇنيادىكى ھەممە - ئاشىق - مەشۇقلارنى مۇرادىغا يەتكۈزگەي!» دەپ دۇئا قىلىپ ئورنىدىن تۇراتتى.

مەشھۇر ئەلنەغمىچىمىز روزى تەمبۇرمۇ «غېرىب - سەنەم» رىۋايىتى ۋە ناخشا - سازلىرىغا ناھايىتى پىششىق ئىدى. سانائىنەپىسە خادىملىرى روزى تەمبۇرنىڭ بايانىغا ئاساسەن ئەسەرنىڭ دەسلەپكى خاتىرىسىنى تۇرغۇزۇپ چىقتى. ئاندىن زىيا سەمەدى، قاسىمجان قەمبىرى، زۇنۇن قادىر قاتارلىق قەلەمكەشلەرنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قاتنىشىشى بىلەن «غېرىب - سەنەم» سەھنە ئەسىرى دۇنياغا كەلدى. ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، زىكرى ئەلپەتتا قاتارلىق مۇزىكا ئۇستىلىرى بۇ ئەسەرنىڭ ناخشا ئاھاڭلىرىنى ئىشلەپ مۇقىملاشتۇرۇشتا كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن بۇ ئەسەر شۇ دەۋردە ئوينالغان سەھنە كىتابلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىغا ئۆتتى.

دەسلەپتە غېرىب رولىغا قاسىمجان قەمبىرى، سەنەم رولىغا قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئايالى ۋازىيە خانىم چىقتى. ئۇ چاغلاردا «غېرىب - سەنەم» توققۇز پەردە، ئون كۆرۈنۈشلۈك قىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، ئىككى كېچە ئوينىلاتتى.

بالا ۋاقتىدىكى غېرىب رولىنى ئەخمەتجان، مەتۋاقى كامال قاتارلىق ئارتىسلار ئالغانىدى. سەنەمنىڭ ئۈسمۈرلۈك دەۋرىدىكى رولىغا ھەجەربۈۋى، سۇلتانىخىز قاتارلىق ئارتىسلار چىقاتتى. ئابدۇۋەلى دەسلەپتە شاھ ئابباسنىڭ تەختى يېنىدا تۇرىدىغان بىر لەشكەرنىڭ رولىنى ئالدى. بۇ قاراۋۇل ھەرقانداق شارائىتتا كىرپىكمۇ قاقماي، دەھشەتلىك تۇستە بۇتتەك قېتىپ تۇرۇشى لازىم ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ رولنى كېلىشتۈرۈپ ئويناپ چىقتى. ئاز ئۆتمەي، جالالدىن يەھيارى غېرىب رولىغا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى ئاللىۋالدى. «غېرىب - سەنەم» قىسسىسىنى ئابدۇۋەلى موزدۇزلار ئاغزىدىن كۆپ قېتىم ئاڭلىغانىدى؛ بۇ سەھنە ئەسىرىگە ئېلىنغان بېيىت - ئاھاڭلارغىمۇ ئۇنىڭ قۇلىقى پىشىشىق ئىدى. شۇڭا بۇ رولنى ئۇ ناھايىتى تېز ئۆزلەشتۈرۈپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا غېرىب رولىنى ئالغۇچى ئەڭ ياخشى ئارتىسلاردىن بولۇپ كۆزگە كۆرۈندى.

ئابدۇۋەلى ئىشلىگەن موزدۇزخانىدا پات - پات ئۇنىڭ پارىڭى بولۇپ تۇراتتى.

— ئاخشام ئابدۇۋەلىنىڭ غېرىبنى قانداق قاملاشتۇرغانلىقىنى كۆردۈڭلارمۇ؟ — دەيتتى ھاسان بۈۋە مولاھەزە يۈرگۈزۈپ.

— ھە، قانداقراق بولدى؟ — دېيىشەتتى ئويۇنغا بارالمىغانلار.

— ئۇنىڭ كىيگەن كىيىمى، تەقى - تۇرقى، ھەرىكەتلىرىنىڭ قاملاشقىنىنى دېمەمسىلەر. ئويۇن قىزىغاندا كۈلۈبتا ئولتۇرغىنىمنى ئۇنتۇپ، ئابدۇۋەلى بىلەن بىللە ئوردىدىن پالىنىپ، دەشت - باياۋانلارغا چىقىپ كەتكەندەك

بولۇپ قالدىم.

— خۇدايا تۋۋا! شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ موزدۇزلار ئاۋىسىدىنمۇ بىر ئارتىس چىقتى - ھە!

— چىققاندىمۇ ئۇنداق - مۇنداقى ئەمەس، ھەقىقىي ئارتىس دېگىنە!

— ئاخشام مەن كۈلۈبىنىڭ ئەڭ كەينىدە ئولتۇرۇپ قاپتىمەن، — دېدى يەنە بىرەيلەن، — لېكىن ئابدۇۋەلىنىڭ ھەر بىر سۆزى، ناخشا، ھەر بىر تىنىقىنىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇردۇم. خۇدا يامان كۆزدىن نېرى قىلسۇن، ئۇنىڭدىكى ئېچىلىدىغان ساپ ئاۋاز - ھە!؟

بارا - بارا ئويۇن ئەپچىكلىرىدىكى «غېرىب رولىدا — ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ» دېگەن سۆزلەر ئالاھىدە جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولىدىغان بولدى. «غېرىب - سەنەم» كۆپىنچە ئۇقاق كۈلۈبىدا ئوينىلاتتى. بۇنداق كۈنلەردە بېلەت تولۇقشى بىلەن ئېلىپساتارلارنىڭ قولىدىكى بېلەتنىڭ باھاسى بەش - ئون ھەسسە ئۆرلەپ كېتەتتى. كۈلۈبىنىڭ ئالدى تاماكا - قەغەز، شىمشىكە - پۇرچاق ساتىدىغانلارنىڭ ۋارقىراشلىرى، بېلەت ئىزدەپ يۈرگەنلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى بىلەن ئاۋاتلىشىپ كېتەتتى. تەئزىمچىلەر، كاۋاپچىلارنىڭ قارا چېرىغىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق ئىس كىشىلەر بېشى ئۈستىدە ئەگىپتتى.

كۈلۈب تەرتىپىنى ئويغۇر ئويۇشمىسى قويغان مەخسۇس خادىملار باشقۇراتتى. كۈلۈبنىڭ ئالدىنقى زالىدا كىيىم - كېچەك ساقلايدىغان بۆلۈمچىلەر بار ئىدى. خانىملار، باي ۋەچچىلەر ئۈستىدىكى ئېغىر كىيىملىرىنى شۇ يەرگە تاپشۇرۇپ كىرىشەتتى. ئۇ چاغلاردا تېخى ئەرلەر بىلەن

ئاياللار ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرىدىغان ئىشلار يوق ئىدى. دەسلەپتە سانايىنەپىسە كېچىسى ئەرلەرگە ئويۇن قويسا، كۈندۈزى ئاياللارغا ئوينىدى. كېيىن، كۇلۇبنىڭ سول تەرىپىدىكى بىر قىسىم ئورۇنلارنى مەخسۇس ئاياللارنىڭ ئولتۇرۇشىغا ئاجراتتى. ئاياللار شۇ تەرەپتىكى خاس ئىشىكتىن كىرىپ - چىقىشاتتى.

شۇ دەۋردە سانايىنەپىسە بىر ئايدا ئون - يىگىرمە مەيدان ئويۇن كۆرسەتتى. ئابدۇۋەلى غېرىب رولىدا ئوينىغانسېرى پىشىپ باردى. بىر قېتىم «غېرىب - سەنەم» نى كۆرگىلى كەلگەن شەھەرنىڭ چوڭ مۆتىۋەرلىرىنىڭ بىرى — ساۋۇت داموللام ئويۇن ئاخىرلاشقاندا ئابدۇۋەلىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىپ:

— ئابدۇۋەلى، بىز ئەسلى غېرىبنىڭ قانداقراق ئادەملىكىنىمۇ كۆرمىگەن. ئەمما، سېنىڭ ئېگىز - تۇرۇشۇڭ، قەددىي - قامىتىڭ، ناخشىلىرىڭغا قاراپ، ھەرقانچە غېرىب بولسىمۇ شۇنچىلىك بولغىيدى دەپ قالدىم. رەھمەت ئوغلۇم، سەن ھەقىقىي غېرىبنىڭ ئۆزىكەنسەن! — دېدى.

بۇ — ئەنە شۇ يىللاردا غېرىب - سەنەم ئويۇنىنى كۆرگەن بارلىق تاماشىبىنلارنىڭ باھاسى ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ خەلق ئىچىدە «موزدوز ناخشىچى» دىن «ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ» دېگەن تولۇق نام بىلەن شۆھرەت تېپىشىمۇ شۇ چاغلاردىن باشلاندى.

* *

«غېرىب - سەنەم» نىڭ غۇلجا شەھىرىدە پەيدا قىل-

مان داغدۇغىسى بەزى ناھىيىلەردىكى سەنئەتچىلەرگىمۇ ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ چاغدا، سۈيدۈڭ ناھىيىسى «غېرىب - سەنەم» نى تەييارلاپ، غېرىب رولىغا چىقىدىغان مۇۋاپىقراق ئارتىس تاپالماي، غۇلجا ئويۇنچى ئۆيۈشمىسىدىن ياردەم سورىغاندا، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ دېكوراتسىيە خىزمەتچىسى شېرىپ دېگەن كىشىنى ئېلىپ سۈيدۈڭگە يېتىپ باردى. ئاز تەييارلىقتىن كېيىن سۈيدۈڭ سانايىنەپىسە خىزمەتچىلىرى ناغرىلارنى چېلىپ، ناھىيە كوچىلىرىنى ئايلىنىپ، «غېرىب - سەنەم» نىڭ ئوينىلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. غېرىب رولىغا شەھەردىن كەلگەن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ چىقىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ پۈتۈن ناھىيە خەلقى تەۋرەپ كەتتى.

بۇ ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا سۈيدۈڭدىكى سەنئەتچىلەر كۆپ كۈچ چىقاردى. سەنەم رولىغا مەلىكەم، ھەسەن ۋەزىر رولىغا ئىسمايىل (شاۋجۇ)، قۇر ئەنداز رولىغا ئابدۇرېھىم يۈسۈپلەر چىقتى. ئەينى يىللاردا سۈيدۈڭدە نامى بار ھوشۇر سەتەڭ دېگەن كىشىمۇ روللاردا بولغانىدى. ۋارىسكام دېگەن كىشى دېكوراتسىيىنى بېزەش ئۈچۈن گۈل - يوپۇرماقلارنى قەغەزدە ماھىرلىق بىلەن قىيىپ چىقىپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنىدى... ئويۇن بىر ھەپتە داۋام قىلدى. بۇ بىر ھەپتىدە «غېرىب - سەنەم» نى كۆرۈش قىزغىنلىقى سۈيدۈڭگە كۆچكەندەك بولۇپ قالدى.

* *

1939 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئۈرۈمچى ئويۇنچى ئۆيۈش-

مىسى غۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۈرۈمچىنىڭ سەنئەت ئىشلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن غۇلجىدىن سەيدۇللام رەخمىتۇللا، مەرۇپ ناسىرى، مەتتاھىر ھەسەن، ئىسمايىل قاتارلىق بىرقانچە قابىل ئارتىسلارنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كەتكەنىدى. شىڭ شىسەينىڭ 37 - يىلدىن كېيىنكى ئۇتقۇن قىلىشىدا قاسىمجان قەمبىرىمۇ ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندە ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ قالغانىدى. بۇلار ئۈرۈمچىدىكى ئابدۇكېرىم رازىيوپ، ئابدىگۈل، سىراجىدىن زەپەر، ياسىن ھەسەن، قەمبەرخانىم قاتارلىق كۈچلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۈرۈمچىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى سەنئەت ئىشىنى خېلى ئوبدانلا جانلاندۇرغانىدى.

1942 - يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپقا ئۈرۈمچىگە بېرىشقا توغرا كەلدى. ئۇ چاغلاردا ئۈرۈمچى - ئىلى يولىدا تولىراق ھارۋىكەشلەر قاتنايتتى. بىرەر ماشىنىنى كۆرۈپ قالسا ئاتلار ئۈركۈپ تۇرالمايتتى. يوللار ئىنتايىن يامان ئىدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مىڭ تەسلىكتە بىر قارا ماشىنا بىلەن ئۇقۇشۇپ، يۈكنىڭ ئۈستىدە چايقىلىپ تولا ئۇرۇپ، بەش - ئالتە كۈن دېگەندە ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىۋالدى. «دەنمىن» ئەتراپىدىكى بىر سارايغا چۈشتى. ئەتىسى يۇيۇنۇپ، كىيىم - كېچەكلىرىنى ئالماشتۇرۇپ كوچىغا چىقىپ، ئۈرۈمچىدە «غېرىب - سەنەم» نىڭ ئويىنىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ خەۋەر «ئىلىنىڭ غېرىبى» نى ھاياجانغا سالدى. باشقىلارنىڭ «غېرىب - سەنەم» نى قانداق ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرۈش قىزغىنلىقىدا ئۇ شۇ كۈنى كەچتىلا ئويۇن قويۇلىۋاتقان كۇلۇبنى سوراشتۇرۇپ تېپىپ باردى.

ئويۇن روزى ھاجىنىڭ مەسچىتى يېنىدىكى چوڭ كۇلۇبتا ئويىنىلىۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ كەلگەندە ئاللىبۇرۇن بىلەت سېتىلىپ بولغانىدى. ئۇ كۇلۇب ئالدىدا تەقەززا بولۇپ ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ يۈرگەندە، تۇيۇقسىز ئالدىدا مەرۇپ ناسىرىنىڭ قىزى رىزۋان پەيدا بولۇپ قالدى. رىزۋان:

— ۋاي، ئابدۇۋەلىكامغۇ سىز، قاچان كەلدىڭىز؟ — دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى.

— تۈنۈگۈن كېلىشىم. بۇ يەردە «غېرىب - سەنەم» نى ئويناۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلاپ كېلىۋىدىم. قارىماسىز بىلەت تۈگەپتۇ.

— بولدى يۈرۈڭ، ئىشىكتىكىلەر مېنى تونۇيدۇ.

ئۇلار كىرگەندە ئويۇن باشلىنىپ بولغانىدى، غېرىب رولىنى سىراجىدىن زەپەر، سەنەم رولىنى پەرىدە ئويناۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى كىشىلەرنى ئارىلاپ ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ لۇتپۇللا مۇتەللىپنى كۆرۈپ قالدى. لۇتپۇللا شەپكىسىنى يېنىغا ئېلىپ قويۇپ، ھەدەپ بىرنېمە يېزىۋاتاتتى. ئۇ جارۇللايوپنى كۆرۈپ، يېنىدىكى بوش ئورۇنغا تەكلىپ قىلىپ سالاملاشتى - دە:

— قاچان كەلدىڭىز؟ ئۈرۈمچىنىڭ ئويۇننى غۇلجىنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭا قانداقراقكىن، — دېدى.

— نېمە يېزىۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.

— «غېرىب - سەنەم» توغرىسىدا مۇلاھىزە يېزىۋاتىمەن. نەگە چۈشتىڭىز؟ ماقالەم پۈتكەندە سىزگە ئوقۇپ بېرىمەن. سىز غېرىب رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينىغان ئارتىسقۇ ...

سەھنىدە مەرۇپ ناسىرى جۇنەيدىن باغدادى رولىنى ئويناۋاتاتتى. ئابدىگۇل قاراقچىلار باشلىقى رولىغا چىققانىدى، ئابدۇكېرىم رازىيوپ شاھى ئابباس رولىدا ئىدى... ئويۇن ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىشتا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ئارتىسلار بىلەن كۆرۈشتى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىر-ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئەتراپقا يېيىلىپ كەتتى. كىشىلەر: غۇلجىنىڭ غېرىب بوپ چىقىدىغان ئاتاقلىق ئارتىسى كەپتۇدەك، ناخشا ئېيتىدىغان بولسا ئاۋازى كۇلۇبنى كۆتۈرۈۋەتكۇدەك، — دېيىشەتتى. بەزىلەر: ئاشۇ ئارتىس غېرىب رولىغا چىقىپ بىر ئويناپ باقسا، كۆرسەك بوپتىكەن، — دەپ تەلەپمۇ قىلىشتى... شۇنىڭ بىلەن، ئۇرۇمچى ئۇيغۇر ئويۇشمىسى جارۇللايوپنى چاقىرىپ سۆھبەتلىشىپ غېرىب رولىغا چىقىپ بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇرۇمچىدە دەسلەپ غېرىب رولىغا قاسىمجان قەمبىرى چىققانىكەن. قاسىمجان قەمبىرى ئۇرۇمچىدىن چىقىپ قەمبەرخانىمغا ئۆيلەنگەن بولۇپ، قەمبەرخانىم بۇ ئويۇندا «غېرىبنىڭ ئانىسى» رولىنى ئالغانىكەن. گەرچە بۇ سەھنىدىكى ئادەتتىكى بىر رول ئېلىش مەسىلىسى بولسىمۇ، بۇ ئىش جەمئىيەتتىكى بەزى مۇتەئەسسىپلەرنىڭ پىتنە تېرىشىغا سەۋەبچى بولغان. ئۇلار: «ئەر-خوتۇن تۇرۇپ، بىرى بالىسى، بىرى ئانىسى بولۇپ سەھنىگە چىقسا قانداق بولىدۇ. مۇنداق ئەر-خوتۇننىڭ نىكاسى دۇرۇس بولمايدۇ» دەپ قاسىمجان قەمبىرىنىڭ غېرىب رولىنى ئېلىشىغا قاتتىق قارشىلىق قىلغان.

ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ غېرىب رولىغا چىقىشقا ماقۇل بولدى. ئەمما ئۇ:

— ئۇرۇمچىدە غېرىب-سەنەمنى يەتتە پەردە سەككىز كۆرۈنۈشلۈك كونا كىتابى بويىچە ئويناۋېتىپسىلەر. ئاھاڭ، ناخشىلىرىنىمۇ تولۇقلىمىساق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. دېكوراتسىيىلەرنىمۇ ئازراق ئۆزگەرتسەك بولغۇدەك. بىر ئاي تەييارلىق ۋاقىت بەرسەڭلار، ئاندىن ئوينىساق، — دېگەن تەلەپنى قويدى.

ئۇيغۇر ئويۇشمىسى ئويۇننى باشقىدىن تەييارلاشقا قوشۇلدى. ئەمما، تەييارلىق ۋاقتىنى ناھايىتى ئۇزۇن كۆردى. خېلى تالاش-تارتىشتىن كېيىن، تەييارلىق ۋاقتىنى ئاخىر ئونبەش كۈنگە توختىتىلدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ مەسلىھەتى بىلەن غېرىب-سەنەم ئويۇنىغا مۇھىم تولۇقلاشلار ئېلىپ بېرىلدى. زىكرى ئەلپەتتانىڭ غۇلجىدا «غېرىب-سەنەم» گە ئىشلىگەن ئاھاڭلىرى ئېلىنىپ، ناخشا-سازلارمۇ بىرقەدەر مۇكەممەللەشتى. جارۇللايوپ غېرىب رولىغا چىقىپ، بۇ ئويۇن قايتا ئوينالغاندا، تاماشىبىنلار «غېرىب-سەنەم»نىڭ ھەقىقەتەنمۇ جانلىق، تەسىرلىك چىققانلىقىنى كۆرۈشتى. جارۇللايوپ ئۇرۇمچىدە يەنە بىر قېتىم شۆھرەتكە ئېرىشتى. شۇ قېتىم ئۇ ئۇرۇمچىدە سوغۇق چۈشكىچە تۇرۇپ قالدى.

جارۇللايوپ 1943-يىلى باھاردا تەكلىپ بىلەن ئۇرۇمچىگە يەنە باردى. بۇ قېتىم ئۇلار «غېرىب-سەنەم»دىن باشقا «ئارشىن-مال ئالان»، «پەرھاد-شېرىن» ئەسەرلىرىنىمۇ قايتا تەييارلاپ قويدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئەسقەر، پەرھاد رولىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوي-

ناپ ئۇرۇمچىدىكى تاماشىبىنلارنىڭ كەڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ جارۇللايېۋنىڭ سەھنىدە رول ئېلىشتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى ئۈستىدە مولاھەمزە ماقالە يېزىپ «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلدى.

1943 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇ يەنە غۇلجىغا قايتتى. ئۇرۇمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۇنى ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلغانىدى. لېكىن جارۇللايېۋ قايتىپ بارالمىدى. ۋەزىيەت بارغانسېرى جىددىيلىشىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلاش ئالدىدا تۇراتتى.

ئون تۆتىنچى باب

ئىنقىلاب يىللىرىدا

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ خەلققە سالغان زۇلمى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ، 1944 - يىلى نىلقا تاغلىرىدا ئاخىر ئىنقىلاب ئوتى ياندى. بۇ يالقۇن ئۇلغىيىپ، تېزدىن غۇلجا شەھىرىگە تۇتاشتى. ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى ئوبۇر - تېپۇرچىلىقتا سانايىنەپىسىنىڭ پائالىيەتلىرى توختىدى. پۈتۈن جەمئىيەت، پۈتۈن خەلقنى تەشۋىش ۋە جىددىيلىك ئۆز قوينىغا ئالغانىدى.

— خوش ئابدۇۋەلى، ئۇرۇمچىنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ — دەپ سورايتتى بازاردىكى بۇرادەرلەر.

— ئۇرۇمچىدىمۇ پالانچىنى قولغا ئاپتۇ، پوكۇنچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق. كۈندۈزى قارىساڭ يەنە ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئىش - ئوقىتىنى قىلىۋاتقان...

— ھە، ھەرقانداق شۇملۇق بولسا كېچىسى قىلىدۇ-دە، بۇ ئەبلەخلەر... مانا، نىلقىدا يۈرىكى بار ئەرلەردىن بىرقانچىسى چىقىپتۇ دەيدۇ.

بازار ئىچىدە خەلقنى ئىتتىپاق بولۇپ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە ئورتاق قارشى تۇرۇشقا چاقىرىدىغان تەشۋىق ۋەرەقىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئاز ئۆتمەي، نىلقىدىن چۈشكەن پارتىزانلارنىڭ تۇپادەۋدىكى تۈرمىگە ھۇجۇم قىلىپ، قامىلىپ ياتقان بىگۇناھ كىشىلەرنى قۇتقۇزۇۋېلىپ چىقىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر شەھەرگە پۇر كەتتى. ئەمەلىيەتتە شەھەرنىڭ ئۆزىمۇ تېگىپلا كەتسە پارتلاپ كېتىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى.

بىر كۈنى، سەھەر ۋاقتىدا جارۇللايېۋنىڭ دەرۋازىسىنى بىرى ئۇردى. ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ ئېھتىيات بىلەن دەرۋازىنى ئېچىپ، دەرۋازا ئالدىدا تۇرغان ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا قولىدا ئاپتومات تۇتقان ئىككى - ئۈچ كىشى تۇراتتى. سالامدىن كېيىن ئۇلار ئىچىشكە سۇ سورىدى.

— ئاسماندىن چۈشتۈڭلارمۇ، نەدىن كەلدىڭلار؟ قېنى، ئۆيگە كىرىڭلار!

— ئالدىرايمىز، — دەپ ھويلىغىلا كىرىپ توختىدى ئۇلار، ھەر بىرى گۈپۈلدىتىپ بىر - ئىككى چۆمۈچتىن ئۇسسۇزلۇق ئىچىشتى.

جارۇللايېۋ ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى كىچىك چېغىدىنلا تونۇيتتى. ئابباسوۋ بالا ۋاقتىدا ھۈسەينىيە مەكتىپىدە بىر مەزگىل ئوقۇغانىدى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ئويۇن قوي-

غاندا ئۇ لەپەرلەرگە چىقاتتى. ئۈرۈمچىدە چاغلىرىدىمۇ غۇلجىغا كەلسىلا سانايىنەپىسىگە پات - پات بىرىپ تۇراتتى. «ئۆز موھىت» ئوخشاش سەھنە كىتابلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى سەنئەت ئۆمەككە ئابدۇكېرىم ئابباسوپ يەتكۈزۈپ بەرگەندى. ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ ئاكىسى ئابلىز، جارۇللايىپنىڭ يېقىن ئادىمى ۋە بازاردا بىللە ئوقەت قىلىدىغان شېرىكى ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان چېغىدا، ئۇنىڭ دادىسى ھاشىم ئاقساقال شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن غۇلجىدا قولغا ئېلىنىدى. ئارقىدىنلا ئابباسوپ ساۋەنگە پالاندى. مانا شۇ چاغلاردا ئابلىز بىلەن جارۇللايوپ ئۈرۈمچىگە ماڭىدىغانلاردىن ئابدۇكېرىم ئابباسوپقا خەت - خالتا ئەۋەتىپ تۇرغانىدى. خوش، ئۇلار بۈگۈن بىز قاق سەھەردە نەدىن پەيدا بولۇشقاندۇ؟!...

— بىز خائىن لۇبىندىغا خەلقنىڭ ھۆكمى — ئۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلىپ كەلدۇق، — دېدى ئابباسوپ، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىيالىنى سەزگەندەك، — سىز ئىنقىلاب قىلىشنى خالايدىغان تونۇشلىرىڭىز بولسا باشلاپ چويۇن زاۋۇتىغا بارارسىز. شۇ يەرگە توپلاشماقچىمىز.

ئۇلار شۇنداق دېيىشتى - دە، قانداق تۇيۇقسىز پەيدا بولغان بولسا يەنە شۇنداق تېز كۆزدىن غايىب بولدى. جارۇللايوپ «لۇبىندى ئۆلتۈرۈلدى» دېگەن گەپنىڭ تەسىرىدە ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا قېتىپ تۇرۇپ قالدى. «شۇ لۇبىندى راستىنلا ئۆلگەن بولسا - ھە!»

لۇبىندى گومىنداڭنىڭ ناھايىتى تەسىرى چوڭ ساقچى ئەمەلدارى ئىدى. ئۇ «قالايمىقانچىلىق» لارنى بىر

تەرەپ قىلىش ئۈچۈن غۇلجىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقلىرىنى قولغا ئېلىپ غۇلجىغا كەلگەنىدى. كەلگەن كۈنىدىن باشلاپ لۇبىندى ئىككى قوللۇق ھىيلىگەرلىك ۋاستە قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن خەلقنى باستۇرۇش ئىشىغا قول سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن دىنىي زاتلارنى، خەلق ئىچىدە تەسىرى بار شەخسلەرنى ھەدەپ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ تېخىمۇ رەزىل شۇملۇقلارنى پىلانلاپ يۈرگەنىدى. لۇبىندى ئەسلى غۇلجىلىق خۇيزۇ ئىدى. ئىلىدىكىلەر ئۇنى «مۇخەممەر» مۇ دېيىشەتتى. ئۇ كۈندۈزى دىنىي زاتلارغا نەزىر بېرىپ خەتمە - قۇرئان قىلدۇرسا، كېچىسى زىيالىيلارنى چاقىرىپ ھاراق زىياپىتى ئۆتكۈزەتتى. ھەتتا ئۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، سانايىنەپىسىدىكى بىر قىسىم مۇھىم كىشىلەرنىمۇ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ ئۈلگۈرگەنىدى. لۇبىندىنىڭ پارتىزانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر پۈتۈن شەھەرنى زىلزىلىگە سالدى. بۇ خۇددى پارتلاش ئالدىدا تۇرغان بومبىغا ئوت يېقىلغاندەك ئىش بولدى...

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مەھەللىسىدىكى يىگىرمە - ئوتتۇز ئادەم بىلەن چويۇن زاۋۇتىغا يېتىپ بارغاندا، بۇ يەرگە ئاللىبۇرۇن نۇرغۇن ئادەم توپلىشىپ بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كەلگىنىگە تېخى ئۇزۇن بولمىغان قاسىمجان قەمبىرى، مەھەممەتجان مەخسۇم، رەخىمجان سابىرھاجىيوپ قاتارلىق كىشىلەرمۇ كۆزگە چېلىقاتتى. كىشىلەر ئارىسىدا: بىر قىسىم پارتىزانلارنىڭ ھازىر پىلاچى خالك، سويدۇڭ تەرەپلەرنى ئايلىنىپ كېلىپ باش كۆۋرۈك ئەتراپىغا توپلانغانلىقى، بۇ يەردە ھازىر شۇ پار-

تىزانلار بىلەن قوشۇلۇپ باش ساقچىغا ھۇجۇم قىلىش پى-
لانىنىڭ تۈزۈلۈۋاتقانلىقى توغرىسىدا گەپ - سۆزلەر بول-
ماقتا ئىدى. راست دېگەندەك، شۇ كېچىدىلا بۇ پىلان ئو-
رۇنلىنىپ، باش ساقچى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.
ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشى-
شىمۇ ئەنە شۇ كۈندىن باشلاندى.

ئورۇش باشلىنىش بىلەن سانائىنەپىسىدىكى سەن-
ئەتچىلەرنىڭ ياشلىرى قولىغا قورال ئېلىپ ئالدىنقى سەپتى-
كىلەرگە قېتىلدى. يېشى ئوتتۇز بىلەن قىرىقنىڭ ئوتتۇرىسى-
دىكىلەر شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا قاتناش-
تى. ياشتا چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئۆي - ئۆيىگە تارقاپ،
كۈندىلىك تىرىكچىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى.

ئىنقىلابچىلار شەھەرنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، تېز-
دىن ئامانلىقنى ساقلاش ساقچى ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ
ئەترەتنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، رەخمجان
سابىرھاجىيوپ، مەسكالوپ ۋە كېيىن نەبجان قاتارلىق
كىشىلەر بولغانىدى. شەھەردىكى تۆت ئورۇنغا ساقچى
شۆبە ئىدارىلىرى قۇرۇلدى. زىياسەممىدى. نايىپجانلار خەنزۇ
بازىرىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىنى باشقۇردى؛ قازانچىدىكى
ساقچى شۆبە ئىدارىسىگە ئېلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى ئاسىلقان،
ئابدۇقادىرلار مەسئۇل بولدى؛ شەھەر ئىچىدىكى ساقچى
شۆبە ئىدارىسىگە چۆچەكتىن كەلگەن توختى ئەلىموپ، تۇر-
سۇن بايۋەچچىلەر رەھبەرلىك قىلدى؛ دەڭدەرۋازىنىڭ ئال-
دىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىدە ئابلا زاكىروپ، ئەزىز
قاراباشوپ، ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋلار مەسئۇل خىزمەتلەر-
نى ئۆتىدى.

ئامانلىقنى ساقلاش ئەترىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى
چاغلاردا ئېخى ھەيرانباغ، ئايرودروم، لەڭشاڭلاردا گومىنداڭ-
نىڭ قالدۇق كۈچلىرى جان تالىشىۋاتقان بولۇپ شەھەرنىڭ
ئامانلىقنى ساقلاش خىزمىتىدە ئىشلىنىدىغان ئىشلار ناھايىتى
كۆپ ئىدى. ساقچىدىكىلەر دائىم شەھەر خەلقىنىڭ ئامان-
لىقىنى قوغداش، خەنزۇ پۇقرالارغا «دەخلى قىلىنمىسۇن»
دېگەن مەزمۇندىكى يەڭ بەلگىلىرىنى تارقىتىپ بېرىش،
ئوغرى، بۇلاڭچى ۋە شەھەر ئىچىدە ھەرىكەتلىنىپ يۈرگەن
دۈشمەن جاسۇسلىرىغا زەربە بېرىش ئوخشاش ۋەزىپىلەر
بىلەن كېچە - كۈندۈز ئالدىراش بولاتتى.

جەمئىيەتتە تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بەزىدە
ئادەمنىڭ تەقدىرىگە كۈتۈلمىگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ
كېلىدۇ. سەھنىدە شۆھرەت قازانغان «غېرىب» ئەمدىلىكتە
تولۇق ساقچى فورمىسىنى كىيىپ، ناچالنىك ئورنۋانى بىلەن
1944 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە ئامانلىق ساقلاش خىزمىتى-
نى ئىشلىدى. بۇ ئۇنىڭ سەنئەت ئىشى بىلەن ئۆتكەن پۈ-
تۈن ھاياتىدىكى كىچىككىنە قىستۇرما ۋەقەلىكتەك بىر ئىش
بولدى. ئەمما، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ھايات سەھنىسى-
دىكى بۇ رولنىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئالدى. ئۈچ ۋىلايەت
مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى جارۇللايوپقا بۇ مەزگىلدە
كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مۇكاپات ۋە مېداللار بەردى.

* *

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈ-
مىتى ئىلگىرى سەنئەت ساھەسىدە ئىشلىگەن، كۆزگە كۆ-
رۈنگەن سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، سانايى-

نەپىسنى قايتا تەشكىللىدى. بۇ سەپكە يەنە قازاق، ئۆزبېك، تاتار، شىبە ئوخشاش ھەر مىللەت ئارتىسلىرىمۇ قېتىلىپ، سانايىنەپىسىنىڭ ئىسمى — «ئىتتىپاق تىياتىرى» بولدى. ئاساسلىق ئارتىسلارنىڭ ھەممىسىگە رەسمىي مائاش بەلگىلەندى. سەھنە جاھازلىرى ۋە ئارتىسلارنىڭ سەھنە كىيىملىرى تولۇقلىنىپ، ئىلگىرىكىدەك باشقىلاردىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىنىدىغان ئىشلارغا خاتىمە بېرىلدى.

دەسلەپتە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ تىياتىرغا قايتىپ كېلىشنى خالىمىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە: سەھنىلەردە كىتابلاردىكى قەھرىمانلارنى دوراپ ئارتىسلىق قىلغاندىن كۆرە، قورال تۇتۇپ، ئىنقىلابقا بىۋاستە قاتنىشىش ئەھمىيەتلىك ئىدى. ئىتتىپاق تىياتىرىنىڭ تەشكىللىنىشىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، جارۇللايوپنى چاقىرتىپ سۆھبەت ئېلىپ باردى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق رەھبىرى ئەخمەتجان ئەپەندى بىلەن ئىلى گېزىتخانىسىنىڭ يېنىدىكى ئۆيلەرنىڭ بىرىدە كۆرۈشتى. ئەخمەتجان ئەپەندى بېشىغا مانچىستىر قىزىل دوپپا كىيگەن بولۇپ، كىيىملىرى ناھايىتى ئاددىي ئىدى.

— ئاڭلىدىم، — دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، — ساقچىدا يامان ئەمەس ئىشلەپسىز. يەنە داۋاملىق ئىشلەپ قېلىش ئارزۇيىڭىز بار ئىكەن.

— شۇنداق، ئەپەندىم.

— يېقىندا، گومىنداڭ تەرەپ بىلەن تۈزۈشكەن بىتىمدا «مىللىي مەدەنىيەت بىلەن سەنئەتنى ئەركىن راۋاج-

لاندۇرۇش» دېگەننى ئالاھىدە بىر ماددا قىلىپ كىرگۈزدۇق. قوراللىق ئۇرۇش تۈگەيدۇ. لېكىن، خەلقنىڭ مەدەنىيەت - سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش خىزمىتى مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ... بۇنى چۈشىنىسىزغۇ دەيمەن جارۇللايوپ؟

— چۈشىنىمەن، ئەپەندىم.

— ھەببەللى، سىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ساقچىنىڭ گېنىرالى بولغىنىڭىزدىن، سەھنىنىڭ ئاددىي ئارتىسى بولغىنىڭىز ئەھمىيەتلىك. سىزنىڭ ساقچىدىكى ئورنىڭىزغا ھازىرلا باشقا بىرەيلەننى يۆتكەپ كېلىپ تولۇقلاشقا بولىدۇ. ئەمما، خەلقنىڭ سىزدەك بىر ئارتىسنى يېتىشتۈرمىكى ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس...

بۇ گەپلەر جارۇللايوپقا قاتتىق تەسىر قىلدى. ئۇ شۇ كۈنىلا ئىتتىپاق تىياتىرىغا بېرىپ ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇردى.

بۇ قېتىم تىياتىرغا يەنە ھۆسەنجان جامى قاتارلىق نۇرغۇن ياش كۈچلەرمۇ كېلىپ قوشۇلدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن تۈزگەن تىنچلىق بىتىمىنى بۇزغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىكى سەنئەتچىلەر ئېغىر بېسىمغا ئۇچرىغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ۋەزىيەتتە سىراجىدىن زەپەر، ئابدىگۇل، ھۆرىيەت، قادىر رازى، ئابدۇكېرىم رازى، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، ھۆرنىيازخان، ئەزىزەم قاتارلىق بىر تۈركۈم سەنئەتچىلەرنى ئۈرۈمچىدىن ئۈچ ۋىلايەتكە جەلپ قىلىپ ئەكىلىپ ئىتتىپاق تىياتىرىنى كۈچەيتتى.

ئىتتىپاق تىياتىرى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن ئاتاقلىق رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى ئوكۇل يىگىنىسىنىڭ

سەنئوقى تومۇرغا مىخلىنىپ كېتىش سەۋەبى بىلەن ۋاقىتسىز ئالەمدىن ئۆتتى. ھەممە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قاتتىق ئېچىندى... قايتا تەشكىللەش بولغاندا سىراجىدىن زەپەر تىياتىر باشلىقى بولدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ، ئابدىگۆل، ئابدۇكېرىم رازىيوپلار كەسپىي بۆلۈمگە يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ يىللاردا مۇزىكا، ناخشا - ئۇسسۇللاردا كۆپلىگەن يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر ھال سوراش ئۆمەكلىرى تەشكىللەپ بورتالا، جىڭ، كەڭساي، شىخو، ماناس قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۈچ ۋىلايەت جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىغا ئويۇن قويدى. شۇ يىللاردا نىم شېھىتنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» ئەسىرى، «غېرىب - سەنەم»، «قانلىق داغ»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»، «باي ۋە مالاي»، «ئارشىن - مال ئالان»، قازاقچە «بوز يىگىت»، «قالىڭ مال»، «قىزچىبەگ»، «شوغا»، «ئەرتارغىن» قاتارلىق ئەسەرلەر ئوينالدى.

جارۇللايوپ يېتەكچىلىك خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن يەنە ئاساسلىق روللارنى ئالدى. ئۇ ئىجرا قىلغان «چونۇن»، «قارا دەيدۇ»، «دەردىنىڭ يامان»، «ئالتۇنۇم» دېگەن خەلق ناخشىلىرى فرونتتىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. شۇ چاغدىمۇ بەزى جەڭچىلەر تۆۋەندىن خەت چىقىرىپ، جارۇللايوپنىڭ «غېرىب - سەنەم» ۋە باشقا سەھنە ئەسەرلىرىدىكى ناخشىلارنى ئورۇنداپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى.

بەشىنچى قىسىم

سەپەر

1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولۇش بىلەن ئىلى «ئىتتىپاق تىياتىرى» رەسمىي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تىياتىر بولۇپ قۇرۇلدى. شەھەرلەردىن يېزىلارغىچە، ئىدارە - مەكتەپلەردىن مەھەللىلەرگىچە سەنئەت كورۇژوكلىرى تەشكىللىنىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشىدىكى قاينام - تاشقىنلىق يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تىياتىر ئەينى يىللاردىكى «يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىش»، «يەر ئىسلاھاتى» ئوخشاش ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ماسلىشىپ، جايلارغا بېرىپ ئويۇن كۆرسەتتى. ھۈسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن «ئازاد زامان»، ئابدۇنەبى ماناپوپ ئىشلىگەن «ئاشۇ باغ»، «ئىشلە ئىشچان دېھقانلار» دېگەندەك دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ناخشا - سازلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر يەنە «قانلىق داغ»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»، ماناپ قادىرنىڭ «زومىگەرلەر خەلق قولىدا» دېگەنگە ئوخشاش سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينىدى. بۇ دەۋردە جارۇللايوپ سەھنە كىتابلىرىدا داۋاملىق رول ئېلىش بىلەن يەنە رېژىسسورلۇق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىدى. تۆۋەنگە بېرىپ ئويۇن قويغان چاغلاردا ئۇ ئېيتقان «ئوما ناخشىسى» دېھقانلار

ئەڭ سۆيۈپ ئاڭلايدىغان ناخشا بولۇپ قالغانىدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ 1951 - يىلىدىن 1956 - يىلغىچە يەنە ئەھمىيەتلىك بىرقانچە سەپەرلەردە بولدى.

ئون بەشىنچى باب

مۇقام ئۇستازى بىلەن بىللە

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان. ئون ئىككى مۇقام — خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئەسىرلەر مابەينىدىكى سەنئەت تارىخى، بەدىئىي دىتى، تەپەككۇرى، مۇزىكا تۇيغۇسى قاتارلىق تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇزىكا قامۇسى؛ شۇنداقلا ئۇ مەلۇم بىر دەۋرنىڭ، بىردەملىك قىزغىنلىقنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، مىللىتىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل، كۈيى جەھەتتىكى ئۇزاق يىللىق ئىزدىنىشىنىڭ مەھسۇلى. ئۇيغۇر كۈيشۇناسلىقى توغرىسىدىكى يازما خاتىرىلەر، مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە سىزىپ قالدۇرۇلغان ساز ئەسۋابلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، سازەندە، ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئاجايىپ ئوبرازلىرى خەلقىمىزنىڭ سەنئەت تارىخىنىڭ ناھايىتىمۇ يىراقتىن باشلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئون ئىككى مۇقام ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى ئاھاڭلارنىڭ مەيدانغا كېلىش دەۋرى ئىسلام دىنى ۋە بەلكى بۇددا دىنلىرىدىنمۇ ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن.

ئون ئىككى مۇقام ئاشۇ ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىكى

خەلق ئاھاڭلىرى ۋە ھەر بىر دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر كۈيچىلەرنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرىنىڭ توپلاپ - رەتلىنىشىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن مۇنداق مول بايلىقنىڭ ئۆز ئاھاڭ تەرتىپلىرى بويىچە رەتلىنىپ، تولۇقلىنىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تۈرغۇزۇلۇشى — مىللىتىمىزنىڭ مۇستەھكەم بىرلىككە، پاراۋانلىققا، ئۇزۇن يىللىق تىنچلىققا ئىگە بولغان بىر دەۋرنى باشتىن ئۆتكۈزگەنلىكىدىن ۋە بۇ خىزمەتنىڭ ئەنە شۇ دەۋردە ئورۇندالغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. چۈنكى ئون ئىككى مۇقامدەك مۇنداق بىر چوڭ مۇزىكا قامۇسىنى تىكلەش ئۈچۈن خەلق بىلەن ھاكىمىيەت تەڭ قاتناشماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى... يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئون ئىككى مۇقام مىللىتىمىزنىڭ بارلىق خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىردىنبىر قامۇسمۇ ئەمەس، بۇ قامۇس ئىچىگە كىرمىگەن نۇرغۇن ئاھاڭلار يەنە خەلق ئىچىدە چېچىلىپ تۇرۇۋېتۇ. بۇ خەلقىمىزنىڭ ناخشا - كۈي بايلىقىنىڭ ناھايىتىمۇ دوللۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇقام — شەخسلەرنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن يەككە ئولتۇرۇپ ئورۇندايدىغان سازى ئەمەس، ئۇ چوڭ بىر كوللېكتىپنىڭ، ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىلمىي ئاساستا كىرىشتۈرۈلگەن مۇزىكا تەرتىپى. ھەر بىر مۇقامنىڭ باشلىنىش قىسمى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە تېكىستلەر بىلەن سالماقلىق، مۇڭلۇق ئېيتىلىدىغان بولۇپ، ئۇ ئەنە شۇ چوڭ سورۇندىكى كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى يىغىش، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ھېسسىياتىنى مۇزىكا دۇنياسىغا باشلاپ كىرىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇقام

ئۆزىنىڭ سىرلىق تىللىرى بىلەن تىڭشىغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغاندىن كېيىن قەدەممۇ قەدەم يېڭىلىنىپ، بارغانسېرى شوخ پەدىلەرگە، كوللېكتىپ ئورۇندىلىدىغان ناخشا - ئۇسسۇل ئاھاڭلىرىغا ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ يەنە مەرغۇللىرى، چۇشۇرگىسى بولىدۇ. بۇ ھال بىزگە خۇددى كىرىش سۆزى، باب، خاتىمىلىرى تولۇق يېزىلغان مۇكەممەل بىر ئەدەبىي ئەسەرنى ئەسلىتىدۇ.

ئۇيغۇر خاندانلىقلىرىنىڭ پارچىلىنىشى، چوڭ - كىچىك يېغىلىقلار، دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ تاشلىنىپ قېلىنىشى، قۇملۇقلارنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ تارىم ۋادىسىدىكى نۇرغۇن بوستانلىقلارنى ۋەيران قىلىپ، خەلقنى يىراقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىشى قاتارلىق خىلمۇ خىل تارىخىي ھادىسىلەر تەسىرىدە مىللىتىمىزنىڭ سەنئىتى بەزىدە روناق تېپىپ گۈللەندى، بەزىدە ئاجىزلاپ كەتتى... بولۇپمۇ كېيىنكى يىللاردا مۇستەبىت ھاكىمىيەتلەرنىڭ خەلق تۇرمۇشىنى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋەيران قىلىش، دىنىنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە مىللىي زۇلۇم تۈپەيلىدىن مىللىتىمىزنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى جۇشقۇن دەۋرى ئۆچۈپ، ئون ئىككى مۇقام يوقىلىش گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى بۇ خەۋپنى دەرھال تونۇپ، ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇلدۇرۇش خىزمىتىگە قول سالدى.

بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك خىزمەت شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئاددىي بىر قورۇدا ئېلىپ بېرىلماقچىدى. 1951 - يىلى ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش خىزمىتىگە قاتنىشىشقا غۇلجىدىن روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇۋەلى جارۇللا-

يوپمۇ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىلدى. بۇ يەردە جارۇللايوپ جەنۇبىي شىنجاڭدىن چاقىرتىلغان ئاتاقلىق مۇقامچى تۇداخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇرئاخۇن بىلەن تونۇشتى. سەنئەتچىلەرنىڭ يېتىپ - قوپۇشى، تاماقلىنىشى ۋە ئۈنئالغۇغا ئاۋاز بېرىشى ئۈچۈن ئاشۇ قورۇ ئىچىدە مەخسۇس ئۆيلەر ھازىرلانغانىدى، مەخسۇس بىر ئاشپەز ئۇلارنىڭ تاماقلىرىدىن خەۋەر ئالاتتى. ئۈنئالغۇغا ئېلىش، نوتىغا خاتىرىلەش ئىشلىرىنى بېجىرىش ئۈچۈن ۋەن تۇڭشۈي باشلىق ئۈچ - تۆت مۇزىكا مۇتەخەسسىسلىرى ھازىر بولدى. تەرجىمە ۋە تېكىستلەرنى خاتىرىلەش ئىشلىرىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن ئابدۇكېرىم خوجايوپ، تېيىپجان ئېلىيوپ، ئارتىس ئايىمجان قاتارلىق يولداشلارمۇ قاتناشتى.

1880 - يىللىرى ئەتراپىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى مۇھەممەت موللا (كارۇشاڭ ئاخۇنۇم) غۇلجىدا تۇرغان قىرىق يىلدىن ئوشۇق ئۆمرى ئىچىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئىلىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستان قىسمىنى بىر قەدەر كەڭ تارقاتقانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىدىكى مۇقامچىلىق يەنىمۇ راۋاجلانغانىدى. مۇھەممەت موللىنىڭ شاگىرتلىرىدىن مەتىمىنئاخۇن مۇقامچى، ھاسان تەمبۇر، ھۈسيىن تەمبۇر، بارات تەمبۇر، روزى تەمبۇر، جامى ئاكا، ئابلا تەمبۇر قاتارلىق مەشھۇر نەغمىچىلەر مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېيتىشتا ئۇنىڭغا يەنە ئىلى ناخشىلىرىنىڭ پۇرىقىنى بېرىپ، بۇ ئاھاڭلارنى تېخىمۇ يېقىملىق، شوخ قىلىپ، يېڭىچە تۈسكە كىرگۈزگەنىدى. جارۇللايوپ ئۆز ئۆمرىدە ئەنە شۇ ساز ئۇستىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى كۆرگەن. بۇ قېتىم تۇداخۇن ئاكا

ئۇنەڭدا تېخىمۇ چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى.

تۇرداخۇن ئاكىنىڭ يېشى شۇ چاغلاردا يەتمىشتىن ھالقىغانىدى. ئۇ دۈگىلەك يۈز، ئوتتۇرا بوي، ساقاللىق كەلگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. مىجەزى ئوچۇق، پاراڭچى كىشى ئىدى. شۇ قېتىم ئۇ ئۈرۈمچىگە يەكەندىن كەلگەنىدى. تۇرداخۇن ئاكىنىڭ پاراڭ سېلىپ بېرىشىچە: ئۇنىڭ دادىسىمۇ ئۇستا سازەندە ئىكەن. تۇرداخۇن ئاكا ياش ۋاقتىدا ساز ئۆگىنىشكە ناھايىتى ئىشتىياق باغلىغان، ئۆگەنگەنلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن كۆپ يۇرتلارنى ئارىلاپ، نۇرغۇن ئۇستىلارنى كۆرگەنىكەن. ئۇ ساقلاپ كەلگەن ئون ئىككى مۇقام تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ئەنە شۇنداق بىر ئۆمۈر چەككەن رىيازىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرى تۇرداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇرنىڭ جەنۇب ۋە شىمال ئۇسلۇبىدىكى ئېيتىشلىرىنى ئاساس قىلىپ ئايرىم - ئايرىم لېنتىغا ئېلىندى. ئۇ چاغدىكى ئۈنئالغۇنىڭ شەكلىمۇ غەلىتە بولۇپ، ئۈنئالغۇ لېنتىسى ئورنىغا غالتەككە ئورالغان سىم ئىشلىتىلەتتى. تۇرداخۇن ئاكا مۇقام ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇراخۇن يېنىدا ئولتۇرۇپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى. ئۇلار بىر ئىككى سائەت چېلىپ، دەم ئېلىشقا ئولتۇرغاندا روزى تەمبۇر ئېيتاتتى، بۇ چاغدا جارۇللايوپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى ۋە مۇقامنىڭ داستان قىسمىدىكى ناخشىلارغا قوشۇلاتتى.

تۇرداخۇن ئاكا تۇنجى قېتىم ئۈنئالغۇدىن ئۆز ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا ھەيران بولۇپ:

— بۇمۇ بىر كارامەتكەن جۇمۇ! شۇنچە ياشقا كەل-

گۈچە خەلققە ناخشا توۋلاپ بېرىپ، ئۆزۈمنىڭ ئاۋازىنى ئۆزۈم ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن... — دېدى.

تۇرداخۇن ئاكىنىڭ سۆزلىرى ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە مەنىلىك ئىدى. بىر كۈنى جارۇللايوپ:

— تۇرداخۇنكا، مۇشۇ مۇقام دېگەننىڭ مەنىسى زادى نېمىدۇ؟ — دەپ سورىۋىدى، تۇرداخۇن ئاكا:

— ئابدۇۋەلى، مۇقام دېگەن ئالتۇن قوزۇق، روھىي ئوزۇق، — دەپ جاۋاب بەردى.

ئۈنئالغۇغا ھەر كۈنى تۆت - بەش سائەت ناخشا بېرىلەتتى. ئاندىن دەم ئېلىش بولاتتى. بۇ چاغدا، تەڭرى تېغىنىڭ ئىككى ئېتىكىدىن كەلگەن بۇ مەشھۇر نەغمىچىلەر قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشەتتى. بىر كۈنى تۇرداخۇن ئاكا روزى تەمبۇرنىڭ تەمبۇر چېلىشىغا زوقى كېلىپ:

— ئوغاۋالا، سىلى بۇ ھۈنەرنى كىمدىن ئۆگەنگەن؟ — دەپ سورىدى.

— مۇھەممەت موللامدىن، — دەپ كارۇشاڭ ئاخۇنۇم توغرىسىدا پاراڭ قىلىپ بەردى روزى تەمبۇر.

— ھە، بىلىمەن. مۇھەممەت موللا دادامنىڭ يېقىن بۇرادىرى ئىدى. سازدا كامالەتكە يەتكەن كىشى، دەپ ئاڭلىغان. ئۇ زات بىلەن قانچە يىل بىللە بولغانتىلە؟

— ئىلىنىڭ ئادەملىرى مۇقامنىڭ داستان قىسمىنىلا ئۆگىنىپ، قالغان ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىشكە ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەنىكەن. بۇ ئىشقا كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ناھايىتى ھەيران بولغانىكەن. مەن مەرھۇم بىلەن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۈچ - تۆت يىللا بىللە بولۇپ قالدىم. بۇرۇنراق تونۇشقان بولساق كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالىدىكەنمەن، — دېدى روزى

تەمبۇر. تۇداخۇن ئاكا يېنىدىكى ئوغلىغا قاراپ:

— مانا قارا، ماۋۇ ئوغاۋالىنىڭ جىگىرىنى. سەنزە مېنىڭ قېشىمدا ئىگىرمە يىل داپ چالدىڭ، مۇشۇ ئوغاۋالىچىلىكمۇ بىرنېمە ئۆگەنمىدىڭ، — دېدى.

روزى تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنىڭ ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىشتىكى پىشىقلىقىنى، ئاھاڭ، تېكىستلەرگە بايلىقىنى كۆرۈپلا بۇ كىشىنىڭ كۈچلۈك بىر مۇزىكا ئۇستىسى ئىكەنلىكىگە قول قويغانىدى؛ تۇداخۇن ئاكىمۇ روزى تەمبۇرنىڭ تەمبۇر چېلىشتىكى ماھىرلىقى، ئاھاڭلارنى ئورۇنداشتىكى نەپىسلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ تالانتلىق سازەندە ئىكەنلىكىگە باھا بېرىپ بولغانىدى. بۇ ئىككى ساز ئۇستىسىغا بىر-بىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئارتۇقچە سۆز كەتمەيتتى. روزى تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى. تۇداخۇن ئاكا ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئادەملىرىگە ئىشلىتىدىغان ئاددىي تىلى بىلەن روزى تەمبۇرنى «ئوغاۋالا» دەپ ئاتايتتى.

تۇداخۇن ئاكىنىڭ ئاۋازى ساپ، يېقىملىق ئاۋازلاردىن ئىدى، ئۇ مۇقام تېكىستلىرىنىڭ سۆزلىرىنى ناھايىتى ئوچۇق ئالاتتى. بۇ زاتنىڭ ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي بۇنچە ئاھاڭ، تېكىستلەرنى تېنىمەي، شۇنچە راۋان بايان قىلىشى كىشىنى قايىل قىلماي قالمايتتى. تۇداخۇن ئاكا مۇقامنى خۇددى نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، سول قولىدىكى ساتارنىڭ بېشىنى سول يوتىسىغا تىرەپ ناھايىتى ئەستايىدىل ئېيتاتتى. مۇقام باشلىغاندا گويا كۆز ئالدىدىكى پۈتۈن نەرسىنى ئۇنتۇپ، غايىبانە بىر ئالەمگە كەتكەندەك كۆزىنى يۇمۇپ بىر ئېيتقىنىچە ئاخىرىنى چۈشۈرۈپ

بىراقلا توختايتتى.

بەزى كۈنلىرى، كەچتە پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇ:

— قېنى، ئىلىنىڭ ناخشىلىرىنى بىر ئاڭلىمايلىمۇ! — دەپ قالاتتى.

مۇنداق چاغلاردا روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بېرەتتى. جارۇللايوپ تۈنجى قېتىم يۇقىرى ئاۋازدا كوچا ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بەرگەندە تۇداخۇن ئاكا:

— ئوغاۋالا! — دەپ جارۇللايوپنىڭ قولىنى سىقتى، — بۇ ناخشىلار قۇيرۇقىنىڭ پۈرىكىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ ئېيتىدىغان چىڭ ناخشىلار ئىكەن جۇمۇ! ... ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ھەرەمگە بارالىسامۇ ئىلىنى بىر كۆرسەم بولغۇدەك...

ئەپسۇسكى، تۇداخۇن ئاكىغا ئىلىغا كېلىش نېسىپ بولمىدى. شۇ قېتىم، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش ئاخىرلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئۇلۇغ زات يەكەندە ئالەمدىن ئۆتتى. روزى تەمبۇر 1957 - يىلى 57 يېشىدا غۇلجىدا ۋاپات بولدى. شۇم ئەجەل قىسقىغىنا بەش - ئالتە يىل ئىچىدە بۇ ئىككى مۇزىكا ئالىمىنى ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى، شۇندىن كېيىنلا بىز ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش ئىشىنىڭ ئالدىراشلىقتا بولسىمۇ، ناھايىتى ۋاقتىدا قىلىنغان ئۇلۇغ بىر خىزمەت بولغانلىقىنى چۈشەندۇق ... لېكىن، بىزنىڭ بۇ چۈشەنچىمىزنى ھازىرچە يەنە تازا چوڭقۇر دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ. تونۇش چوڭقۇرلاشقانسېرى ئەۋلادلىرىمىز تېخى تۇداخۇن ئاكىنىڭ ھەيكىلىنى تىكلەيدۇ ۋە بۇ ھەيكەل يېنىدىكى خاتىرە تاشقا ئەينى ۋاقىتتا ئون ئىككى مۇقامنى خاتىرىگە ئېلىش خىزمىتىگە قاتناشقان بارلىق

كىشىلەرنىڭ نامىنى ئويۇپ قالدۇردى. كەلگۈسىدە يەنە شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئون ئىككى مۇقام لېنتىغا ئېلىنغان ھېلىقى ئاددىي قورۇمۇ خاتىرە ئۆيىگە ئايلىنىشى، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش باشلانغان كۈن — تۇداخۇن ئاكىنى خاتىرىلەش بايرام كۈنى قىلىنىشى مۇمكىن...

ئون ئالتىنچى باب

جەنۇبقا سەپەر

جەنۇبىي شىنجاڭ — ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئاتا-بوۋىسىنىڭ يۇرتى. غۇلجا شەھىرىنىڭ بازىرىدىكى جەنۇبلۇق كاسىپلار، جارۇللايوپ ئىشلىگەن تېرە زاۋۇتىدىكى جەنۇبتىن چىققان ئاجايىپ ئۇستىلار، چايخانىلارنى ئاۋات قىلىدىغان مۇساپىرلار، شەھەر بازارلىرىدا راۋاپ چېلىپ يۈرگەن ھېلىقى «شاكىچەك»... بۇلارنىڭ ھەممىسى جارۇللايوپنىڭ يۈرىكىدە ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا جەنۇبىي شىنجاڭنى بىر كۆرۈش ئىستىكىنى قوزغىغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ بەختىگە، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتىنىڭ ئاخىرلىشىشى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر بۆلۈم ئەدەبىيات سەنئەتچىلەرنى «ھال سوراش، ئويۇن قويۇش ئۆمىكى»گە ئۇيۇشتۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىغا توغرا كەلدى. ھال سوراش ئۆمىكى تەركىبىدە تېيىپجان ئېلىيوپ، خەمىت خوسەيىن،

ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، زۇنۇنقىز، سۇلتانمۇرات، ئايىنسا، قۇربان ئىبراھىم، ئوسمانجان قاتارلىق ئەدەبىيات — سەنئەتچىلەر بار ئىدى. جارۇللايوپ بۇ ئۆمەك تەركىبىگە قوشۇلدى. ئۆمەكنى زىيا سەمەدى باشلاپ ماڭدى.

ھال سوراش ئۆمىكى دەسلەپتە كۇچاغا چۈشتى. كۇچادا جارۇللايوپ ھاشىمھاجىنى ئىزلەپ تاپتى. بۇ كىشى ئىلگىرى غۇلجىدا بىر مەزگىل تۇرغانىدى. ھاشىم ھاجىم ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق دارۋازلىرىدىن بولۇپ، دارۋازلىق ھۈنىرى بىلەن ھىندىستان، ئىران، ئىراق، ھەتتا مىسىرلارغىچە بېرىپ نۇرغۇن ئەللەرنى ئارىلىغان ئادەم ئىدى. شىنجاڭدا دارۋازلارنىڭ پىرى سانىلاتتى. ھاشىمھاجىم سازدىمۇ خېلى كامالەتكە يەتكەن كىشى ئىدى. ھاشىمھاجىم جارۇللايوپقا كۇچا بازارلىرىنى كۆرسەتتى. نۇرغۇن تارىخىي ئورۇنلارنى تونۇشتۇردى. ھال سوراش ئۆمىكى كۇچادا تۇرۇپ ئويۇن قويغاندا ھاشىمھاجىم مۇزىكىچىلار قاتارىدا ساز چالدى.

ئاقسۇدا جارۇللايوپ ئاقسۇنىڭ ئەينى يىللاردىكى داڭقى چىققان ئارتىسلىرىدىن نىساخان، ئىبراھىم ساتتار، ئازادەم ئوخشاش تالانتلىق سەنئەتچىلەر بىلەن تونۇشتى. ئۆمەك ئاقسۇ شەھىرى ئىچىدە بىرقانچە نۆۋەت ئويۇن قويغاندىن كېيىن، ئاقسۇ ئەتراپىدىكى ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەرگە كەتتى.

بۇ مەزگىلدە، ئاقسۇ خەلقى ئاغزىدىن شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ توغرىسىدىكى گەپ-سۆزلەرنى ناھايىتى كۆپ ئاڭلىغىلى بولاتتى. شائىرنى خەلق ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالاتتى. ئۇنىڭ بازاردىكى ساتىراشخانىلارغا كېلىپ خەلقنىڭ

تۇرمۇش ئۆگىنىدىغانلىقىنى، ساز چالىدىغانلىقىنى. قولغا ئېلىنغاندىمۇ بىر ساتىراشخانىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنلىكىنى ھېكايە قىلىشاتتى. جارۇللايوپ شائىرنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق ئېچىندى. مۇتەللىپنىڭ غۇلجا سانائىنەپىسىگە كېلىدىغان چاغلىرىنى، ئۈرۈمچىدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنلىرىنى ئەسلىدى. شۇ چاغدا، شائىر ئەرشىدىن تاتلىق ئاقسۇدا ئىدى. ئۇ جارۇللايوپنى لۇتپۇللانىڭ قەبرىسىگە باشلاپ چىقتى. ئەينى يىللاردا بۇ قەبرە — ئەتراپتىكى سانسىزلىغان قەبرىلەردىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدىغان ئاددىيلا تۇپا قەبرە ئىدى.

ئاقسۇنىڭ شۇ چاغدىكى ۋالىيسى — ئىلگىرىكى غۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبىرى، سانائىنەپىسىنىڭ ئاتاقلىق تەشكىلاتچىسى مەمتىمىن خەلپەتھاجى ئىدى. ئۇ ھال سوراش ئۆمىكىدىكى مۇھىم ئارتىسلار ۋە رەھبەرلەرنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىپ زىياپەت بەردى. زىياپەت ئۈستىدە ئۇ:

— لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابچىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان قاتىل ھېكىمنۇرغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بېكىتىپ، يۇقىرىغا سۇنغانىدۇق. يۇقىرى ھازىر بۇ ھۆكۈمنى تەستىقلاپ چۈشۈردى. ھۆكۈم ئەتە - ئۆگۈن ئىجرا قىلىنىدۇ. ھال سوراش ئۆمىكىدىكى يولداشلارنىڭ كۆرەش يىغىنىغا قاتنىشىپ بېرىشىنى قارشى ئالىمىز، — دېدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مېھمانلار چۇۋۇلدىشىپ كەتتى. قاتىل ھېكىمنۇر ھەققىدە ئاڭلىغان بولسىمۇ، ھېچكىم تېخى ئۇنى كۆرمىگەنىدى. جارۇللايوپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— مەن بۇ قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇرمۇش ئۆگەنگىلى كېلىۋىدىم. مۇتەللىپنىڭ قاتىلىنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى

بېرىدىغىنىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدۇم. سىلەرگە بىر تەلىپىم: مۇمكىن بولسا، شۇ ھېكىمنۇر دېگەننى ئۆز كۆزۈم بىلەن بىر كۆرۈپ سۆزلەشسەم. كېيىنكى چاغلاردا لۇتپۇللانىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئەسەر يېزىلسا، ئۇنى سەھنىدە ئويناشقا توغرا كەلسە پايدىلىنىشقا بولامدىكىن!... — دەپ تەلەپ قىلدى.

ساقچى باشلىقى ھەمدۇللايوپ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىپ:

— بولىدۇ، ئەتە ئەتىگەندە جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە بېرىڭ، — دېدى.

ئەتىسى جارۇللايوپ تېيىپجان ئېلىيوپنى باشلاپ، تۈرمىگە چىقىپ ھېكىمنۇر بىلەن ئۇچراشتى. يۈزىدە چېچەك ئىزى بار، ئوتتۇرا بوي، قارىماق كەلگەن بۇ جىنايەتچى ئايرىم بىر كامېرغا قامالغانىدى. ئۇنىڭ تېخى ئۆزى ئۈستىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمدىن خەۋىرى بولمىسا كېرەك، جارۇللايوپ بىلەن تېيىپجان ئېلىيوپنى «يۇقىرىدىن مەسىلەمنى تەكشۈرگىلى كەلگەن كادىر ئوخشايدۇ» دەپ قالدىمۇ، بىر-ئىككى سائەت داۋاملاشقان بۇ سۆھبەتتە ئۇ سورالغان سوئاللارغا ناھايىتى ياۋاشلىق بىلەن جاۋاب بەردى ... ھېكىمنۇر بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن سازايى قىلىنىپ، ئېتىلدى. شۇ كۈنى پۈتۈن ئاقسۇ تەۋرەپ، خەلق كوچا - كوچىلارغا پاتماي قالغانىدى. قاتىلنى غەزەپكە كەلگەن بۇ خالايىققا قويۇپ بەرسە، قىيما - چىيما قىلىپ تاشلايتتى.

* *

ھال سوراش ئۆمىكى ئاقسۇدىن چىقىپ قەشقەر، يەكەن،

خوتەنلەرگىچە باردى. جەنۇبنىڭ ئۇرغۇن ناھىيىلىرىدە بولدى. ئۇچاغلاردا تېخى يوللار رەتلەنمىگەنىدى. ناھىيىلەر ئارا قاتنايدىغان ماشىنىمۇ يوق ئىدى. سەنئەتچىلەر توپىلىق يوللارنى ئات - ئۇلاغ، ئېشەكلەرگە مىنىپ بېسىپ ئۆتەتتى.

جارۇللايوپ خوتەندە سۇلايمىنىكام دېگەن بىر قالۇنچى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن بىرقانچە جەنۇب ئاھاڭلىرىنى ئۆگەندى. يەكەندە ئۇ تۇداخۇن ئاكىنى يوقلىدى. بۇ مەشھۇر مۇقامچى يەكەندىكى تار كوچىلارنىڭ بىرىدە، ئاددىي بىر ھۇجرىدا تۇراتتى... قەشقەردە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ نامىنى ئاڭلىغان، تېخى ئۆزى بىلەن دىدارلاشمىغان داڭلىق سەنئەتچىلەردىن سەمەتاخۇن، ئەمەت ئۆمەر، ئابلىز ھاجى، يولۋاسخان، پاتەم قۇربان، خالىسخانلار بىلەن ئۇچراشتى. دەل شۇ مەزگىلدە قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى. جارۇللايوپ ئۈچۈن بۇ ئاجايىپ بىر ئۆگىنىش پۇرسىتى بولدى. خوتەن، يەكەن ئارتىسلىرىنىڭ ئۇسسۇللىرى، ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكىدىكى نىساخان، ئازادەملەرنىڭ ناخشىسى، قەشقەر سەنئەتچىلىرىنىڭ سەھنە كىيىملىرى، ئۇلاردىكى قويۇق مىللىي پۇراق جارۇللايوپتا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئۇنى يەنە بىر ھەيران قالدۇرغان ئىش شۇ بولدىكى: ئىلىدا «ناخشا قەشقەردىن چىقىدۇ، ئاقسۇدا بۇزۇلىدۇ، ئىلىدا تۈزۈلىدۇ» دەيدىغان گەپ بولىدىغان، بۇ قېتىمقى كۆرەكتە ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكى بىرىنچىلىكنى ئېلىپ، ھېلىقى كونا قاراشنى بىكار قىلىۋەتتى.

بىر كۈنى، قەشقەرنىڭ شۇ يىللاردىكى ۋالىيسى سەيپۇللايوپ ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى چاقىرتىپ ئىلىنىڭ

ئەھۋالىنى سورىدى. سۆز ئارىسىدا:

— قانداق، جەنۇبنىڭ سەنئەت ئىشلىرىدىن قانداق تەسىرات ئالدىڭىز؟ — دېدى.

— جەنۇبىي شىنجاڭ ھەقىقەتەنمۇ سەنئەتنىڭ بۆلىقى ئىكەن. ئۇسسۇللۇق ناخشىلار، سەھنە كىيىملىرى تەرىپىدىن ئۆگىنىدىغان جىق يەرلىرىمىز بار ئىكەن، — دېدى جارۇللايوپ.

— قەشقەردە ئىلى ناخشىلىرىغا قىزىقىدىغان ئادەملەر جىق بار. بىراق، ئىلى ناخشىلىرىنى ئوبدان ئېيتىدىغان ئارتىسلىرىمىز كەمچىل. سىزنى ھۆشۇ ئىش بىلەن چاقىرتۇدۇم. مۇشۇنداق ئارتىسلاردىن بىر - ئىككىنى تەربىيىلىشىمىزگە ئاز - تولا ياردەم قىلسىڭىز قانداق؟

— بولىدۇ، قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەملىشەي.

ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلى ناخشىلىرىنى ئۆگىنىشكە ھەۋەس قىلىدىغان ياشلاردىن بىرقانچىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى.

— ئاراڭلاردا ئىلى ناخشىسىنى كىم ياخشى ئېيتالايدۇ؟ — دەپ سورىدى بىرىنچى كۈنى جارۇللايوپ ئولتۇرغانلاردىن.

— ھېكىماخۇن ئوبدان تۇۋلايدۇ! — دېيىشتى ئۇلار ئارىدىن بىرىنى كۆرسىتىپ.

جارۇللايوپ ھېكىماخۇننى ناخشا ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ ھەيران بولدى. بۇ يىگىتنىڭ ناخشا ئېيتىشى خېلىلا قائىدىلىك بولۇپ، روشەن ئىلى پۇرىقى بار ئىدى.

— سىز بۇ ناخشىلارنى كىمدىن ئۆگەنگەن ئۇكام؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.

— بۇ يەردە ئىلىگىرى ئاق تېيىپھاجىم دېگەن بىر كىشى

قورغاندى. شۇ كىشىدىن ئازتولا ئۆگىنىۋدۇق، — دېدى يىگىت.

مەلۇم بولدىكى: غۇلجىدىكى داڭلىق ناخشىچىلارنىڭ بىرى بولغان ئاق تېيىپھاجىم 1940 - يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەرگە كېلىپ ماشىنىچىلىق قىلغان. ھاجىم بۇ يەرگە كېلىپ بىر مەزگىل ناھايىتى زېرىكىش ھېس قىلغانىكەن. ئۇ چاغلاردا قەشقەردە «ھەزرەت سەيلىسى» ناھايىتى ئەۋج ئالغانىكەن. سەيلە مەزگىلىدە ئاپاق غوجا مەقبەرىسىنىڭ ئەتراپى ئاپاق غوجىنىڭ ئىخلاسمەن مۇخلىسلىرى، چاچ-ساقاللىرىنى بېلىگىچە قويۇۋەتكەن ئاشىقلار، ئېغىر كۆڭگە قالغانلىقىدىن ئەمەس، ئادەت بولۇپ قالغانلىقىدىن دىۋانىچىلىكنى تاشلىيالماي كېلىۋاتقان كەسپىي قەلەندەرلەر، ئالدامچى، بىكار تەلەپلەر بىلەن تولۇپ كېتىدىكەن. بىر يەردە «خۇدانىڭ بىرلىكى، ئۆلمەكنىڭ، ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلمەكنىڭ ھەقلىقى» توغرىسىدا كىتابخانىلىق بولسا، بىر يەردە قوشقار سوقۇشتۇرۇش بولىدىكەن؛ بىر يەردە ۋايىزلار ھەزرىتى شاھى مەردانىڭ جەڭلەردىكى كاراماتى ئۈستىدە مەدداھلىق قىلسا، يەنە بىر يەردە بىر توپ ئادەم ئىت تالاشتۇرىدىكەن. بۇ يەرگە كۆپىنچە ئادەملەر پەقەت ئاشۇ قىزىقچىلىقلارنى كۆرۈش ئۈچۈنلا توپلىشىدىكەن... ئاق تېيىپھاجىم ھەزرەت سەيلىسىگە چىقسا ھېچكىمگە ئارىلاشماي، كۆلنىڭ بويىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، سۇغا قاراپ ناخشا ئېيتىدىكەن. ئۇنى تونۇيدىغان كاسىپ بالىلار:

— ئۇستام، نېمىگە مۇنداق قىلىلا؟ — دەپ سورىسا، ئۇ:

— قوشقار سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇشنىلا كۆرسەڭلار بولامدۇ؟! بۇ يەردە دەقەمدە ئولتۇرۇپ ناخشا-سازدىن پەيزى ئالىدىغان ئىش يوق ئوخشايدۇ. ئۆزۈم

بىلەن ئۆزۈم پەيزى قىلىۋاتىمەن. ناخشامنى بىلىقلار بولسىمۇ ئاڭلىسۇن، — دەيدىكەن.

دېمەك، كاسىپ بالىلاردىن ھېكىماخۇن، تۇرداخۇن، لىزاخۇن توختاش بىرقانچە يىگىتلەر ئۇنىڭدىن ناخشا ئۆگىنىپتىكەن.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن جارۇللايوپنىڭ كۆز ئالدىدىن ئاق تېيىپھاجىمنىڭ كېيىنكى ھاياتى بىر - بىرلەپ ئۆتتى.

ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشتىكى ھەۋىسى، قىزىقىشلىرىمۇ خىلمۇ خىل بولىدۇ. ئاق تېيىپھاجىم يۇرت كېزىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدىغان سەپەر خۇمار ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرى ئىلىدىكى بايلارغا ئەگىشىپ ئەرەبىستانغىچە بارغان، ئەنجان، نامەنگەن، بۇخارالارنى كېزىپ، ئۆزبېك چايچىلىرىنىڭ قولىدىن چاي ئىچكەن. بۇ قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەرلىرىنى ئارىلاپ، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ، 1942 - يىلى ئەتراپىدا مۇزداۋان ئارقىلىق يەنە ئىلىغا قايتقانىدى. ئارالتۆپىگە يېتىپ كەلگەندە ھۆكۈمەت چېرىكلىرى ئۇنى «جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا يۈرگەن جاسۇس» دېگەن گۇمان بىلەن قولغا ئالدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھارپىسىدا غۇلجىدا «ئاق تېيىپھاجىم تۈرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ» دېگەن گەپ تارقالدى. ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ساقچىلىرى ئارالتۆپىگە چىقىپ «ئاق تېيىپھاجىم ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى» دېگەن گەپنىڭ ئەتەي تارقىتىلغان ئىغۋا ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. ئەسلىدە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلاش ئالدىدا ئۇنى گومىنداڭچىلار «خەتەرلىك جىنايەتچىلەر»

قاتاردا ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. شۇ چاغدا بۇ داڭلىق ناخشىچى ئەللىك بەش ياشتا ئىدى.

* *

جارۇللايېۋنىڭ جەنۇبتىن ئۆگەنگەنلىرى ناھايىتى مول بولدى. ئاتۇشنىڭ راۋاب بىلەن ئورۇندىلىدىغان ئۆزگىچە پەدىلىرى، قەشقەر، دولان سەنەملىرى، ئاقسۇ، خوتەنلەرنىڭ خەلق ناخشىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر، قەشقەرنىڭ ئەر - ئايال ئىجرا قىلىدىغان قوش كىشىلىك نومۇرلىرىنىڭ نەپىسلىكى ئۇنىڭ ئېسىدىن چىقمايتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ ئىلىغا كېلىپلا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىدىن ئالغان تەسىراتىنى تىياتىردىكى يولداشلارغا يەتكۈزدى ۋە رەھبەرلىككە جەنۇبنىڭ بەزى نومۇرلىرىنى ئىلىدا ئويناپ كۆرۈش تەكلىپىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن تېزدىن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۈلگىسى بويىچە سەھنە كىيىملىرى تىكتۈرۈلدى. مۇزىكىلار قاتارىغا راۋابمۇ كىرگۈزۈلدى. مەلۇم ۋاقىت تەييارلىقتىن كېيىن بۇ ئويۇنلار سەھنىدە ئوينىلىپ، چوڭ تەسىر قوزغىدى. ئىلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان كاسىپلار: «خۇددى ئۆز يۇرتىمىزنى كۆرگەندەك بولدۇق» دېيىشتى. جارۇللايېۋ بۇ ئويۇنلاردا دولان مۇقامىنى ئورۇنلاپ زور ئالقىشقا ئېرىشتى.

ئون يەتتىنچى باب

پايتەختكە سەپەر

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە، مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىدا ئۆز ئىچىدىن تەشكىللەنگەن سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ «ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكى» (كورپۇس سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلغانىدى. 1953 - يىلى، بۇ سەنئەت ئۆمىكىنى باش سىياسىي بۇ بېيجىڭغا كېلىپ ئويۇن كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىلدى.

ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكىنىڭ بېيجىڭغا تەكلىپ قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي رايون رەھبەرلىرى كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىنى كەسپىي جەھەتتىن كۈچەيتىش ئۈچۈن يەرلىكتىن ئابلاخان كېپەك، رەخمەت، ئېلانچەك ھەجەربۇۋى قاتارلىق سەنئەتچىلەرنى سوردى. ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنى رېژىسسورلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى ھەربىي سەنئەت ئۆمىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش پىكرىنى قويدى. لېكىن بۇ تەلەپنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى رەت قىلدى.

بۇ كۈنلەردە ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ لوسوگۇڭدا يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىگە قاتنىشىۋاتاتتى. ئىلىنىڭ ئەينى يىللاردىكى ۋالىيسى ئەنۋەر جاكۇلىن ئۇنى چاقىرتىپ كەلدى. كىچىك ماشىنا ۋالىي مەھكىمە دەرۋازىسىدىن كىرىپ، مەھكىمە بىناسىنىڭ ئېگىز پەلەمپىيى ئالدىغا كېلىپ توختىغاندا، ئەنۋەر جاكۇلىن پەلەمپەي ئۈستىدە كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ

بەستلىك، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. جارۇللايېپ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئۇنى بۆلۈمگە باشلىدى. قىسقا ئەھۋاللىشىشتىن كېيىن ئەنۋەر جاكۇلىن جارۇللايېپنى چاقىرتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتتى.

— سىز ۋىلايىتىمىزنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىگە قاتنىشىپ بېيجىڭغا بارىسىز. ئۇلارنىڭ ئىشىغا ياردەم قىلىپ، خىزمىتىڭلار قاچان ئاخىرلاشسا شۇ چاغدا قايتىپ كەلسىڭىز بولىدۇ. مائاش ۋە باشقا تەمىناتلىرىڭىز ئوخشاشلا بىزدىن بولىدۇ. خىزمىتىڭىزگە مۇۋەپپەقىيەت تىلەيمەن.

شۇنداق قىلىپ، بېيجىڭغا بارىدىغان ئۆمەك ئۇيۇشلۇق تەشكىللەندى. خەيستوپ پىرۋەت ئۆمەك باشلىقى، ئۇلاتايوپ ئۆمەكنىڭ سىياسىي كومىسسارى بولدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ رېژىسسورلۇققا بەلگىلەندى. ئەترەت باشلىقى نىزاموپ تۇرسۇن، مۇزىكا ئەترەت باشلىقى — دىرىژور ئابلىكىم ئابدۇللا ئىدى. ئەللىك نەپەر كىشىلىك بۇ ئۆمەك تەركىبىدە زۆھرە، پەرۋىزەم، ئاتاقلىق ئىسكىرىپكىچى ھوشۇر روزى، قۇربان ئۆمەر، ئابلاخان، ھۆرىيەت، رازىيە غۇلام، مەنسۇروپ ئەكرەم، ئاۋاكرى ناسىروپ، رەھمەت، ھەجەربۇۋى، نۇربۇۋى، سىراجىدىن ئىسرايىل، ھوشۇروپ، سۇلايمان، ئەيسا قاتارلىق كۆزگە كۆرۈنگەن ئارتىسلار، ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قازاق، تاتار، رۇس، ئۆزبېك، قىرغىز، خەنزۇ ھەرمىللەت سەنئەتچىلىرى بار ئىدى.

ئۆمەك ئۈچ ئاي قاتتىق رىپېتىتسىيە قىلدى. جارۇللايوپ يەنە ئۇلارغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆگىنىپ كەلگەن بىر قىسىم نومۇرلارنى ئۆگەتتى. بۇنىڭ بىلەن سەنئەت

نومۇرلىرى تېخىمۇ جانلاندى. مېڭىش ئالدىدا ھەربىي رايوننى ئارتىس ۋە خىزمەتچىلەرگە يېڭىدىن ھەربىي فورما تارقىتىپ بەردى. سەنئەت ئۆمىكى ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارغاندا تەييارلىغان نومۇرلىرىنى رەھبىرىي يولداشلارغا كۆرسىتىپ پىكىر ئالدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پايتەختتىكى رەھبىرىي يولداشلارغا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن سوۋغاتلارنى تەييارلاپ بېرىپ، سەنئەت ئۆمىكىنى ئالاھىدە ئۇزاتتى.

ئۇ كەملەردە ئۈرۈمچى بىلەن لەنجۇ ئوتتۇرىسىدا تېخى پويىز قاتنىمايتتى. سەنئەتچىلەر قارا ماشىنىلارغا ئولتۇرۇپ ناھايىتى جاپالىق يول باستى. قونالغۇلارمۇ ئىنتايىن ناچار ئىدى. چۆلنىڭ ھاۋاسى بەك ئۆزگىرىشچان بولۇپ، بىردەمدە كۈن ئەتراپىنى تونۇردەك قىزىتىپ، ھەممىنى چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمدۈرسە، بىردەمدە بوران چىقىپ ھەممىنى قۇم - توپىغا كۆمەتتى. لېكىن سەنئەتچىلەرنىڭ روھى ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇلۇغ پايتەختنى، مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرنى ئازادلىق كۈرىشىگە يېتەكلىگەن رەھبەرلەرنى كۆرۈش خۇشاللىقى ھەممە ئېغىرچىلىقلارنى ئۇنتۇلدۇراتتى... ئۆمەك لەنجۇ، شىئەن شەھەرلىرىدە بىرنەچچە كۈندىن توختاپ ئويۇن قويۇپ، شۇ يەردىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ پىكرىنى ئېلىپ كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن، پويىزغا ئولتۇرۇپ بېيجىڭغا قاراپ بىراقلا يۈرۈپ كەتتى.

ئارتىسلار بېيجىڭدىكى بىر ھەربىي مېھمانخانىغا چۈشتى. قانچە سۇلالىلەرنىڭ پادىشاھلىرىنى كۆرگەن، قانچىلىغان قانلىق توقۇنۇشلارغا شاھىت بولغان ئۇلۇغ پايتەخت ئازادلىقتىن كېيىن تىنچ، يېڭى بىر كەيپىياتقا چۆمگەنىدى.

تېيەنئەنمېن مەيدانىدا قىزىل بايراق لەپىلدەيتتى. ئاد-
دىي كىيىملەرنى كىيگەن ئوقۇغۇچىلار، قىرقىمچاچ قىزلار بېي-
جىڭ كوچىلىرىدىن ئالدىراش ئۆتۈشەتتى. تارىيان كوچىلاردىن
چىقىۋاتقان كونا بېيجىڭلىقلار شىنجاڭدىن كەلگەنلەرگە
قىزىقىش بىلەن قارايتتى... ئۆمەك ئۆز ئويۇننى بېيجىڭ-
دىكى مەشھۇر خۇەيرىنتاڭ زالىدا قويدى. شۇ كۈنى جۇڭ-
گونىڭ قەدىمىي بىناكارلىق شەكلىدە سېلىنغان بۇ ھەشە-
مەتلىك زالغا مەركەزدىكى پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ
كۆپچىلىكى دېگۈدەك كەلگەنىدى. ئويۇن باشلىنىش ئال-
دىدا ئۆمەك رەھبەرلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە
سوۋغات تەقدىم قىلدى. سوۋغاتلارنى مەركەزگە ۋەكالىتەن باش
قوماندان جۇدې چىقىپ قوبۇل قىلدى. قوماندان جۇدېغا
تون كىيگۈزۈلگەندە زال ئىچىدە كىشىنى ھاياجانغا سالىدى-
غان ئالقىش ساداسى ياڭرىدى.

كونسېرت ئومۇمىي خور بىلەن باشلاندى. ياش مۇ-
زىكانت ئابلىكىم ئابدۇللا ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدىلا ئىجاد
قىلغان «داھى ماۋزېدۇڭ»، «ياشا داھى» دېگەن بۇ خور-
لارنىڭ مەزمۇنى يېڭى، مۇزىكىسى ناھايىتى جۇشقۇن
ئىدى. ئارقا - ئارقىدىن ئورۇندالغان بارلىق نومۇرلار
رەھبەرلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. شۇ
قېتىم جارۇللايوپ ھۇسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن
«ئازاد زامان» ناخشىسىنى ئورۇندىغانىدى. ئۇ ناخشا
ئېيتىۋېتىپ تۆۋەندىكى تاماشىبىنلار ئارىسىدىن دۆلەت
رەھبەرلىرىنى ئىزدەيتتى. ئۇنىڭ كۆزى ئالدىنقى رەتلەردە
ئولتۇرغان رەئىس ماۋ زېدۇڭ، جۇ ئېنلەي زۇڭلى، لىيۇ شاۋ-
چى قاتارلىق رەھبەرلەرگە چۈشكەندە، ھاياجاندىن ئېيتى-

ۋاتقان ناخشىسىدىن ئېزىپ كەتكىلى تاس قالدى.

ئويۇن ئاخىرلاشقاندا، باش قوماندان جۇدې سەنئەت
ئۆمىكىنىڭ يېتەكچىلىرىنى خۇەيرىنتاڭ ئىچىدىكى ئايرىم
بىر ئۆيدە قوبۇل قىلدى. باش قوماندان ئۇلارغا ماۋجۇشى-
نىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بول-
غانلىقىنى تەبرىكلەپ رەھمەت ئېيتتى. ئۆمەك باشلىقى
ئۆۋەيت بۇ قېتىمقى ئويۇننى تەييارلاشتا كۈچ چىقارغان
يولداشلار قاتارىدا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى تىلغا ئېلىپ
جۇدېغا تونۇشتۇرغاندا، باش قوماندان جارۇللايوپ بىلەن
قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، خاتىرە رەسىمگە چۈشتى. مەركىزىي
ھۆكۈمەت ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكىدىكى بارلىق يول-
داشلارغا بىر قۇردىن ھەربىي كىيىم تەقدىم قىلدى. ئۆمەك
بېيجىڭدا يەنە بىر نەچچە مەيدان ئويۇن قويغاندىن كېيىن،
شاڭخەي، نەنجىڭ، خاڭجۇ، جىنەن قاتارلىق چوڭ شەھەر-
لەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئۇ چاغدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ
تېخى شىنجاڭ توغرىسىدا چۈشەنچىسى يوق دېيەرلىك ئىدى.
شىنجاڭدا قانداق ئادەملەر، قانداق مىللەتلەر ياشايدۇ؟
ئۇلارنىڭ گەپ - سۆز، كىيىم - كېچەك، ئۆرپ - ئادەت-
لىرى قانداق؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى تېخى بىر سىر ئىدى. بۇ
قېتىم 5 - كورپۇس سەنئەت ئۆمىكى ئىچكى ئۆلكىلەردە
چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بۇ — ھەربىي سەنئەت ئۆمىكى
بولغاچقا قەيەرگە بارمىسۇن ئالدى بىلەن شۇ يەردىكى
ھەربىيلەردىن ھال سوراپ ئويۇن قوياتتى. ئۆمەكنىڭ ئىن-
تىزامى ھەربىي ئىنتىزام ئىدى. ئارتىسلار ئويۇن مەيدانىغا
كىرىش - چىقىش، كوچىلاردا يۈرۈش ۋە باشقا كوللېكتىپ

پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدە رەتلىك تىزىلىپ ھەرىكەت قىلاتتى. ئۇمەك ئۆزىنىڭ سەنئەت نومۇرلىرىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلدىكى ئالاھىدىلىكىنى روشەن گەۋدىلەندۈردى. زوھرە ئورۇندىغان داپ ئۇسسۇلى، جارۇللايوپ ئىجرا قىلغان «ئازاد زامان»، دولان ۋە قەشقەر سەنىمى، مۇقاملىرى، رەخمەت بىلەن ئابلاخان ئورۇندىغان قارا يورغا ئۇسسۇلى، ئابدىگۇلنىڭ سۇناي بىلەن كەلتۈرگەن ھەرمىللەت ئاھاڭلىرى، مەنسۇروپ ئەكرەم ئېيتقان ناخشا — «ئۆرۈك گۈللىگەن چاغدا»، ئابلىكىم ئابدۇللا ئىجاد قىلغان خورلار، خەنزۇچە نومۇرلار، تاتارلارنىڭ «شامىلە» ئۇسسۇلى، رۇسلارنىڭ «كوپاك» ئۇسسۇللىرى چوڭ شەھەر تاماشىبىنلىرىنى تاڭ قالدۇردى.

شائخەيدە بولغان بىر ئىش جارۇللايوپنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ. ئۇ مەزگىللەردە شائخەي كىشىگە تولىمۇ قالايمىقان كۆرۈنەتتى. ئېگىز بىنالار ۋە شۇ ئېگىز بىنالار ئاستىدىكى تار كوچىلار، ئادەمنىڭ ھەددى - ھېسابسىز كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. جارۇللايوپ بىر كۈنى شائخەي كوچىلىرىدا يولداشلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ئېزىپ قالدى، قەيەرگىلا بارمىسۇن ھەممە يەر ئوخشاش كوچىدەك كۆرۈنەتتى. ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنمەيتتى. ئاخىر ئۇ بىر رىكشىچىغا ئۆزلىرى چۈشكەن مېھمانخانىنىڭ ئىسمىنى بىرنېمىلەر دەپ چۈشەندۈرۈپ، كىرا قىلىپ، يولداشلىرىنى ئاران تېپىۋالدى. بۇ، ئادەم سۆرەيدىغان رىكشا ئىدى. ئۇنىڭدا چوقچىيىپ ئولتۇرۇپ سەنئەتچىلەر چۈشكەن مېھمانخانىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى سۆزلىسە جارۇللايوپ ھازىرمۇ كۈلىدۇ.

ئۇمەك دۆلەت بايرىمىغا ئۈلگۈرۈپ ئۈرۈمچىگە سالامەت قايتىپ كەلدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 5 - كورپۇس سەنئەت ئۇمىكىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن قايتقانلىقى شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى.

ئون سەككىزىنچى باب

ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر

1954 - يىلى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇپ، ئۈرۈمچى، ئالتاي، چۆچەك، غۇلجا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى قازاق سەنئەتچىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئىتتىپاق تىياتىرى «ئوبلاستلىق سەنئەت ئۇمىكى» گە ئۆزگەرتىلدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مۇئاۋىن ئۇمەك باشلىقى بولۇپ كەسپىي خىزمەتلەرنى باشقۇردى. كەسپىي بۆلۈمگە يەنە ئاتاقلىق مۇزىكانت زىكرى ئەلپەتتا يېتەكچىلىك قىلدى.

1956 - يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىر قىسىم ئارتىسلار بىلەن بىللە موڭغۇلكۈرەدە ئويۇن قويۇۋاتاتتى. شەھەردىن ئۇنى چاقىرتىپ جىددىي تېلېفون چىقىپ قالدى. جارۇللايوپ تىكەسكە كەلگەندە تىكەس ناھىيىسى ئۇنى كىچىك ماشىنا بىلەن شەھەرگە يولغا سېلىپ قويدى. شەھەرگە كەلگەندە ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىدىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. بۇ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا زىيارەتكە چىقىدىغانغا تاللىنىپ چاقىرتىلغانلار ئىچىدە يەنە كامال ئىشكىباي، باياخۇن، زىكرى ئەلپەتتا، دانىش دەقىش، مالىك يۇنۇس،

مائادەت قاتارلىق ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى بار ئىدى. ئۇلار تېز تەييارلىق كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە مېڭىپ كەتتى.

بۇ قېتىمقى ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىش — ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستان مەدەنىيەت ۋەكىللىرىنىڭ 1950 - يىلى شىنجاڭغا كەلگىنىگە جاۋابەن ئېلىپ بېرىلىدىغان زىيارەت ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ ئۆمەكنى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىدىن تەشكىللىدى. بۇلارغا «مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى» دەپ نام بېرىلدى. زىيا سەمەدى دېلېگاتسىيە باشلىقى، بۇقارا ئىشقانبايوپ مۇئاۋىن دېلېگاتسىيە باشلىقى بولدى. ئەينى يىللاردىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەردىن بۇ ئۆمەكتە يەنە ئابلەي روزى، زۇنۇن قادىر، ئىبراھىم بارات، پاشا ئىشان، سەمىتاخۇن، پاتەم قۇربان، ھۆسەنجان جامى، روزىخان ئەخمەت، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، ھۆرىيەت، ئايتۇرغان، ئامىنە يۈسۈپ قاتارلىقلار بار ئىدى. ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرىدىن بولۇپ ئەللىك نەچچە كىشى ئىدى.

ئۆمەك ئەزالىرى ئۈرۈمچىگە يىغىلىپ جىددىي تەييارلىق قىلدى. ھەر بىر ئارتىسنىڭ ئورۇندايدىغان نومۇرلىرى بېكىتىلدى. مەخسۇس كىيىم - كېچەكلەر تىكتۈرۈلدى. ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇللى ئۇزىتىش زىياپىتى بەردى. ئۆمەك ئەزالىرى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ، غۇلجا ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراپ ئۇچتى.

بۇ جارۇللايوپنىڭ تۇنجى قېتىم ئايروپىلانغا ئولتۇرۇشى ئىدى. ئايروپىلاننىڭ دۆگىلەك دېرىزىسىدىن تۆۋەنگە قارىغاندا

ئاق بۇلۇتلار ئايروپىلان قانىتى ئاستىدا كۆكلەش تۇتۇندەك يېنىك ئۈزەتتى. تاغلار، قارىغايلىقلار، يېشىل ئېدىرلار بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ سوزۇلۇپ ياتاتتى ... جارۇللايوپ خىيالىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆتكۈزدى. قەپەس ئىچىدە چايقىلىپ كېتىپ بارغان ئېلاخۇن كۆككۆز، يامۇلنىڭ ئارقىسىدىكى نودىن ناخشا بىلەن سۇ تارتىۋاتقان مەھبۇس، قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋېلىپ بىردە يىغلاپ، بىردە كۈلۈپ تۇرغان ئىمىنجان ئۇستام نېمىشقىدۇر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. يەنە ئۇنى: «يېشىم ئەللىككە قاراپ ماڭدى. چەتكە چىققاندا خەلقنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالارمەنمۇ، يوق؟» دېگەن ئەندىشە ھاياجانغا سالاتتى ...

* *

ئالمۇتا ئايرودرومىدا جۇڭگو ۋەكىللىرىنى قازاقىستاننىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەربابلىرى چىقىپ قارشى ئالدى ۋە قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى. جۇڭگو تەرەپتىن زىياسەمەدى سۆز قىلدى. جارۇللايوپنىڭ كۆزى شۇ چاغدا قارشى ئېلىشقا چىققانلار ئىچىدە تۇرغان ئابدۇكېرىم رازىيوپ، سۇلتانمۇرات قاتارلىق ئىلگىرى شىنجاڭدا بىللە ئىشلىگەن كەسىپداشلارغا چۈشتى. ئۇلار جۇڭگودىن چىققان بۇرادەرلىرىگە پەخىرلىنىش ۋە ھۆرمەت تۇيغۇسىدا تىكىلىپ تۇراتتى.

ۋەكىللەر كىچىك ماشىنىلارغا بۆلۈنۈپ ئولتۇرۇپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ چىققان ماشىنىدا مەنسۇر ئەپەندى ئولتۇراتتى. سالامدىن كېيىن مەنسۇر ئەپەندى:

— ئەجەب، روزى تەمبۇر كەلمەپتۇ؟ — دەپ سورىدى.
— روزىكانىڭ سالامەتلىكى ياربەرمىدى.
— مېنى تونۇمسىلەر؟
ماشىنىدا يەنە ھۆسەنجان جامى بىلەن زىكرى ئەلپەتتا بىللە ئىدى. ھۆسەنجان:
— ئابدۇۋەلىكام تونۇمىدىكىن؟ — دەپ جارۇللايوپقا قارىدى.
— ھە، ئەسقەرما؟ — دېدى مەنسۇر ئەپەندى.
— مەنسۇر ئەپەندى ئىلگىرى ئۈرۈمچىدە تۇرغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە چوڭ خىزمەت قىلغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئەينى يىللاردا ئىلىغا بارغان ۋە غۇلجىدىكى سەنئەتچىلەرنىڭ ئويۇنلىرىنى كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ ھازىرقى سۆزى جارۇللايوپنىڭ «ئارشىن - مال ئالان»دا ئەسقەر رولىدا ئوينىشىنىڭ ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيتتى.
— سىز مەنسۇر ئەپەندى ئەمەسمۇ! — دەپ جاۋاب بەردى جارۇللايوپ.
ئالمۇتا - ئەتراپىدا قارىغايلىق تاغلار كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان، يېشىللىققا چۆمگەن شەھەر ئىدى. رىشاتكىلىق باغلار، كوچىلارغا قويۇۋېتىلگەن ئورۇندۇقلار، دوقمۇشلاردىكى گۈل لەۋكىلەردە ئېچىلىپ كەتكەن گۈللەر كىشىگە ئازادىلىك ھېس قىلدۇراتتى ... بىرىنچى بولۇپ چېلەك رايونىدا تۇرىدىغان ئۇيغۇر سەنئەت گۇرۇپپىسى ئالمۇتىغا كېلىپ، جوڭگو مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن ئويۇن قويدى. چېلەك رايونىنىڭ ئەينى يىللاردىكى بۇ كونسېرت نومۇرلىرىنى بەك سەۋىيىلىك دەپ كەتكىلى بولمايتتى. بۇ ھال تۇنجى قېتىم

چەت ئەلگە چىققان، «تەييارلىغان نومۇرلىرىمىز قانداق بولار؟» دەپ ئەندىشىدە تۇرغان سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشىغا ياردەم قىلدى. ئەمما، چېلەك ئۇيغۇر رايونىنىڭ سەنئەتچىلىرى «ئانارخان» دىرامىسىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ ئوينىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالمۇتىدا ناھايىتى زور داغدۇغا پەيدا قىلدى. ئويۇن «ئاباي تىياتىرى»دا ئوينالدى. ھەر بىر مەيدان ئويۇندا بىرمۇ بوش ئورۇن بولمايتتى. كۇلۇبىنىڭ ئالدىدا ھەر كۈنى بېلەت تاپالماي يۈرگەن بىر توپ ئادەم ئۇزاققىچە توپلىشىپ تۇرۇشاتتى ... كونسېرت شۇ چاغدا ئومۇملاشقان قائىدە بويىچە ئومۇمىي خور بىلەن باشلىناتتى، ئاندىن باشقا نومۇرلار ئورۇندىلاتتى. دولان سەنىمى، قەشقەر سەنىمى، ھۆسەنجان جامى تەمبۇر بىلەن ئىجرا قىلغان مۇزىكىلار، پاشا ئىشان، پاتەم قۇربان، ئابدۇرېھىم ئەخمىدىلەرنىڭ ناخشىلىرى، خەنزۇ ئارتىسلارنىڭ گارمون بىلەن ئورۇندىغان نومۇرلىرى، سائادەت، ئامىنە يۈسۈپلەرنىڭ ئۇسسۇللىرى، قازاقچە ناخشىلار تاماشىبىنلارنىڭ ئىنتايىن زوقىنى قوزغىدى. ھەر بىر نومۇردىن كېيىن زالدا كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى ئۇزۇنغىچە بېسىلمايتتى. شەھەر ئەتراپىدىن كەلگەن كولخوزچىلار سەھنىگە گۈللەرنى ئاتاتتى ... ئابدۇۋەلى جارۇللايوپقا «قاپقارا قويكۆزلۈكۈم»، «جۇنۇن»، «شەرۋانىخان» ئوخشاش ناخشىلارنى ئېيتىش بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن ئۇ بىرىنچى كۈنى تەلەپ بىلەن يەتتىگە يېقىن ناخشا ئېيتتى. زالدا بۇرۇتلۇق بىر كولخوزچى «ئاپىرىن، سىلەرمۇ بار ئىكەنسىلەرغۇ!» دەپ ۋارقىرىۋەتتى. كىملەردۇر كۆز يېشى قىلاتتى. شۇنداق

قىلىپ، ئەسلىدە ئىككى سائەتكە مۆلچەرلەنگەن ئويۇن ۋاقتى ئۈچ سائەتتىن ئېشىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن، «ھەر بىر كىشى ئۆزىگە بەلگىلەنگەن نومۇرلارنى ئورۇنداش، تەلەپ بەك كۈچلۈك بولۇپ كەتكەندە، پەقەت بىرلا قوشۇمچە نومۇر ئويناپ بېرىش» بەلگىلىنىپ، ۋاقىت كونترول قىلىندى.

ئۆمەكنىڭ پائالىيەت ۋاقىت جەدۋەلى ناھايىتى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ئارتىسلار كېچىسى ئويۇن قويسا، كۈندۈزى ئويۇن تەييارلايتتى ياكى ئېكسكۇرسىيىگە قاتنىشاتتى. كونسېرت ئەھۋالى ئالمۇتا رادىئوسى ئارقىلىق خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستاندىكى تاماشىبىنلار ئويۇننىڭ نەق ئەھۋالىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ ئارقا - ئارقىدىن تېلېگراممىلار ئەۋەتىشكە باشلىدى. مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى ئالمۇتىدا ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، فرونزىغا يۈرۈپ كەتتى.

قىرغىزىستاننىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەربابلىرى جۇڭگو دېلېگاتسىيىسىنى قىرىق - ئەللىك كىلومېتىر يىراقلىقتا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. فرونزا ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار بۇ يەردە غۇلجىنىڭكىگە ئوخشاش مېۋىلىك باغلارنى قىلغانىدى. فرونزىدا مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىشى ئۈچۈن تەييارلانغان كۇلۇب — ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ مەشھۇر تىياتىرلارنىڭ بىرى ئىدى. قىرغىزىستاننىڭ تىياتىر ئىشلىرى تەرەققىي قىلغانىكەن، ئۇلار بىرىنچى بولۇپ «چويۇن قولاق» دېگەن ئويۇننى كۆرسەتتى.

شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ فرونزىدا كۆرسەتكەن نومۇرلىرىمۇ زور ئالقىشقا ئېرىشتى. يىراق - يېقىندىكى كولخوزچىلار

سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ فرونزا ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ۋەتەنداشلار ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلەتتى. كۇلۇبنىڭ ئالدىدا بىر بېلەتكە ئېرىشىشنىڭ ئۆزى چوڭ تەلەي ئىدى. رەڭمۇرەڭ گۈللەرنى ماشىنىلارغا بېسىپ كەلگەن قارا قوللۇقلار سەھنىگە ئۈزۈلدۈرمەي گۈل ئاتاتتى ... ئۆمەك بۇ يەردىمۇ ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن قويدى.

پويىز كەڭ دالىلارنى، پاختا ئېتىزلىرى، ئۈزۈمزارلىق مەيدانلارنى كېسىپ ئۆتۈپ تاشكەنتكە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردىكى ئىمارەتلەرنىڭ شەكلى، ئادەملەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدىن مىللىي ئالاھىدىلىك ناھايىتى روشەن گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. ئۆزبېكىستان شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئەرلەرگە بادام دوپپا، بەقەسەم تون كىيگۈزۈپ، شايى روماللارنى ئوردى؛ ئاياللارغا ئەتلەس كۆڭلەكلەرنى سوۋغات قىلدى. كاتتا زىياپەتلەرنى ئۇيۇشتۇردى. «ناۋايى تىياتىرى» رېمونت قىلىنىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئويۇن «مۇقىمى تىياتىرى» دا ئوينالدى. ھۆسەنجان جامىنىڭ تەمبۇر بىلەن «ئەجەم»، «نىم پەدە» لەرنى ئورۇنداش ماھارىتى چوڭ بىر مۆجىزە بولۇپ تەسىرات قالدۇردى. ئۆزبېكىستان گېزىت - ژۇرناللىرى مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى رەسىملىرى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن خەۋەر قىلدى، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ تاشكەنت سەھنىلىرىدە ئورۇندىغان ئاجايىپ ناخشىلىرى بىلەن گېزىت - ژۇرناللاردا «خەلق ھاپىزى» دېگەن نامغا ئېرىشتى. ئۆمەك بۇ يەردىمۇ بىر ھەپتىدىن ئوشۇق ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئەنجانغا قاراپ ماڭدى.

ئەنجان جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ئۇيغۇرلار كۆپ

بىر رايون ئىدى. ئەنجانلىقلار ئەزىز مېھمانلارنىڭ يولىغا پايانداز سېلىپ، ناغرا-سۇنايلار چېلىپ، ناھايىتى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالدى. ئەنجاندا «ستالىن» ناملىق بىر كولخوز بار ئىكەن. بۇ كولخوز ناھايىتى باي بولۇپ، بۇ يەردە نەچچە مىڭ ئۇيغۇر بار ئىكەن. «ستالىن» كولخوزى قايتا-قايتا تەلەپ قىلىپ شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكى ۋەكىللىرىنى ئاخىر ئۆز كولخوزىغا ئېلىپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۆگزىلەردە ناغرا، كانايلار چېلىنىپ تۇراتتى. يوللارغا پايانداز سېلىنىۋېتىلگەنىدى. ساھىبخانلار مېھمانلار ئۈچۈن ئازادە بىر شىپاڭغا ئورۇن راسلىغانىدى. گىلەم بىلەن تولدۇرۇلغان شىپاڭغا ئايلاندۇرۇپ يېكەندازلار، ماۋۇق تەكىيلەر تاشلانغانىدى. تاماق جوزىسى ئۇيغۇر تائاملىرى، ئاشمانتا، چۆچۈرە دەستە-دەستە ساڭزىلار بىلەن تولدۇرۇۋېتىلگەنىدى.

بۇ يەردە چوڭراق كۇلۇب بولمىغاچقا ئوچۇق مەيدانغا يازلىق سەھنە ھازىرلانغانىدى. مەيدان يېنىغا كولخوز بازىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بازار ئالارمەن-ساتارمەنلەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭى، ئاشپەزلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى بىلەن ئاۋات ئىدى. ئويۇن كۆرگىلى كەلگەنلەر مەيدانغا سىغىشماي، ئەتراپقا توختىتىپ قويغان تراكتور، ماشىنىلارنىڭ ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. ھەر بىر نومۇر ئاياغلاشقاندا مەيدان تەۋرەپ ئالقىش ياڭرىتاتتى. كىشىلەر «بارىكاللا!»، «يۇرتىمىزنى كۆرگەندەك بولدۇق!»، «ئۇسسۇزلۇقىمىزنى قاندۇردۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى. «قەشقەر سەنئىتى» باشلىنىش بىلەن مەيداندىكى تاماشىبىنلارنى باشقۇرۇش مۇمكىن بولمىدى. كىشىلەر تەۋرەپ سەھنىگە چىقىپ كەتتى.

ياشتا چوڭ ئاياللار ئارتىسلارنىڭ يۈزىنى قۇچاقلاپ «ياشاڭلار بالىلىرىم!» دەپ يىغلىۋېتىشتى. ئويۇننى داۋاملاشتۇرۇپ قويۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى...

قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئاكىسى غازى ئاقساقال ئەنجاندا ئىدى. شۇ يىللاردا قاسىمجان قەمبىرى قەشقەردە ۋاپات بولۇپ كەتكەنىدى. ئۆمەكتىكى رەھبەرلەردىن بىرقانچەيلەن غازى ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە پەتىگە باردى. قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ناھايىتى ئېتىبار بىلەن ئۇزىتىلغانلىقىنى، تەزىيە پائالىيىتىگە ئاپتونوم رايوندىكى بارلىق رەھبەرلەرنىڭ كېلىپ قاتناشقانلىقىنى ئېيتىپ، غازى ئاقساقالغا تەسەللى بەردى.

غازى ئاقساقال غۇلجىدا تۇغۇلغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئايالىمۇ جاۋۇللايوپنى تونۇيتتى. ئايال مېھمانلارغا قاراپ:

— نېمە تاماق يەيسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

مېھمانلار ئالدىرايدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. لېكىن، ساھىبخانلار رەنجىش ئىزھار قىلىپ چىڭ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— بوپتۇ، تاماق يەيدىغان ئىشىمىز بولسا لەغمەن يەيلى، — دېيىشتى ھەممىسى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا. چۈنكى ئۇلار سوۋېتقا چىققاندىن بېرى نۇرغۇن كاتتا زىياپەتلەردە بولغان بولسىمۇ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ دائىملىق ئۆي تامىقى لەغمەننى ناھايىتى سېغىنىشقانىدى.

— نېمە دەيدىغانسىلەر، مېھمانغىمۇ لەغمەن قىلسىمىزمۇ؟ — دەپ ھەيران بولدى غازى ئاقساقالنىڭ ئايالى.

— سىركە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى جاۋۇللايوپ.

— بىز يەردە ئورۇس سىركىسى ئىشلىتىمىز. راستىلا لەغمەن يېگۈڭلەر بولسا، كېپەكتىن سىركە چىقىرىدىغان

تۆڭگانلارمۇ بار، مەن بېرىپ تېپىپ كېلەي، — دېدى غازى ئاقساقال.

لەگمەن پىشقاندا مېھمانلار ئىشتىھا بىلەن ھەرقايسىسى ئىككى تەخسىدىن يېيىشتى...

ئۆمەك ئەنجاندىن چىقىپ سەمەرقەنت، بۇخارالاردا بولدى. بۇخارادىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆتۈپ شۇ ئەتراپتا ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار كۆپ ئىكەن، ئۇلار مانتا، سامسا، پەرمۇدىلارنى چىقىرىپ، ئاشخانا ئېچىش بىلەن چوڭ ئابروي قازانغانىكەن. بۇخارادىكى مازار، مەسچىت، كونا ئۆي — ئىمارەتلەرنىڭ بىناكارلىق شەكلى قەشقەردىكى قۇرۇلۇشلارنى ئەسكە سالاتتى. ئۆمەك بۇ يەردىمۇ بىرنەچچە مەيدان ئويۇن كۆرسىتىپ چوڭ تەسىر قوزغىدى. ئارتىسلار كوچىلاردىن ئۆتكەندە ھېلىقى ئاشخانا ئىگىلىرى يۈگۈرۈپ ئالدىغا چىقىپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئۇلارنى ئاشخانىلىرىغا تەكلىپ قىلىشاتتى... مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى بۇخارادا ئەمىرنىڭ قەدىمىي يازلىق، قىشلىق ئوردىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى.

ئۆمەك ئۆزبېكىستاندىن ئايرىلىش ئالدىدا تاشكەنت رادىئو ئىستانسىسى كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ مېھمانلارنى كۈتتى. رادىئو ئىستانسىسىنىڭ شۇ يىللاردىكى رەھبەرلىرىنىڭ بىرى ئېلاخۇن خۇدابەردىيېپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە ئىلىغا بارغان ئادەم ئىدى. ئۇ مېھمانلارغا ئىستانسىسى نامىدىن سوۋغاتلار تەقدىم قىلدى. زىياپەت ناھايىتى كۆڭۈللۈك ئۆتتى. سەنئەتچىلەر بۇ ئايرىم سورۇندا ئاساسىي پروگراممىلاردا بولمىغان نومۇرلارنى ئورۇنداپ زىياپەت قاتناشقۇچىلىرىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى.

ئەتىسى رادىئو ئىستانسىسى بەزى نومۇرلارنى لېنتىغا ئالدى. سوۋېت رادىئو ئىستانسىلىرى كېيىن ئۇزۇن يىللارغىچە ئاڭلاتقان ۋە بەزىلىرىنى پلاستىنكىغا قىلىپ ئىشلەپ تارقاتقان ھۈسەنجان جامىنىڭ تەمبۇر بىلەن ئورۇندىغان مۇزىكىلىرى، زىكرى ئەلپەتتا دۇتار بىلەن ئىجرا قىلغان «بارسىلا بىللە بارايلى» ئاھاڭى، جارۇللايوپ ئورۇندىغان «جۇنۇن»، «شەرۋانىخان»، «قارا دەيدۇ»، «ئاغچا ئانا»، «قاپقارا قويكۆزلۈكۈم» دېگەن ناخشىلار ئەنە شۇ چاغدا لېنتىغا ئېلىنغانىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى تاجىكىستان، تۈركمەنىستانلارغا بارغاندىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق شۆھرەت قازىنىپ، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى.

تۈركمەنىستاننىڭ ئاياللىرىدا كەشمىر ياغلىقتىن بىرنى بېشىغا ئارتىپ، يەنە بىرنى مۈرىسىگە تاشلىۋالىدىغان ئادەت بار ئىكەن. ئەرلەر بېشىغا پاپاخ كىيىپ يۈرىدىكەن. سەنئەتچىلەر بۇ يەردە ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن داڭدار ئاتلارنى كۆردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئاتلارنىڭ بەزىلىرى نېمىسلارنى تاكى گېرمانىيىگىچە قوغلاپ بارغانىكەن. ھەر بىر ئاتنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بەلگىلەنگەن ئۇنۋانى بولۇپ، ئاتلارنىڭ تەمىناتىمۇ شۇ دەرىجە بويىچە پەرقلىق بولىدىكەن. تۈركمەنىستان چەۋەندازلىرى بۇ ئاتلارغا مىنىپ ماھارەت كۆرسىتىشتى... ئۆمەك يەنە تۈركمەنىستان سەنئەتچىلىرى ئوينىغان «غېرىب — سەنەم»نى كۆردى. ئەسەر ۋەقەلىكى شىنجاڭدا ئويناۋاتقان «غېرىب — سەنەم»گە ئوخشىسىمۇ، ناخشا — ساز، دېكوراتسىيە سەنئىتىدە نۇرغۇن ئوخشاشما-

لىقلار بار ئىدى. تۈركمەنىستان ئوينىغان «غېرىب - سەنەم» مۇزىكىلىق ئوپېرا ئىدى.

تۈركمەنىستاندا بولغان بىر زىياپەتتە «غېرىب - سەنەم» دە غېرىب رولىنى ئالغان يىگىت ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ ئالدىغا ئالاھىدە كېلىپ، بىر قەدەھ ھاراق سۇنۇپ:

— ئۇستاز، سىزدىن ئۆگىنىمەن. ئاڭلىسام، سىز شىنجاڭدا غېرىب رولىنى يىگىرمە يىل ئوينىغانىكەنسىز. مەن بەش يىل موسكۋادا ئوقۇپ يېقىندا كەلدىم. بۇ رولغا چىقىشىم تېخى ئۈچىنچى قېتىم. ياخشى رول ئېلىشىم ئۈچۈن كۆپرەك پىكىر بېرەرسىز، — دېدى.

جارۇللايوپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئوينىغانلار ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. بىز ئوينىغان «غېرىب - سەنەم» بىلەن كۆپ ئوخشىماسلىقلىرى بار ئىكەن. ئارتۇقچىلىقلىرىڭلاردىن ئۆگىنىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى.

* *

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى ئولتۇرغان پويىز سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى ئاشۇ بىرقانچە رېسپۇبلىكىلار جايلاشقان كەڭ دالىلارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ يەنە ئالمۇتىغا قايتىپ كەلدى. ئەمدى ئۆمەك ۋەتەنگە ئۇچۇش تەييارلىقىنى قىلىش كېرەك ئىدى، لېكىن، بۇ يەردە ئۇلارنى چېلەكنىڭ ۋەكىللىرى كۈتۈپ تۇراتتى. چېلەك ئاممىسى شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ چېلەككە كەلمەي كەتمەسلىكىنى قاتتىق تەلەپ قىلغانىدى. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قارارى بىلەن

ئەڭ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى چېلەكتە ئويناش بەلگىلەندى.

چېلەك ئىلىدىن چىققانلار كۆپرەك جايلاشقان ئۇيغۇر رايونى ئىدى. بۇ يەردىكى ئالمىلىق باغلار كىشىگە ئىلىنىڭ پۇرىقىنى بېرەتتى، ئوخشاشمايدىغان بىر يېرى — بۇ باغلاردا ئاپورت ئالما كۆپرەك بولىدىكەن. ماشىنىدا كېتىپ بارغاندا، بەزى ئائىلىلىكلەر ئۆيلىرىنىڭ ئالدىدا كاۋا توغراپ مانتىغا تۈگۈش قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئاياللىرى غىل - پال كۆزگە چېلىقاتتى...

چېلەك ئاممىسى سەنئەتچىلەرنى خېلى ئۇزۇن يولغا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. چېلەك رايونى ئادەتتىن كاتتا زىياپەت بېرىلدى. بۇ بىر كۆللۈك ئويۇن كۆرۈنۈشى ئوچۇق مەيدانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. مەيدانغا يىغىلغان ئادەمنىڭ سانى يوق ئىدى. دەرەخلەر ئۈستىدە باللار تاغىدەك قونۇپ ئولتۇرۇشاتتى. تاماشىبىنلار ئىچىدە غولجىدىن چىقىپ كەتكەن تونۇش كىشىلەر كۆزگە چېلىقاتتى. ئارتىسلار بۇ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى ناھايىتى ئىخلاس بىلەن ئوينىدى. ھەر بىر نومۇردىن كېيىن مەيداندىن كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى ئۇزۇنغىچە بېسىلمايتتى...

ئۆمەك چېلەكتىن كېلىپ، ئالمۇتىدا بىر كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ جۇڭگوغا قايتتى. ئايروپىلاننىڭ يۇمشاق ئورۇندۇقىدا يۆلەنگەن ھەر بىر سەنئەتچىنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق جىلۋە قىلاتتى. ئۇلار ۋەتەننى سېغىنغانىدى. بۇ قېتىم ئۇلار شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى يېڭى سەۋىيىسىنى چەت ئەللەرگە مۇۋەپپەقىيەتلىك نامايان قىلىپ، ۋەتەنگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

ئالتىنچى قىسىم

ئاخىرقى سۆزلەر

ئون توققۇزىنچى باب

رول ئالغۇچىلار ۋە ياراتقۇچىلار

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى: ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ بىلەن زاماندىش سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسى — ھەم رول ئالغۇچىلار، ھەم ياراتقۇچىلاردۇر. ئۇلار سەھنە ھاياتىنى باشلىغان دەۋردە تېخى بىزدە سەھنە ئەسەرلىرىنى قانداق ئويناش، سەھنىدە قانداق رول ئېلىش توغرىسىدا ھېچقانداق تەييار ئۈلگە يوق ئىدى. تەييار سەھنە كىتابلىرىمۇ ناھايىتى ئاز بولۇپ، كۆپىنچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەنىدى، كىتاب دېگەن سەھنە ئويۇنىنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنى باشقىلار سەھنىگە قانداق ئېلىپ چىققان؟ رېژىسسورلار بۇ كىتابقا قانچىلىك ئەمگەك سىڭدۈرگەن؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى. شۇ دەۋرلەردە ئوينالغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى زامانىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن يازغۇچىلىرىمىز ئۆزى يېزىپ چىقتى. بۇ ئاپتورلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى يەنە سەھنىدە رول ئالغۇچىلار ئىدى.

ئەنۋەر ناسىرى، نۇر بوساقوۋ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، زىيا سەمەدى، زۇنۇن قادىر، كېۋىر نىياز ئوخشاش شائىر-يازغۇچىلار ئەينى يىللاردا سانايىنەپىسە خىزمەتلىرىگە قول سالغان، نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراماچىلىقىنىڭ بىناسىغا دەسلەپكى خىشلارنى قويغان. شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۆزلىرى روللارغا چىققان.

سەھنە كىتابى ياخشى يېزىلغان تەقدىردىمۇ ئەگەر ئۇ تەجرىبىسىز رېژىسسور بىلەن پىشمىغان ئارتىسنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا ھاياتىي كۈچ تاپالمايدۇ؛ ئەكسىچە، تەجرىبىگە مول رېژىسسور بىلەن تالانتلىق ئارتىس بەزىدە ئادەتتىكى سەھنە ئەسەرلىرىگىمۇ جان كىرگۈزۈۋېتەلەيدۇ. ھازىرقى زامان دراماچىلىقىمىزنىڭ تۇنجى تەشكىللىگۈچىلىرىدىن بولغان جالالىدىن يەھيارى، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق كىشىلەر ئەنە شۇنداق رېژىسسورلاردىن ئىدى. ئۇلار يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرى روللارغا چىقاتتى، ئىجاد قىلاتتى. جالالىدىن يەھيارى «ئارشىن - مال ئالان»دا قىزىقچى ۋەلىنىڭ رولىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ ئويناپ ئۈلگە كۆرسەتكەنىدى. قاسىمجان قەمبىرى «غېرىب - سەنەم»دە غېرىب، «قانلىق داغ»دا روشەننىڭ دادىسىنىڭ روللىرىنى ئالغان. ھەتتا ئۇ ئۈرۈمچىدە ئوينالغان «پەرھاد - شېرىن» ئەسىرىدە جادىگەر ئايال ياسمەننىڭ رولىغىمۇ چىققانىدى. قاسىمجان قەمبىرى «ئىناق» تەخەللۇسى بىلەن يەنە نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ ئىنقىلابنىڭ مەشھۇر رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ خىزمەت كۆرسەتتى.

ئۇ يىللاردىكى سانايىنەپىسە ئادەتتىكى بىر سەنئەت

تەشكىلاتى بولماستىن، جەمئىيەتتىكى ئىلغار زىيالىيلار، سەنئەت خۇمار ھەۋەسكارلار، جامائەت ئەربابلىرى ئىشتىراك ئېتىدىغان بىر پائالىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىدىن بولغان رەخىمجان سابىرھاجىيوپمۇ سانايىنەپەسىنىڭ خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرىپ، ئۆزى روللارغا چىققانىدى. ئۇيغۇر ئويۇشما رەھبەرلىرىدىن بولغان ئەمەتخان مۇقاملارنى ئېيتاتتى. سانايىنەپەسىنىڭ مۇزىكا ئەترىتىگە قاتنىشىپ داپ-دۇمباقلارنى چالاتتى. ئۇيغۇر ئويۇشما ھەيئىتى، سانايىنەپەسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان قاسىم مۇسايوپمۇ روللارغا چىققان، «غېرىب-سەنەم» نى سەھنىلەشتۈرۈشتە مەلۇم ھەسسە قوشقانىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۈچ ۋىلايەت مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى بولغان قىيۇمبەگمۇ «غېرىب-سەنەم» دە ۋەزىر روللىرىنى ئوينىغانىدى.

سانايىنەپەسىنىڭ مۇزىكىچىلىرى تەييار نوتىغا قاراپ ئولتۇرۇپ ساز چالىدىغان چالغۇچىلارغا ئوخشىمايتتى. بارلىق ئاھاڭلار ئۇلارنىڭ روھىغا قاچىلانغانىدى. ھېچقانداق نوتىسىز خاتا كەتكۈزمەي ئورۇندايتتى. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىجادچى ۋە رولچى ئىدى. سانايىنەپەسىنىڭ مۇزىكا يېتەكچىسى روزى تەمبۇر «قانلىق داغ»، «نوزۇگۇم»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ناخشىلىرىنى خەلق ئاھاڭلىرىنى ئىجادىي ھالدا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەپ چىققان. شۇنداقلا ئۇ «غېرىب-سەنەم»دە جۇنەيدىن باغدادى قاتارلىق روللارغا چىققان. «قورغۇيۇم» دېگەن ناخشىنى مەتتاھىر ھەسەن ئىشلىگەنىدى. «شۈكرى كىم» دېگەن ناخشىنى ئىسكىرىپكىچى سەيدۇللام بىلەن ئابدۇنەبى مانايوپ ئىجاد قىلغانىدى.

ئابدۇنەبى مانايوپ ئىشلىگەن يەنە بىر ئاھاڭ «پەرھاد-شېرىن» دىكى بىرىنچى ناخشا — «دېھقان ناخشىسى»غا ھۈسەيىن تەمبۇر بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن.

ھۈسەيىن تەمبۇر تەمبۇرگە ناخۇن ئوقۇپ چېلىشتا ئۆزىگە خاس ماھارەتكە ئىگە چالغۇچى ئىدى. غۇلجىدىكى ئاتاقلىق سازەندىلەرنىڭ بىرى زوردۇن نۇسرەت: «مېنىڭ سازەندە بولۇپ قېلىشىمغا سەۋەب بولغان نەرسە — ھۈسەيىننىڭ تەمبۇرگە ناخۇن چېكىشى. ئۇنىڭ «ئۇسسەك» ئاھاڭىغا يەككە چالغان بىر قېتىملىق سازى يۈرىكىمگە تەمبۇر ئۆگىنىش ئىشتىياقىنى سالغانىدى» دەيدۇ. ھۈسەيىن تەمبۇر چاقچاقچى ئادەم ئىدى. تەمبۇر چېلىشتا ئۆزئالدىغا ئۇسلۇب ياراتقانىدى. ئۇ «ئىككىنچى جۇنۇن»، «پەرھاد-شېرىن» دىكى «كىردىم يولۇڭغا» دېگەن ناخشىلارنىڭ ئاھاڭىنى ئىشلىگەن. ئەپسۇسكى، شۇم ئەجەل بۇ تالانت ئىگىسىنى ئوتتۇز نەچچە يېشىدىلا ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدە روزى تەمبۇر بېلىگە ئاق باغلاپ، تاۋۇتنىڭ ئالدىدا ھەسرەت بىلەن يىغلاپ ماڭغانىدى...

خەلق ئاھاڭلىرىنى رەتلەپ، سەھنىگە لايىقلاشتۇرۇشتا ھاسان تەمبۇرنىڭ تۆھپىسى ناھايىتى چوڭ بولدى. ئۇ «پەرھاد-شېرىن»غا كىرگۈزگەن «دەريادا ئايرىلىپ قالدىم»، «مېنى ھەر زامان» دېگەن ناخشىلار ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن ئاھاڭلار ئىدى. ھاسان تەمبۇرنىڭ «غېرىب-سەنەم»گە ئىشلەپ بەرگەن «تەسەددۇقىڭىز مەن بولاي» دېگەن ناخشىنىڭ ئاھاڭىمۇ ئۆزىگە خاس پۇراققا ئىگە... ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە سانايىنەپەسە ئارتىسلىرى كوچىلارغا چىقىپ كوچا تەشۋىقاتى ئېلىپ بارغانىدى.

ھاسان تەمبۇر بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئىشلىگەن ۋە ئۆزى دۇتار چېلىپ چىقىپ ئورۇندىغان. جارۇللايوپ بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن ئىشلەنگەن يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارنى ئېيتقانىدى. بۇ ناخشىلار:

ئېچىلغان گۈل قىزىلگۈل ھەرگىز سولمايدۇ،
گۈزەللىككە قەست قىلغان ھايات كۆرمەيدۇ.
خۇشال بۇلبۇل سايرايدۇ ئاشۇ گۈللەردە،
ھەممە جاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا.

بۇ باھاردا ئۆسكەنمىز، دائىم ئۆرلەيمىز،
دەككە بېرىپ دۈشمەننىڭ بېرىنى قويمايمىز.
خۇشال بولۇپ سايرايمىز ئۈملۈك جاھاندا،
ھەممە جاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا...

دېگەن تېكىستلاردا ياكى بولمىسا:

توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتتى،
يەتتۇق بىز قارا تۈننى.
بۇ ۋەتەندىن قوغلايمىز،
ۋەھشى، قانخور ياپوننى...

دېگەندەك مەزمۇنلاردا ئېيتىلاتتى.

داڭلىق چالغۇچى زىكرى ئەلپەتتانىڭ شۇ يىللاردا «غېرىب - سەنەم»دە شاھى ئابباس رولىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئالغانلىقى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ.

يەنە ئۇ «رۇخسار» مۇقامىغا ئىشلىگەن ئاھاڭلار «غېرىب - سەنەم» گە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئويۇندا سەنئەت جەھەتتىن يەنە بىر بالداق روشەن يۈكسىلىش بولغانىدى. كومېدىيىلىك روللارنىڭ ئۇستىسى مەرۇپ ناسىرىدىمۇ «غېرىب - سەنەم» دە جۇنەيدىن باغدادى، شاھى ئابباس روللىرىدا بولغان. چالغۇچى زوردۇن نۇسرەت «ئانارخان» مۇزىكىسىنى ئىجاد قىلغان ۋە روللارغا چىققان. چالغۇچى ۋە ئارتىس ئابلاخان كېپەكمۇ مۇھىم روللارنى ئىجرا قىلغان. قاسىم ئاخۇن مارۇۋۇنچى بىلەن خالىق ئاخۇن دېگەن كىشىلەر «قارا يورغا» ئۇسسۇلىنى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرى ئويناپ چىققان، ئۇلار يەنە «خوراز سوقۇشتۇرۇش» قاتارلىق كۈلكىلىك كومېدىيىلەرنى ئىشلىگەن. تۇرسۇن سەمەتوپ قاتارلىق كىشىلەر شۇ دەۋردە سوپىلورلۇق خىزمىتىنى باشلاپ ئىشلىگەن تۇنجى سوپىلورلار ئىدى.

سەھنىنى لايىھىلەش، دېكوراتسىيە ئىشلەش ئىشلىرىدىمۇ ھېچقانداق تەييار ئۈلگە يوق ئىدى. ھەممىگە باش قاتۇرۇشقا، يېڭىلىق يارىتىشقا توغرا كېلەتتى. ئارتىسلارنىڭ سەھنىگە ھەققىي ئاتلارنى مىنىپ، گىرىمسىزلا چىققان ئىشلىرىنى سۆزلىسە ھازىر ناھايىتى كۈلكىلىك تۇيۇلىدۇ... ئۇ زاماننىڭ دېكوراتسىيە ياساش ئۇسۇللىرىمۇ تېخى ناھايىتى ساددا ئىدى. ياغاچ كېپىكىنى يېشىل بوياپ سەھنىگە چېچىپ «چىمەنزارلىقلار» ھاسىل قىلىناتتى. بىر تۈپ ئالمىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قۇرۇپ قالغان ئالما شېخىنى سەھنىگە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا قەغەزدىن يوپۇرماقلارنى قىيىپ بېكىتىپ، ھەققىي ئالمىلارنى ئېسىپ قويۇشاتتى. يېپىقلىق پەردىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈنگۈدەك بىر تۆشۈك

قالدۇرۇلاتتى. ئېلانچىلىك پەردىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ «پالانى
رولدا پۈركۈنچى» دەپ ئېلان قىلغاندا شۇ رولنى ئالغۇچى
ئارتىس پەردىنىڭ كەينىدىن ھېلىقى تۆشۈككە كېلىپ،
تاماشىبىنلارغا چىرايىنى كۆرسىتىپ قوياتتى... بۇ نەر-
سىلەرنىڭ ئىشلىنىشى شۇنچىلىك ئاددىي بولسىمۇ، كىشىلەرگە
بېرىدىغان چوڭقۇر تۇيغۇسى ھەرگىزمۇ ھازىرقى زامان سەھنە
كۆرۈنۈشلىرىدىن تۆۋەن تۇرمايتتى. شۇ چاغدىكى سەھنە
قۇراشتۇرۇش ئىشلىرىدا رەسسام ئابلىزخان مەسۇم، ئىسلام
ياغاچچىنىڭ ئوغلى ئىبراھىم، ئىسمايىللار كۆپ ئەجىر
سىڭدۈرگەن. ئۇلار دەسلەپكى سەھنە خىزمەتچىلىرىدۇر.
ساتىراش ھېزىم يۈسۈپنى سانائىنەپىسنىڭ تۇنجى گىرىم-
چىسى دېيىشكە بولىدۇ. غۇلجا تاتار مەكتىپىدە ئوقۇپ
يۈرگەن لۇتپۇللا مۇتەللىپمۇ بۇ يەرگە كېلىپ رەسىم
سىزىپ، دېكوراتسىيە ئىشلىرىغا ياردەملەشكىنى كىشىلەرنىڭ
ئېسىدە...

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ سانائىنەپىسىدە دېكوراتسىيە
ئىشلەشكە قانداق ياردەملەشكىنى ئەسلەپ: «...كېيىن،
دېكوراتسىيە ئىشلىرىدا يېڭىلىق يارىتىشقا باشلىدىم. سۈنئىي
دەرەخ ياساش، قار ياغدۇرۇش، ئاي - يۇلتۇزلارنى پەيدا
قىلىش، توخۇنىڭ چىللىشى، ئىتنىڭ ھاۋشىشى ۋە ئات
تۇياقلىرىنىڭ ئاۋازىنى چىقىرىشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلا-
لايدىغان بولدۇم... سۆيت تەگشەش ئۈچۈن تورۇسلارغا
يېشىپ چىراغلارنى ئورنىتاتتىم... شۇنداق قىلىپ، سەھنە
ئەتراپىدا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ قاتتىق چارچاپ كەتكىنىمنىمۇ
بىلمەي قالاتتىم. لېكىن دېكوراتسىيە كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەن-
گەن كۈنلىرى ئۆيگە قايتقاندا ئۆزۈمنى ئىنتايىن يېنىك

ھېس قىلاتتىم. چىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار، گۈزەل ئاي-
دىڭ كېچە، ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ شېرىن سۆھبەتلىرى...
كۆز ئالدىمدىن كەتمەيتتى. ئويۇننىڭ شۇنچە مۇۋەپپەقىيەت-
لىك ئوينالغانلىقىدىن كىشىلەر تازا رازى بولغاندۇر - ھە؟!
دېگەن خىياللار ئىچىدە كېچىچە ئۇخلىماي تاڭ ئاتقۇزۇۋەت-
كەن كۈنلىرىممۇ بولغانىدى» دەپ يازىدۇ.

سەھنە جاھازلىرى ئەلا بولمىغانلىقتىن سەھنە قۇ-
راشتۇرۇشتا كۆپ قىيىنچىلىقلار بولۇپ تۇراتتى. ئويۇننىڭ
پەردە ئارىلىقلىرىدا دېكوراتسىيەلەرنى يۆتكەپ باشقىدىن ئو-
رۇنلاشتۇرۇپ بولغۇچە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى. مۇن-
داق چاغدا ماسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق ئاتاق-
لىق سازەندىلەر ۋە ئاق تېيىپ ھاجى، ئابدۇل چوڭكىچىك قا-
تارلىق ناخشىچىلارنىڭ باشلامچىلىقىدا مۇزىكا گۇرۇپپىسى
بىر يۈرۈش خەلق ناخشىلىرىنى ئورۇنداپ تاماشىبىنلارنى
مىلىكە قىلىپ تۇراتتى. جارۇللايېپ ناخشىلارنى يۈرۈشلەش-
تۈرۈپ ئېيتىشنىڭ كۆپ ئۈلگىلىرىنى ئەنە شۇلاردىن ئۆگى-
نىپ ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

ئويۇن قويۇش جەريانىدا يولۇققان مەسىلىلەرنى ھەل
قىلىش ئۈچۈن ئارتىسلار ئوتتۇرىسىدا پات - پات بەس -
مۇنازىرىلەر بولۇپ تۇراتتى. بىر قېتىم: ناخشىچى مۇزى-
كىغا ئەگىشىشى كېرەكمۇ؟ مۇزىكا ناخشىچىغا ئەگىشىشى
كېرەكمۇ؟ دېگەن تالاش - تارتىش بولۇپ قالدى. ئۇ چاغ-
دىكى ناخشىچىلار بىلەن چالغۇچىلار نوتىدىن پايدىلان-
مىغاچقا بەزىدە ناخشا بىلەن ساز ماسلاشالمايدىغان ئەھ-
ۋاللار يۈز بېرىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ، جارۇللايوپنىڭ ئاۋا-
زى يۇقىرى بولغاچقا، بەزىدە ئۇنىڭ ئاۋازى ناھايىتى

يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ناخشا سوزۇلۇپ كېتىپ قالاتتى. ھاسان تەمبۇر بۇ مەسىلىنى: «ئەسلىدە مۇزىكا باشلاپ ماڭىدۇ، ناخشىچى مۇزىكىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك. لېكىن، سەھنە — ئولتۇرۇش ئەمەس، سەھنىدە رول ئالغۇچى سەھنە ۋەقەلىكىگە ماسلىشىپ ھېسسىياتلىنىپ، ناخشىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ياكى مۇڭلۇق ئېيتىۋاتقان بولسا، رول ئالغۇچىنىڭ كەيپىياتىنى بۇزماسلىق ئۈچۈن مۇزىكا ناخشىچىغا ئەگىشىشىمۇ بولىدۇ» دەپ خۇلاسىلىگەنىدى.

شۇنداقلا يەنە ھەر بىر يېڭى يېزىلغان ئەسەر سەھنىگە قويۇلۇش جەريانىدا ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىپ، رېژىسسور ۋە ئارتىسلار تەرىپىدىن ئىجادىي ھالدا يېڭى ھەرىكەتلەر قوشۇلۇپ مۇكەممەللىشىپ باراتتى. «غۇنچەم» دراممىسىدا غۇنچەم نۇرۇمنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى. جارۇللايوپ بىر قېتىم بۇ ئويۇندا نۇرۇم رولىنى ئويناۋېتىپ، سۇ قۇيۇپ بېرىۋاتقان غۇنچەمنىڭ يۈزىگە ئۇچۇمىدىكى سۇدىن ئازراق چېچىۋېتىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئەسلىدە كىتابتا يوق ئىدى. نۇرۇمنىڭ غۇنچەمگە بولغان ئامراقلىقىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن قىلغان بۇ تەبىئىي ھەرىكىتى تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. شۇ چاغدا كىتابنىڭ ئاپتورى بولغان زۇنۇن قادىر تۆۋەندە كىشىلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرۈۋاتاتتى. ئۇ ھاياجاندىن ئورنىدىن چاچراپ تۇردى - دە، كۇلۇبنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقىپ، بىر بولاق نەشپۈت سېتىۋېلىپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ:

— ۋاي، ۋاي... غۇنچەمنى يېزىپ بولغۇن بىر ھاردۇقۇم چىقتى - دە، رەھمەت ساڭا، — دەپ ھېلىقى

نەشپۈتنى جارۇللايوپقا سۇنغانىدى.

جارۇللايوپ قانچە ئويۇنلارغا مۇشۇنداق ئىجادىي ھەرىكەتلەرنى قوشقانلىقىنى ھازىر ئۆزىمۇ ئەسلىيەلمەيدۇ.

يىگىرمىنچى باب

سەنئەتكە ئىشتىياق

پىراقتىكىلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، مۇشۇ ئالدىنقى بىر ئەۋلاد پېشقەدەملەرنىلا تىلغا ئالساق: زىكرى ئەلپەتتا، ھەبىبەرخانىم، ئەمەت ئۆمەر، پاتەم قۇربان، يولۋاسخان، پاشا ئىشان، ھۆسەنجان جامى، مۇساجان روزى قاتارلىق بۇ كىشىلەر زادى قايسى سەنئەت داشۆسىدە ئوقۇغان؟ ئۇستازى كىم؟... بۇ سەنئەت ئۇستىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى بەلگىلىك بىر سەنئەت مەكتىپىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھاياتى ھەققىدە تولۇشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنى كۆرۈپ باقىڭىز، بۇ كىشىلەرنىڭ مۇقىم بىر ئۆگەتكۈچىسىمۇ يوق. ئۇلار سەنئەتكە بولغان تۇغما ئىنتىلىش، ۋۇجۇدىدىكى قايناپ تۇرغان ھەۋەس بىلەن رەڭگارەڭ تۇرمۇش ئىچىدىن سەنئەت شىرنىسىنى سۈمۈرگەن. ئۇلارغا ئۆز ھاياتىدا بىر ئەمەس، نۇرغۇن ساز ئۇستىلىرى ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزگەن. ئۇلارنىڭ مەكتىپى — تۇرمۇش، ئۇستازى — خەلق بولغان.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭمۇ ئاتاقلىق ناخشىچى بولۇپ يېتىلىشىدە مەشرەپ سورۇنلىرىدىكى نەغمىچىلەر،

مۇزدۇزلار ئارىسىدىكى ناخشىچىلار، ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، ھۈسەيىن تەمبۇر، ساۋۇتكام بېدىك، ئاق تېپەپاجى... تۇرمۇشتىكى مانا شۇنداق يۈزلىگەن كىشىلەرنىڭ ھەسسىسى بار. جارۇللايېۋپتىن «زادى سىزنىڭ ئۇستازىڭىز كىم؟» دەپ سورىسىڭىز، ئۇ ئەنە شۇنداق نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ، بەزىدە ھېچكىمنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيمۇ قالىدۇ. تالانت ئىگىلىرىگە ھەممە نەرسىنى بىرەر كىشىنىڭ بىر - بىرلەپ ئۆگىتىپ قويۇشىنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇلار ئۆگىنىدىغان نەرسىلىرىنى ئۆزى ئىزلەپ تاپالايدۇ. ئاخىرىدا شۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى زادى نەدىن، كىمدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالىدۇ...

جارۇللايېۋپ ئۆزىنى «خەلق يېتىلگەن ناخشىچىمەن» دەپ يۈرگەن چاغلىرىدىمۇ ئاددىي ئادەملەر ئۇنىڭ ناخشىسىنىڭ بەزى يەرلىرىگە ئىزاھ بېرىپ قوياتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى يېڭى يولدا «سېپىل ناخشىسى»نى توۋلاپ كېتىپ باراتتى. ناخشا:

سۇلتان خوجام سورايدۇ،
سېپىل سوقغانلار نەلىك؟
بىز بەگكە نېمە قىلغان،
بىكار ياتىدۇ شەلىك...

دەپ ئاخىرلاشقاندا، جارۇللايېۋپنىڭ ئارقىسىدىن ناخشىنى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان بىر دېھقان:

— ياشا ئوغلۇم! ئەجەبمۇ چىرايلىق ئېيتتىڭ. سەندىن بىر گەپ سوراي، ھازىر «بىكار ياتىدۇ شەلىك» دەپ

ئېيتتىڭ. ئاشۇ «شەلىك» دېگەنلىرى كىملەر، بىلەمسەن؟ — دەپ سورىدى.

— شەلىك دېگىنى شۇ شەھەردىكى ئادەملەردۇر، — دېدى جارۇللا.

— ياق، ياق! — دېدى دېھقان كۈلۈپ، — ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىكەنسەن، شۇ ناخشىلاردا ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ نېمە دەۋاتقىنىنى ئانچە چۈشەنمەيدىكەنسەندە!

— ئەمىسە، شەلىك دېگەنلىرى كىملەر؟

— شەلىك دېگىنى شەھەردىكى تۆمۈرچى، مۇزدۇز، ئېلىپساتارلار ئەمەس، شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسى ئىچىدىكى دوتەي، داۋىن، بەگ - خوجىلارغا دارتىملىغان گەپ. شۇ زامانلاردا ئۇلارنىڭ نامىنى تىلغا ئالالماي «شەلىك» دەپلا قويغان.

دېھقان شۇنداق دەپلا ئۆتۈپ كەتتى. جارۇللايېۋپ ئويلىنىپ قالدى. ئۇ سېپىل ناخشىسىنى قانچە قېتىم ئېيتقان بولسىمۇ، ناخشىنىڭ سۆزلىرىدىكى مۇنداق چوڭقۇر مەزمۇننى تېخى ئويلاپ يەتمىگەنىدى.

ناخشىلارنىڭ سۆزلىرىنى خاتا ئۆگىنىۋېلىپ، ئۇزاققىچە شۇ بويىچە ئېيتىپ يۈرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ قالاتتى. بىر قېتىم جارۇللايېۋپ دولانيۈزىدىكى بىر سورۇندا،

ئابلاشتىن چىقىپ كەلسەم،
ئىسلامىيۈزىدە پاختەك...

دەپ ناخشا ئېيتىۋىدى، شۇ يەرلىك ئاقساقال خېلىل ئىمام:

— ئىسلامىيۈزىدە «پاختەك» ئەمەس، بەختەك. بۇرۇن

ئابلاشلىق بىر يىگىت بولغانىكەن. ئۇ ئىسلامىيوزىدىكى بەختىخان دېگەن بىر ئايالغا ئاشىقكەن. ئۇ ھەر قېتىم ئابلاشتىن چىقىپ ئىسلامىيوزىدىن ئۆتكەندە بۇ ناخشىنى ئېيتىدىكەن، — دەپ تۈزەتكەندى.

خەلق ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە سەممىي ئۇستاز ئىدى.

* *

ئەينى يىللاردىكى سەنئەت ئۆمەكلىرى ئارتىسلارغا مۇقىم ئىش ھەققى بېرەلمەيتتى. سەنئەت ئۆمەكلىرىگە قاتنىشىۋاتقانلاردىمۇ «مۇشۇ ئىش بىلەن جېنىمنى باقىمەن» دېگەن خىيال يوق ئىدى. سەنئەتكە بولغان ئىشتىياق، كۈچلۈك بىر ھەۋەس ئىلكىدە ئۇلار سەنئەت تەشكىلى ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئەگىپ يۈرۈشەتتى.

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ بىر ئەسلىمىسىدە، سانايىنەپىسدە سەھنىدە رول ئېلىشقا قانچىلىك قىزىقىپ كەتكەنلىكىنى ئەسلەپ مۇنداق يازىدۇ: «... ئوق تەگكەن ئادەمنىڭ يىقىلىشىنى ئوخشىتىش ئۈچۈن ئاخشىمى ئۆيۈمدە ھەر خىل قىياپەتتە يىقىلىپ مەشق قىلاتتىم. تام ئەينەككە قاراپ چىرايىمنى تەكشۈرەيتتىم. تۆۋرۈككە ياستۇق تېڭىپ قويۇپ ئۇنىڭغا مۇشت ئاتاتتىم. جېدەل چىقارغانلارنى دوراپ ۋارقىرايتتىم ... ئائىلەمدىكىلەر ماڭا، «زۇنۇن ئاشىق» دەپ لەقەم قويغانىدى ...» جارۇللايېپمۇ سانايىنەپىسگە قاتناشقان چاغلاردا سەھنىگە چىقىشنى دائىم ئارزۇ قىلاتتى، رولنى ياخشى ئالالمىسام رېژىسسور ئورنۇمغا باشقا بىر ئادەمنى ئالماشتۇرۇۋېتەمسۇن، دەپ يوتقاندا

يېتىپمۇ رولىدىكى سۆزلەرنى يادلايتتى. ئۇنىڭ ئانىسى ھەلىمىخان قانچە قېتىم «بالام، نېمە بولۇۋاتىسەن؟ خۇدايىمغا ئامانەت!» دەپ ئۇنى ئېلىشىپ قالمىغىيدى، دېگەن ئەندىشىدە بولغانىدى.

ھېچكىم مائاش ئالمىسىمۇ سانايىنەپىسگە قاتناشقۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ئىدى. ئىنتىزامىمۇ ناھايىتى چىڭ ئىدى. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ھەرقانداق ئىش .. ئوقۇتىشنى تاشلاپ ھەممە جەم بولاتتى ... سانايىنەپىسە يېڭى قۇرۇلغاندا، ھاسان نەسىبورنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شەھەر بازارلىرىنى راۋاب چېلىپ ئارىلاپ يۈرىيدىغان ھېلىقى شاكىچىكمۇ ئۆمەككە قوبۇل قىلىنغانىدى ۋە ئۇ بىرقانچە قېتىم سەھنىگە چىقىپ ئۆز نومۇرلىرى بىلەن ئالقىشقا ئېرىشكەنىدى. لېكىن ئۇ سانايىنەپىسنىڭ مۇنداق قاتتىق تۈزۈمىگە ئادەتلىنەلمىدى. بىر كۈنى ئۇ رەھبەرلەرنىڭ ئالدىغا كىرىپ قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ: «مەن راۋابىمنى چېلىپ يۇرتمۇ يۇرت كېزىپ يۈرۈپ ئۆگىنىپ قاپتىكەنمەن. بىر يەردە ئۇزاق تۇرۇپ كەتسەم ئىچىم پۇشۇپ كېتىدىكەن، ماڭا رۇخسەت قىلىشساڭلا» دەپ كېتىپ قالغانىدى.

سانايىنەپىسە ئارتىسلارنىڭ خىزمىتىنى دائىم باھالاپ تۇراتتى. رولنى ياخشى ئالغانلار تەقدىرلىنەتتى. ياخشى مەشق قىلمىغانلار، ئىنتىزامسىزلىق قىلغانلار تەنقىدلىنەتتى.

1938 - يىللىرى بولسا كېرەك، غۇلجىدا قۇربانجان دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ سوۋېتكە مال ئۆتكۈزىدىغان سودىگەرلەردىن ئىدى. بىر قېتىم ئۇ سوۋېتتىن يېڭى سېتىۋالغان شەخسىي پىكاپىدا جارۇللايېپنى ئويۇنتىپ

كەلمەكچى بولۇپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ماشىنا كەڭسايىنىڭ ئۆچمىگە بارغاندا بۇزۇلۇپ قېلىپ ئۇلار ۋاقتىدا قايتىپ كېلەلمىدى. شۇ كۈنى كەچتە جارۇللايوپ ئاساسىي رول ئالىدىغان بىر ئويۇن ئاخىرقى رېپېتىتسىيە قىلىنماقچىدى. جارۇللايوپ شۇنچە تىرىشقان بولسىمۇ، يولدا چۈشۈۋالدىغان بىرەر ماشىنا ئۇچرىتالمىدى... شۇ كەچتە رېپېتىتسىيە مەيدانىغا رېپېتىتسىيە ئەھۋالىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن تارتىپ سانايىنەپىسەنىڭ ئادەتتىكى ئارتىسلىرىغىچە ھەممەيلەن يىغىلغانىدى. جارۇللايوپنى كۈتە - كۈتە، ئاخىر ئويۇن ئوينالماي تارقىلىپ كېتىشتى. رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى ئاچچىقىدا ئارتىسلارغا: ئەمدى ئابدۇۋەلى كەلسە، ھېچقايسىڭلار چىراي ئاچقۇچى بولماڭلار! — دەپ ئۇقتۇردى.

ئەتىسى جارۇللايوپ رېپېتىتسىيە مەيدانىغا «ئەسسالامۇئەلەيكۇم!» دەپ كىرىپ كەلگەندە يۈزلەن ئارتىس، چالغۇچىلاردىن بىرەرمۇ كىشى ئۇنىڭغا باش كۆتۈرۈپ قاراپ قويمىدى. ئۇنىڭسىزمۇ خىجالەت بولۇپ تۇرغان ئابدۇۋەلى ناھايىتى تەڭلىكتە قالدى. ئارتىسلار قايتقاندا جالالىدىن يەھيارى جارۇللايوپنى ئېلىپ قېلىپ:

— سەن قارغۇجا ئوينىغانمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئوينىغان، — دېدى ئابدۇۋەلى.

— قارغۇجا قايسى ۋاقىتتا ھەممە قۇشلارنى دوراپ سايرىيالايدىغان بولىدۇ، بىلەمسەن؟

ئابدۇۋەلى جاۋاب بېرەلمىدى.

— قارغۇجا ئىككى جاۋغىيىدىكى سېرىق تۈكلەر يۆتكەندە ئاندىن ھەممە قۇشلارنى دورىيالايدىغان بولىدۇ.

— سەن قۇرغۇي ئويىنىغانمۇ؟ قۇرغۇينى قانچە قارت① بولغاندا ئاڭغا سالغىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى جالالىدىن يەھيارى.

ئابدۇۋەلى يەنە جاۋاب بېرەلمىدى.

— قۇرغۇي، — دېدى جالالىدىن يەھيارى، — تۆت قارت بولغاندا ئاندىن ئاڭنى ئالالايدۇ. سەن تېخى ئىككى قارتمۇ بولمىدۇڭ. جاۋغىيىڭدىكى سېرىق تۈكلەرمۇ تېخى يېتىلمىدى. بىر ئاددىي مۇزدۇز ئىدىڭ، ئۇستازلار تەربىيىلەپ ئاساسلىق ئارتىس قىلدى. ئەمدىلا تېخى خەلقنىڭ ئاغزىغا چىقىپ «ۋاي ئابدۇۋەلى!» بولۇپ قېلىۋىدىڭ، كۆپچىلىكنى كۆزگە ئىلمىغاندەك تەشكىلسىزلىك قىلساڭ بولامدۇ؟... ئەگەر رەسمىي ئويۇن قويۇلىدىغان كۈن بولۇپ، نەچچە يۈز ئادەمگە بېلەت سېتىۋەتكەن بولساق قانداق بولاتتى!؟...

جالالىدىن يەھيارىنىڭ شۇ كۈنكى تەنقىدى جارۇللايوپ ئۈچۈن ئۆز ئۆمرىدىكى ئۇنتۇلماس بىر تەربىيە بولۇپ قالدى. شۇندىن باشلاپ ئۇ رېپېتىتسىيە مەيدانىغا دائىم بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن ئىلگىرى يېتىپ كېلىدىغان بولغانىدى.

* *

خەلقنىڭ سەنئەت ئىشقى بولغان ئىنتىلىش شۇ يىللاردىكى سەنئەتچىلەردە ھەرقانداق توسالغۇلارنى يېمىرىپ تاشلايدىغان بىر پىداكارانە روھنى پەيدا قىلغانىدى.

كىشىلىك تۇرمۇش ئاياللار دۇنياسىدىن ئايرىلالمايدۇ.

① قارت — قۇرغۇينىڭ قۇيرۇقى تەرىپىدىكى قارا سىزىقچە.

كىشىلىك تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سەھنىدىمۇ ئاياللار كەم بولسا بولمايدۇ. لېكىن، 30 - يىللاردىكى دىن ۋە فېئوداللىزىمنىڭ قارشىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولغان شارائىتتا، ئاياللارنىڭ سەھنىدە رول ئېلىشىغا توسالغۇ بولىدىغان نۇرغۇن كۈچلەر مەۋجۇت ئىدى. شۇ يىللاردا شەھەردە ئەلاخان دۇتارچى، ئاق بالىخان، پاتەم سەتەڭ قاتارلىق ئايال نەغمىچىلەر بولسىمۇ، ئۇلار پەقەت خېنىملارنىڭ چايلىرىنىلا ئاۋات قىلاتتى... دەسلەپتە سەھنىدە ئاياللار رولىنى ئەرلەر ئوينىدى. ئىسكىرىپكىچى سەيدۇللام تولاراق مومايلارنىڭ رولىنى ئالاتتى. ئەلاخان دۇتارچىنىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىت قىزلارنىڭ رولىغا چىقاتتى.

كېيىن ئىلغار زىيالىيلار ۋە سەنئەتچىلەر ئالدى بىلەن ئۆز ئاياللىرىنى سەھنىگە چىقىشقا دەۋەت قىلدى. ئارتىسلاردىن بىرىنچى بولۇپ «ئەيىمدىن ئۆز ئايالى بىلەن رول ئېلىپ چىقىپ ئۈلگە كۆرسەتتى. بۇ بىر جۈپ ئەر-خوتۇن ئۆز زامانىسىنىڭ تالانتلىق ئارتىسلىرىدىن ئىدى. قاسىمجان قەمبىرىمۇ ئايالى رازىيەخانىم بىلەن سەھنىگە چىقىشقا باشلىدى ... كېيىن «ئىچكۈلۈك نەتىجىسى» دېگەن ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلىنغان درامىدا رەخىمجان سابىرى ئايالى بىلەن رولغا چىقتى»①. شۇندىن كېيىن تۇرانخانىم، گۈلسۇم، پەرۇزە، مەدىنە، پەرىدەم، شاكۇرا، سەلىمە زەيناۋۇدۇن، مىنەۋەر، ھەجەر، خەدىچە باگى، ئالتۇنخان، داناخان، سۇلتانقىز، ئامىنە قادىر ئوخشاش ئارتىسلار ئارقا ئارقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ سەھنىلەرنى جانلاندۇ-

① زۇنۇن قادىر «غۇنچا تىياتىرچىلىق ھەرىكىتى توغرىسىدا ئەسلىمە خاتىرە».

رۇۋەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئالاھىدە تۆھپە ياراتتى. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىلەن گۈلسۈمگە «خىزمەت كۆرسەتكەن ئارتىس» دېگەن شەرەپلىك نام بەردى ... بۇ دادىل ئاياللارغا جەمئىيەتتىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھەۋىسى كېلەتتى، يەنە بەزىلەر بۇ ئاياللارنىڭ كوچىلاردا ئەركىن مېڭىپ، سەھنىلەردە ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ رولىغا چىقىپ يۈرگىنىگە ھەيران بولۇپ «يائاللا، جاھان نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ!» دەپ ياقىسىنى تۇتاتتى، ئايرىم كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ھەر خىل ئىغۋالارنى تېرەتتى. دەسلەپتە رول ئالغان بۇ ئايال ئارتىسلارنىڭ سەھنىدىكى شۆھرىتى ئۆزىنىڭ نام - ئابرۇيىغا قىلىنغان نۇرغۇن تۆھمەتلەر بەدىلىگە كېلەتتى. تۇنجى قەدەمنى قورقماي باسقان ئاشۇ ئاجايىپ ئارتىسلارنىڭ نامى سەنئەت تارىخىمىزغا جەزمەن يېزىلىشقا تېگىشلىك.

* *

سەھنىدىكى مۇھاپىزەت ئەسلىھەلىرىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى، سەھنە بىلىملىرىنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە بەزى كۈتۈلمىگەن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئارتىسلار بەزىدە ھاياتىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا تاسلا قالاتتى. 38 - يىللاردا بولسا كېرەك، جارۇللايوپ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى مەزمۇندىكى «ئۆز مۇھىت» دېگەن ئەسەردە پارتىزانلار باشلىقىنىڭ رولىنى ئالغانىدى. ئويۇندا پارتىزانلار باشلىقىنى دۈشمەن تۇتۇۋېلىپ قىيناپ سوراق قىلىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى. يېرىم يالىڭاچ قىلىنغان پارتىزانلار باشلىقى

ھوشىدىن كەتكەندە، دۈشمەن ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر چېلەك سوغۇق سۇنى چاچاتتى. بىر قېتىم، كۆلۈبنىڭ ئىچىدىكى تېمپېراتۇرا ناھايىتى تۆۋەن بولغانلىقتىن، جارۇللايوپنىڭ ئۈپكىسىگە سوغۇق تېگىپ، جىددىي داۋالاشتىن كېيىن ئاران ئۆرە بولالىغانىدى.

بىر يىلى يازدا سەنئەتچىلەر كۆلەملەشمۇ دېگەن يايلاققا چىقىپ ئويۇن قويىدى. يايلاقتىكىلەرنىڭ تەلىپى بويىچە يەنە «غېرىب - سەنەم» دىن بىر پەردە ئويناماقچى بولدى. سەنئەتچىلەر تەبىئىي بىر غار بار يەرنى تاللاپ سەھنە قىلىپ، غېرىبنىڭ قاراقچىلارغا ئۇچراپ قالىدىغان كۆرۈنۈشىنى ئوينايدۇ. قاراقچىلار غېرىبنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا ئالغاندا، يايلاقتىنلا تۇتۇپ مىنگەن ھېلىقى ئات ئۈركۈپ كېتىپ، غېرىب بىلەن قاراقچىنى ئېگىزلىككە قاراپ ئېلىپ قاچىدۇ. ئويۇن كۆرۈۋاتقانلار ئۆپۈر - تۆپۈر بولۇشۇپ ئورنىدىن تۇرۇشۇپ كېتىدۇ. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ بېشىغا يۆگىگەن سەللە چۇۋۇلۇپ چۈشۈپ، ئاتنىڭ پۇتىغا يۆگىشىپ، ئات ئادەم بىلەن سەللە مۇللاق ئېتىپ ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەنىدى ...

«قانلىق داغ» دا ئەيسانى دارغا ئېسىپ قويىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى. ئەيسا رولىنى ئالىدىغان ئارتىس ئادەتتە كېيىمنىڭ ئىچىدىن بېلىگە سىم باغلىۋالاتتى. دارغا ئاسقاندا گەۋدىسىنىڭ ئېغىرلىقى ھېلىقى سىمغا چۈشۈپ بوغۇلۇپ قالمايتتى. بىر قېتىم، جارۇللايوپ ئەيسا رولىدا ئويناۋاتقاندا ئۇنى دارغا ئاسىدۇ. روشەننىڭ دادىسى كېلىپ ئەيساغا ئېسىلىپ يىغلايدۇ. قاتتىق سىلكىنىپ كەتكەنلىكتىن جارۇللايوپنىڭ بېلىگە باغلانغان سىم بوشاپ كېتىپ

ئۇ بوغۇلۇپ قالىدۇ. ھوشيار رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى بۇنى سېزىپ قېلىپ، دەرھال پەردىنى ياپقۇزۇپ، جارۇللايوپنى يېشىپ چۈشۈرۈۋالىدۇ. شۇ چاغدا ئەگەر يەنە بىر مىنۇتلا كېچىكىش بولغان بولسا، «ئەيسا» راستىنلا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپ، بۈگۈنكى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ھاياتى شۇ يەردىلا ئاخىرلاشقان بولاتتى.

لېكىن، مۇنداق قىيىنچىلىق، مۇنداق خەۋپلەر ئەينى يىللاردىكى ئارتىسلارنى سەھنىدىن چېكىندۈرەلمىگەنىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

ئۇنىڭ تۆھپىسى

ئىلىدا قولغا دۇتارنى ئالسا بىرەر پەدىگە يامىدىمايدىغان، تولغىنى تۇتۇپ بىرەر ناخشىغا تىۋىلمايدىغان ئادەم كەم تېپىلىدۇ. جارۇللايوپنىڭ ئاۋازى شۇنچە ياخشى بولسىمۇ، ئەگەر ئۇنىڭ ھاياتى سەھنە بىلەن بىرلەشمىگەن بولسا، ئىلىدىكى يۈزلىگەن خەلق ناخشىچىلىرى قاتارىدا بۇ ئادەممۇ كۆزگە ئانچە تاشلانماي ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى. سەھنە ئۇنىڭغا ئۆز قابىلىيىتىنى جارى قىلىشقا، ئاۋازىدىن تولۇق پايدىلىنىپ شۆھرىتىنى يېيىشقا زېمىن ھازىرلاپ بەردى. 1936 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئىلى تېياتىر ساھەسىدە ئوينالغان قىرىق - ئەللىكتىن ئوشۇق دراما، كومېدىيە، ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرالارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۇ روللارغا چىقتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «باي ۋە ما-

لاي»دا غوپۇر، «ئارشىن - مال ئالان»دا ئەسقەر، «غې-
رىب - سەنەم»دە غېرىب، «پەرھاد - شېرىن»دا پەرھاد،
«لەيلى - مەجنۇن»دا مەجنۇن، «نوزۇگۇم»دا باقەم،
«غۇنچەم» دە نۇرۇم بولۇپ ئوينىغان روللىرى شۇ يىللار-
دىكى تاماشىبىنلاردا ئۇنتۇلماس تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى.
جارۇللايوپنىڭ تىياتىر ئارتىسلىقى ئۈستىدە گەپ ئاچ-
قاندا، ئۇنىڭ چوڭ تىپتىكى ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرا
«غېرىب - سەنەم»دە رول ئېلىش ئەھۋالىنى ئالاھىدە
كۆرسىتىشكە تېگىشلىك. 30 - يىللاردا بۇ ئوپېرا توققۇز
پەردە ئون كۆرۈنۈشلۈك بولۇپ، ئەسەر ۋەقەسى غېرىب -
سەنەمنىڭ بالىلىق ھاياتىدىن باشلىنىپ ئىككى كېچە ئوي-
نىلاتتى. داڭلىق سەنئەتچى ھاسان تەمبۇر ناخشىنى قانداق
باشلاش، ناخشىنى سازغا چۈشۈرۈش، ناخشا ئېيتىۋاتقان
چاغدىكى كەيپىياتنى سەھنە ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجىغا قانداق
ماسلاشتۇرۇش قاتارلىق مۇھىم تەرەپلەردە جارۇللايوپقا كۆپ
تەلىم بەرگەنىدى. ئۇنىڭغا سەھنىدە رول ئېلىشنى ئۆگەت-
كۈچى ئاساسلىق ئۇستازلار يەنە قاسىمجان قەمبىرى، جا-
لالىدىن يەھيارىلار ئىدى. ئابدۇۋەلى ئاۋازىنى ماھىرلىق
بىلەن ئىشلىتىپ، ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىكى ناخشىلاردا
مۇھەببەت زوقىغا چۆمۈپ غەمسىز ياشاۋاتقان غېرىبنىڭ شاد-
لىقىنى، ئويۇننىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ناخشىلاردا ياردىن جۇ-
دا بولۇپ پالانغان غېرىبنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى، ئا-
خىرقى پەردىلەردىكى ناخشىلاردا بولسا غېرىبنىڭ ئۆز مە-
شۇقىغا ئېرىشىش يولىدىكى قەتئىي ئىرادىسىنى ئۈستىلىق
بىلەن ئىپادىلەپ، تاماشىبىنلارنى كۈچلۈك تەسىرلەندۈرە-
لىدى. جارۇللايوپ «غېرىب - سەنەم»دە يىگىرمە نەچچە

يىل باش رول ئالدى. بۇ ئۇزۇن يىللار ئىچىدە سەنەم
رولىنى ئوينايدىغان ئارتىسلاردىن رازىيە خانىم، ھەجەر،
گۇلسۇم، يەنىشە، ئاۋتەت، خەلپەم قاتارلىق توققۇز - ئون
«سەنەم» ئالماشتى (بۇنىڭ ئىچىدە گۇلسۇم سەنەم رولىدا
خېلى ئۇزاق يىل ئوينىغان ۋە بۇ رولدا شۆھرەت قازانغانىدى.)
قىرىق - ئەللىك سەھنە ئەسىرىدە رول ئالماق،
بىر رولنى يىگىرمە يىل مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ چىقماق
ۋە شۇ جەرياندا ئۇنىڭغا يېقىن ئايال ئاساسىي قەھرىمان-
لار بىلەن ئۇچراشماق بىزنىڭ يېقىنقى زامان تىياتىر تا-
رىخىمىزدا تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان بولسا كېرەك. چەت ئەل-
لەردە كىمنىڭ تاماكىنى كۆپ چېكەلەيدىغانلىقى، كىمنىڭ
يۈزگە ھەسەل ھەرىسىنى كۆپرەك قوندۇرالايدىغانلىقى ئوخ-
شاش ناھايىتى ئەرزىمەس ئىشلارنىڭمۇ رېكورتى ھېسابلى-
نىپ داۋراڭ سېلىنىدۇ. بىزدە بولسا خېلى چوڭ ئىشلارمۇ
خاتىرىگە ئېلىنمايدۇ ... جارۇللايوپنىڭ ئۆز ئۆمرىدە ئوي-
نىغان روللىرى ئۈچۈن يادلىغان سۆزلىرىمۇ قېلىن بىر نەچ-
چە كىتاب بولۇشى مۇمكىن ...
ئۇ چاغدا سەھنىدە تېخى ئاۋاز كۈچەيتىدىغان ئەس-
ۋاب، مىكروفون دېگەن نەرسىلەر يوق ئىدى. سەھنە كىتا-
بىدىكى سۆز ۋە ناخشىلارنىڭ ھەممىسىنى تاكى ئاخىرقى
رەتتە ئولتۇرغان تاماشىبىن ئاڭلىغۇدەك قىلىپ، ئېنىق ۋار-
قىراشقا توغرا كېلەتتى. جارۇللايوپنىڭ قىشنىڭ سوغۇق كۈن-
لىرى «زىما تاڭگازا!» دەپ ۋارقىرىغىنى، موزدۇزخانىلاردا، توي-
تۆكۈن، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئېيتقان ناخشىلىرى ئۇنىڭ
ئۈچۈن تەبىئىي ئاۋاز تەربىيىلەش جەريانى بولغانىدى ...
جارۇللايوپ قاتارلىق پېشقەدەملەر دراممىلاردا رول ئېلىش-

قا باشلىغان 30 - يىللاردا تېخى بىزدە دىرامىچىلىق توغ-
رىسىدا مۇكەممەل بىلىم، تەجرىبىلەر يوق ئىدى. ئۇلار
ھەممىنى يېڭىدىن باشلىغان، ھەممىنى ئىجادىي ياراتقان.
يول يوق يەردىن يول ئاچماق ھامان مۇشكۈل بولىدۇ،
ئەمما، دەسلەپكى يولۇچى بېسىپ ئۆتكەن ئاشۇ ئەگرى-
توقاي سوقماق يول بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى داغدام يول-
لارمۇ بولمىغان بولاتتى ...

1962 - يىلى ئىلى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى «ئار-
شىن - مال ئالان»نى قايتا ئوينىماقچى بولدى. لېكىن،
ئاساسىي قەھرىمان ئەسقەرنىڭ رولىغا مۇۋاپىق ئارتىس
بولمىغانلىقتىن ئويۇن ۋاقتىدا سەھنىگە چىقالمىدى. بۇ
چاغدا جارۇللايوپ ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ رەھبەر-
لىرىدىن بىرى ئىدى. يولداشلار ئۇنى ئەسقەر رولىغا چى-
قىپ بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغاندا
ئۇ: «يېشىم ئەللىكتىن ئېشىپ كەتتى. ئەمدى بۇ رولنى
ياشلار ئوينىسۇن» دەپ ئۇنىمىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر
تاپقان ئوبلاست باشلىقى جاڭ شىگوڭ جارۇللايوپنى چاقىرتىپ:

— سىز بىلەمسىز، بىزنىڭ مىللەتنىڭ دېگەن بىر ئار-
تىسىمىز بار؟ — دېدى.

— بىلىمەن.

— ھازىر ئۇنىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ، ياشىنىپ قالدى.
شۇنداق بولسىمۇ ھازىرغىچە رولغا چىقىپ، چەت ئەللەردە
ئويۇن قويۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا قارىغاندا سىز تېخى ياش-
يەنە بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىڭ. ياشلارغا ئۈلگە
بولۇپ قالسۇن.

جارۇللايوپ ئۆز ئۆمرىدە ئەسقەر رولىنى تالاي

قېتىم ئوينىغانىدى. قەھرىماننىڭ ھەربىر سۆزى، ھەرىكى-
تى ھازىرمۇ ئۇنىڭغا ياد ئىدى. ئۇ رېپېتىتسىيە زالىغا كېلىپ
ئەسقەر رولىنى رېپېتىتسىيە قىلىپ باققاندا ئەتراپتىكى ياش
ئارتىسلارنىڭ ھەممىسى ئىختىيارسىز چاۋاك چېلىشىپ كەت-
تى. ئەسقەر رولىغا تەربىيىلىنىۋاتقان يىگىت:

— يائاللا! مۇنداق ھەقىقىي ئەسقەر تۇرغان يەردە
مەن سەھنىگە چىقىۋالسام قانداق قاملىشىدۇ، — دەپ بۇ
رولنى ئېلىشتىن بىراقلا باش تارتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ
رولغا جارۇللايوپ ئۆزى چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ قېتىمقى «ئارشىن - مال ئالان» 1962 - يىلى
5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە يىگىرمە نەچچە
مەيدان ئوينالدى. ئېھتىمال شۇ قېتىم بۇ ئويۇننى كۆرمى-
گەن ئادەم قالمىدى. بۇ جارۇللايوپنىڭ ئەللىك نەچچە
ياشقا كىرگەن ۋاقتى ئىدى... 1962 - يىلى 27 - ماي
كۈنى — جارۇللايوپنىڭ سەھنە كىتابلىرىدا ئەڭ ئاخىرقى
قېتىم رول ئالغان كېچىلىكى بولۇپ قالدى. شۇندىن كې-
يىنكى يىگىرمە يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۇنىڭ ئۈچۈن ناھايى-
تىمۇ تەكشىسىز يىللار بولدى...

ئادەمنىڭ ئۆمرى ئېقىن سۇغا ئوخشىشىدۇ. بەزىدە ئۇ
كەڭ ئوزلەڭدە يېيىلىپ جىمجىت ئاقىدۇ. بەزىدە تار
قىستاڭلاردىن ئۆتكۈچە تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ رەھىمسىز
دولقۇنلار ئارىسىدا قالىدۇ... «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ھۆ-
كۈم سۈرگەن چاغلاردا جارۇللايوپ نۇرغۇن قېتىم «ئۆگىنىش
كۇرسى»غا قاتنىشىپ ئۆزىنى تەكشۈردى. چەت ئەلگە چىقىپ
ئويۇن قويغانلىقى ئۈچۈن «شيۇجېڭجۇيىچى»، «ئىككى يۈرەك»،
«چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر» ئاتالدى. ئۈچ ۋىلايەت

ئىنقىلابى مەزگىلدە ساقچىدا ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن «ئىشپىيون» دېگەن گۇمان ئاستىدا قالدى. «سېرىق ناخشىچىلارنىڭ پىرى» دەپ سوراققا تارتىلدى ۋە ئۇرۇلدى. «ئىدىيە ئۆزگەرتىش» ئۈچۈن ھەرخىل جىسمانىي ئەمگەكلەرگە قاتناشتى. ئۇ ساقلىغان نۇرغۇن قىممەتلىك رەسىملەر، تىياتىرنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللىرى مۇشۇ يىللاردا يىتتى.

ئىجاد قىلغۇچىلار، سەنئەتچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ياشلىق ۋە ئوتتۇرا ياشلىق دەۋر تولىمۇ قىممەتلىك. بىر ئادەمنىڭ ھاياتىدا ئاشۇنداق يىگىرمە يىلدىن زادى قانچىسى بولىدۇ!؟... ئارتىسنىڭ ھاياتتىن تاپىدىغان خۇشاللىقى، شۆھرىتى سەھنىگە باغلىق. ئارتىس ياش قۇرامىنىڭ ئېشىپ كېتىشى، ئاۋازىنىڭ بۇزۇلۇشى ياكى سالامەتلىكىنىڭ يار بەرمەسلىكى قاتارلىق تەبىئىي سەۋەبلەر، ياكى بولمىسا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي سەۋەب تۈپەيلىدىن سەھنىدىن چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سەھنىدىن ئايرىلغاندا ئارتىس قانداقلا بولمىسۇن تەقدىرگە تەن بېرىدۇ؛ ئەمما، سەھنىگە چىقىش قۇدرىتى تۇرۇپمۇ، مەلۇم ئىجتىمائىي توسالغۇلار سەۋەبىدىن سەھنىدىن چۈشۈپ قېلىش ئارتىسقا ناھايىتى قاتتىق روھىي ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. جارۇللايوپ جاڭ شۈجى مىسالغا ئالغان ھېلىقى مەشھۇر ئارتىس مىلەنفاڭدەك يەنە قانچە يىللارغىچە سەھنىدە ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئۇ ئۇچۇش ئىقتىدارى تۇرۇپمۇ ئۇچالمىغان، قانات-قۇيرۇقى باغلاقلىق قۇشقا ئوخشىشىپ قالدى. بۇ ئېگىز-پەس يىللار تولىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ئاخىر ئۆتۈپ كەتكەندە، جارۇللايوپ سەھنىگە چىقىش ياش-قۇرامىدىن ئاللىبۇرۇن ھالقىپ كەتكەنىدى...

* *

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ پىشقان دراما ئارتىسى، ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى. بۇ ئىككى ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمۈر تارىخىدا كۆزگە روشەن تاشلىنىپ تۇرىدۇ.. جارۇللايوپ تىياتىر ساھاسىدە ئۆتكەن يېرىم ئەسىردىن ئوشۇق ھاياتىدا سەھنىلەردە خەلق ناخشىلىرىنى ئىجرا قىلدى، كىتابلاردا رول ئالدى. ئۆمەكنىڭ ھەرخىل رەھبەرلىك خىزمەتلىرىدە بولدى. رېژىسسورلۇق قىلدى؛ ھەتتا 1959-يىلى ئىشلىگەن، جۇڭگو-سوۋېت ئىككى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ دوستلۇقىنى مەدھىيىلەيدىغان «مەڭگۈ دوستلۇق» كىنو فىلىمدا رول ئالدى ۋە يەنە مۇشۇ دەۋردە بىزنىڭ سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ بېشىغا چۈشىدىغان بارلىق ئىسسىق-سوغۇق، شادلىق ۋە ئەلەملەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى...

تالاي يىللار ئىلگىرىلا جارۇللايوپنىڭ ناخشىلىرىغا داڭلىق ئۇستاز ھاسان تەمبۇر: «ئابدۇۋەلىنىڭ ناخشىلىرىدىن جىمالىيوزى، ئۆرپا نىيوزىلەردىن ھارۋا ھەيدەپ كىرىدىغان دېھقانلار ناخشىسىنىڭ پۇرىقى كېلىدۇ» دەپ باھا بەرگەنىدى. جارۇللايوپ ئېيتقان ناخشىلاردا ھەقىقەتەنمۇ دېھقانلارنىڭ، تېرە زاۋۇتتا ئىش تىكىۋاتقان موزدوزلارنىڭ، مويكىدا يۈك چايقاۋاتقان ھېلىقى ئىشلەمچىلەرنىڭ، رامزان ئېيتىپ ماڭغان پانۇسچىلارنىڭ، ئالتۇنلۇق تەرەپتىن كېلىدىغان ھېلىقى ئۈچ قەلەندەرنىڭ، يامۇل ئارقىسىدىكى نودىنسۇ تارتىۋاتقان ئىسراپىلنىڭ... تۇرمۇشتىكى شۇنداق تالاي-تالاي ئادەملەر ناخشىسىنىڭ پۇرىقى بار.

سەھنە كىتابىدىكى پېرسوناژلار، ئۇ تېخى ئۆلۈك نەرسە، ئارتىس ئۇنىڭغا ئۆز ھېسسىياتىنى، يۈرەك قېنىنى بەرگەندىلا ئاندىن ئۇ تىرىلىپ، تاماشىبىنلارنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ. جارۇللايوپ ئۆز تۇرمۇشىدا مۈكچەيگەن كاسىپلارنى، كوچىلاردىكى قەلەندەرلەر، مەددالار، بازارلاردا تىرىكچىلىك كويىدا تەمتىرەپ يۈرگەن خىلمۇ خىل ئادەملەرنى كۆرمىگەن بولسا ئۇنىڭدا ھاياتقا بولغان قايناق ھېسسىياتمۇ بولمىغان بولاتتى. سەھنىدىكى ئوبرازلارنىمۇ جايىدا يارىتالمىغان بولاتتى.

*

بىر سەنئەتچىنىڭ ئارمىنى نېمە؟ مەنسەپمۇ، بايلىقمۇ، شۆھرەتمۇ؟... مىڭلىغان تاماشىبىنلار كۆز تىكىپ تۇرغان كەڭ مەيدان، ئۈزۈلمەي ياڭراۋاتقان گۈلدۈراس ئالقىشلار... ھەرقانداق ئارتىس ئەنە شۇنداق ھالەتنىڭ مەڭگۈ داۋاملىشىشىنى خالايدۇ. لېكىن، تەقدىر ناھايىتى رەھىمسىز. ھەرقانداق ئادەم قېرىيدۇ، ھۈنەرمۇ قېرىيدۇ. بەزىدە تەقدىرنىڭ تۇيۇقسىز كەلگەن دولقۇنى ئۆمۈر ئېقىنىنى شۇ كىشى ئۆزى خالىمىغان تەرەپكە بۇراپمۇۋېتىدۇ... ئابدۇۋەلى جارۇللايوپتىن مەن:

— ھاياتتا نېمە ئارمىنىڭىز بار؟ — دەپ سورىغىنىمدا، ئۇ:

— شۇنچە كۆپ ناخشىلارنى ئېيتىپتۇق، شۇنچە كۆپ روللارغا چىقىپتۇق. لېكىن بىزنىڭ ۋاقتىمىزدا يا ئۈنئالغۇ،

يا سىنئالغۇ دېگەن نېمىلەر يوق ئىدى. ئېيتقانلىرىمىز، ئوينىغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ كەتتى. ھېچبىر ئىزناسى قالمىدى. بىزگە قارىغاندا بۈگۈنكى ياشلار ئامەتلىك كەلدى! — دېدى.

ياشانغان كىشىلەر ئاغزىدىن بىز دائىم تېخى يېقىنقى زامانلاردىلا ئىلىدا ئۆتكەن كارۇشاك ئاخۇنۇم، غازى كور، ھاسان تەمبۇر، بارات تەمبۇر، ھۈسسىين تەمبۇر، جامى ئاكا، روزى تەمبۇر، دۇشىمىدىن ئاكا، ساۋۇتكام بىدىك، ئاق تېيىپھاجى، جانى يولدۇشوپ ۋە يەنە شۇنداق داڭلىق چالغۇچى، ناخشىچىلار ھەققىدە ئاڭلايمىز. لېكىن، زادى ئۇلار قانداق چالغان، ناخشىلارنى ئېيتىمىش، ناخشا سۆزلىرىنى ئېلىش ئۇسلۇبى قانداق ئىدى؟ ئۇلارنىڭ تۇتقان تەمبۇرلىرى، ناخشا سۆزلىرىنى خاتىرىلىگەن دەپتەرلىرى بارمىدى؟ بار بولسا قەيەردە؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە قاراڭغۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا كارۇشاك ئاخۇنۇم تۇتقان ساتار كېيىنكى يىللاردا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ھېكىمبەگ خوجامنىڭ ئوردىسىدا ساقلانغانىكەن. كارۇشاك ئاخۇنۇم ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۇنى بېرىپ، ئۆزىنىڭ مۇقام سۆزلىرى خاتىرىلەنگەن دەپتىرىنى ماسان تەمبۇرگە قالدۇرغانىكەن. بۇ نەرسىلەرنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ، يېقىن تەتقىق قىلىدىغان تەتقىقاتچىلار تېخى ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا چىقمىدى... يەنە نەچچە يۈز يىل، نەچچە مىڭ يىللارنىڭ ئالدىدا بوشلۇققا ئۇچۇپ كەتكەن ئاۋازلارنى يىغىۋالالايدىغان بىر ئەسۋاب ياسىلىشى ئىزدىنىۋېتىپتۇدەك، راستىنلا مۇشۇنداق بىر ئەسۋاب ئىجاد بولسا كارامەت ئىش بولغان بولاتتى. ئۇ چاغدا بىز نامى بىزگە مەلۇم بولغان ياكى بولمىغان نۇرغۇن تالانت ئىگـ

لىرىنىڭ ئاۋازىنى قايتا ئاڭلاپ، ھەقىقىي باھا بېرىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان بولاتتۇق.

پېشقەدەملەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندە لېنتىغا ئېلىنغان ناخشىلىرى ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ شۆھرەت قازانغان چاغلىرىدىكى ھەقىقىي تالانتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ؛ ئۇ ئۇلارنىڭ تولغان، تازا ۋايىغا يەتكەن ۋاقىتلىرىنىڭ خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى چېكىنگەن، ئاجىزلىغان ۋاقىتلىرىنىڭ گۇۋاھچىسى. بۇنداق لېنتىلار بەزىدە ئاڭلىغۇچىدا «تايىنلىقكەنغۇ؟!» دېگەن ئەكسى چۈشەنچىنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ...

مەشھۇر مۇقام ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاكىمۇ مۇشۇنداق تەقدىرگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتى ئۇيۇشتۇرۇلغاندا ياش قۇرامى ئاللىبۇرۇن بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى. بۇ ئۇلۇغ ساز ئۇستىسىنىڭ شۇ يېشىدا ئېيتقان ناخشىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تازا قۇرامىغا يەتكەن چاغلىرىدىكى مۇزىكا قۇدرىتىنىڭ تەڭداشسىز ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. ئاتاقلىق چالغۇچىمىز مۇساجان روزىنىڭ قولىدا مەن ئۇنىڭ مۇقاملىرىنى تۇرداخۇن ئاكا ئېيتقان تەرتىپ بويىچە جەدۋەللەشتۈرگەن بىر گىراپىنى كۆرگەنىدىم (بۇ جەدۋەل خىمىيە ئالىمى مېندېلېيېۋنىڭ ئاتوم دەۋر جەدۋىلىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.) بۇ ماتېرىيالدىن تۇرداخۇن ئاكىنىڭ بەزى مۇقاملىرىنى بىرقەدەر تولۇق ئېيتقانلىقىنى، بەزى مۇقاملارنىڭ بەزى تارماقلىرىنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەگەر بۇ لېنتىغا ئېلىش يىگىرمە يىل ياكى ھېچ بولمىغاندا ئون يىل ئالدىدىراق ئىشلەنگەن بولسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى چوقۇم يەنە باشقىچىرەك بولاتتى.

جارۇللايوپنىڭ ئەسلىشىچە: ئون ئىككى مۇقام لېنتىغا ئېلىنىۋاتقان چاغدا، بەزى دەم ئېلىش ئارىلىقلىرىدا تۇرداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇر شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى قارىياغاچلىقتا ئاستا مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن مۇڭدىشاتتىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ ئىككى ساز ئۇستىسىنىڭ شۇ چاغدىكى سۆھبەت تېمىسى نېمە بولغان؟ ئۇلار نېمىلەر ئۈستىدە شۇنچە قىزغىن پاراڭلاشقان؟ بۇ ئىشقىمۇ، ھېچكىم دىققەت قىلمىغان، ھېچكىممۇ خاتىرە ئالدۇرمىغان.

* * *

شۇنچە ئۇزۇن يىللار ئۆتتى. سېپىلنى ياقىلاپ لەگلەك ئۇچۇرغان بالىلىق دەۋرلەر، مۇزدۇز ئارىسىدا ئۆتكەن تۇرمۇش بىر ئويلىسا تېخى تۈنۈگۈنكى ئىشلاردەك، بىر ئويلىسا ناھايىتى يىراقتىكى چۈشتەك بىلىنىدۇ. ئۇ چاغدىكى تۇرمۇش ئېغىرمىدى، يېنىكمىدى؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس: جارۇللايوپ ئۇ چاغلاردا ياش ئىدى، ياشلىق بولسا ئۈمىد بىلەن تولغان دەۋر، كەلگۈسىدە ئۆزىنى نېمىلەرنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىغا قىزىقىپ ياشايدىغان دەۋر، مۇنداق چاغدا بەزىدە تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىمۇ بىلىنمەي قالىدۇ... قىزغىن سەھنە ھاياتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ دەۋردە ئېيتقان ئوتلۇق ناخشىلار، سەھنىدە سۆزلەنگەن يالقۇنلۇق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ، ھېچنېمىدىن ئىز-نا قالمىدى... لېكىن، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىزگە يەنە كۆپ نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ كەلدى.

ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى نوتا بىلەن يېزىپ قالدۇرۇشنى تېخى ئادەت قىلمىغان بىر مىللەت بۇ سەنئەت بايلىقلىرىنى كېيىنكىلەرگە قانداق يەتكۈزىدۇ؟ شەھەرمۇ شەھەر ئېقىپ يۈرگەن مۇساپىر - غېرىبلار، چۆل - دەشتلەرنى كېزىپ، ھېكمەت ئوقۇپ يۈرگەن ئاشىقلار، ئوما ئورۇۋاتقان دېھقان، دوپپا تىكىۋاتقان ئاياللار... بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ناخشىسىدا ئۆتمۈشنىڭ خاتىرىسى بار. ئەنە شۇ ئادىمىي خەلق سەنئىتىنىڭ ئۆتمۈشىنى كەلگۈسىگە ئۇلىغۇچىلاردۇر... ھەقىقىي خەلق سەنئەتچىسى — يەنە بىر مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا — شۇ مىللەتنىڭ سەنئەت ئەنئەنىلىرىنى كېيىنكىلەرگە يەتكۈزگۈچى. جارۇللايېۋ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق سەنئەت تارىخىدا نۇرغۇن ئاھاڭ ۋە ناخشا بېيىتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلدى.

1959 - يىلىلا مەركەزدىن شىنجاڭغا كەلگەن مۇزىكا تەتقىقاتچىسى جېيەن چىخۇا جەنۇبىي شىنجاڭدىن خەلق ئاھاڭلىرىنى توپلاپ ئايلىنىپ غۇلجىغا كەلگەندە، ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋقا دىققەت قىلغانىدى. جېيەن چىخۇا شۇ قېتىمدا جارۇللايېۋنىڭ يۈزدىن ئوشۇق ناخشىسىنى لېنتىغا ئالغان. بۇ قېتىمقى ئاۋازغا ئېلىش ئادىدىي بىر ئېغىزلىق ئۆيدە، كىچىك بىر ئۈنئالغۇ ئارقىلىق ئىشلەنگەن. ئۇ چاغدا بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، ماتېرىيال قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن لېنتىغا ئېلىنغانلىقتىن جارۇللايېۋ كۆپىنچە ناخشىلارنى پەقەت بىر كۇپلېتىنىلا بېيىت سىلىپ ئېيتىپ ئۆتۈپ كەتكەن. ناخشىغا ئەمەتخان بارات، زوردۇن نۇسرەت، ئابلاخان، ھۈسەنجان ھەسەنلەر ساز چېلىپ بەرگەن. مانا ھازىر بۇ ھۆرمەتلىك سازەندىلەرنىڭ ئالدىنقى ئەككىسى

ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتتى. جېيەن چىخۇا جارۇللايېۋ ئېيتقان ناخشىلارنىڭ لېنتىسىنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ بوران - چاپقۇنىدىن سالامەت ئۆتكۈزۈپ، كېيىن بۇ ناخشىلارنىڭ بىر قىسمىنى ئايرىم كىتابچە قىلىپ ئېلان قىلدى، ئارقىدىنلا بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلدى.

جارۇللايېۋنىڭ ناخشىلىرىدا قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ، يېزا دېھقانلىرىمىزنىڭ ناخشىسىنىڭ پۇرىقى ساقلىنىپ قالغاچقا، مۇناسىۋەتلىك يولداشلار: جارۇللايېۋنىڭ ئاۋازى، ناخشا ئېيتىش ئۇسلۇبى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە، — دەپ قارايدىكەن. 1976 - يىلى ۋە 1981 - يىللىرى «شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى» دىن ئابلىز شاكىر، تۇرغان شاۋدۇن، يۈسۈپجان قاتارلىق يولداشلار كېلىپ جارۇللايېۋنىڭ ناخشىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك لېنتىغا ئالدى.

1981 - يىلى 2 - سان «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا جارۇللايېۋ «ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە قىسقىچە سۆز» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىنى ئەسلەپ ئۆتتى ۋە بۇ ماقالە بىلەن بىللە بىرنەچچە پارچە مۇھىم تارىخىي رەسىملەرنى بەردى. «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1982 - يىلى 4 - سانىدا جارۇللايېۋنىڭ يەنە ئىلىدا ئۆتكەن پېشقەدەم سازچىلارنى ئەسلىگەن «ئۇستازلارنى ئەسلەيمەن» دېگەن ماقالىسىنى باستى. بۇ ژۇرنالنىڭ 1983 - يىل 3 -، 4 - سانلىرىدا جارۇللايېۋ يولداش جالالىدىن پەخىردىن بىلەن بىرلىشىپ رەتلىگەن «ئىلى خەلق ناخشا تېكستلىرى» ئېلان قىلىندى. جارۇللايېۋنىڭ 1986 - يىل «شىنجاڭ سەنئىتى»

ژۇرنىلىدا مۇزىكانت زىكرى ئەلپەتتانىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ يازغان ئەسلىمىسى بىر سەنئەتكارنىڭ ئۆز سەپدىشىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان چوڭقۇر ئېچىنىشى، ئۇنىڭ ھاياتىغا بولغان ھالال باھاسى، سەممىي سۆزلىرى بىلەن تولغانىدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بۈگۈنگە كەلگەندە ئاتاقلىق جامائەت ئەربابلىرىمىزدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ ھازىر ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكانتلار جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى. «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» يېقىندا ئۇنىڭ ئابلىكىم ئابدۇللا، تۇرغان شاۋدۇن قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىرلىشىپ ئىشلىگەن «ئىلى خەلق ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى.

جارۇللايوپنىڭ ياش - قۇرامى سەكسەنگە يېقىنلىشىپ قالدى. ئۇ ھازىرمۇ ناخشا ئېيتىشتىن توختاپ قالغىنى يوق. بۇلتۇر (1986 - يىلى) خۇددىيارىيۈزىدە بولغان چوڭ مەشرەپ تېخى ھەممىنىڭ ئېسىدە تۇرۇپتۇ. بۇ مەشرەپكە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئىلىدا ئېچىلغان «ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنى» غا چاقىرتىلغان شائىر - يازغۇچىلار، ناھىيە، شەھەر، ۋىلايەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى ۋە شۇ ئەتراپتىكى يېزىلارنىڭ دېھقانلىرىدىن بولۇپ بەش مىڭغا يېقىن ئادەم توپلانغانىدى. مەشرەپ ئەھلىنىڭ تەلپىگە ئاساسەن جارۇللايوپ مىكرافون ئالدىغا كېلىپ ناخشا ئېيتقاندا، توپنىڭ ئىچىدە ئولتۇرغان پېشقەدەم دېھ-

قانلار ئىختىيارسىز كۆزىگە ياش ئالدى... خىلمۇ خىل ناخشا ئېيتىش پوسۇنلىرى بازار تېپىۋاتقان ھازىرقى زاماندا ياشلارغا بەلكىم جارۇللايوپنىڭ ناخشىسىنىڭ ھېچقانچە قىزىقى يوقتۇر، ئەمما، كۆزىگە ياش ئالغان ھېلىقى دېھقانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئاۋازى تولىمۇ تونۇش، تولىمۇ يېقىملىق: بۇ ناخشا ئۇلارنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياشلىقىنى، ئۆتمۈشىنى ئەسلىتىدۇ...

1986 - يىل 11 - ئاي — 1987 - يىل 6 - ئاي

غۇلجا.

责任编辑：艾海提·阿西木
责 任校对：伊力亚斯·热依谟
封面设计：加拉力丁

岁月是那样过去的（维吾尔文）
买买提明·吾守尔著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷三厂印刷
787×1092毫米　32开本　8印张　3插页
1988年7月第1版　1989年7月第1次印刷
印数：1——1,900

ISBN 7-228-00641-0/I·213　定价：3.60元

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخەت ھاشىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھىمى
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

يىللار شۇنداق ئۆتكەن
ئاپتورى: مەمتىمىن ھوشۇر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجوڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 8، قىستۇرما ۋارىقى: 3
1988 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرىژى: 1 —— 1,900
ISBN 7-228-00641-0/I·213
باھاسى: 3.60 يۈەن